Friedrich Engels

Ο ρόλος της εργασίας στην εξανθρώπιση του πιθήκου

Chris Harman

Ο Ένγκελς και η καταγωγή της ανθρώπινης κοινωνίας

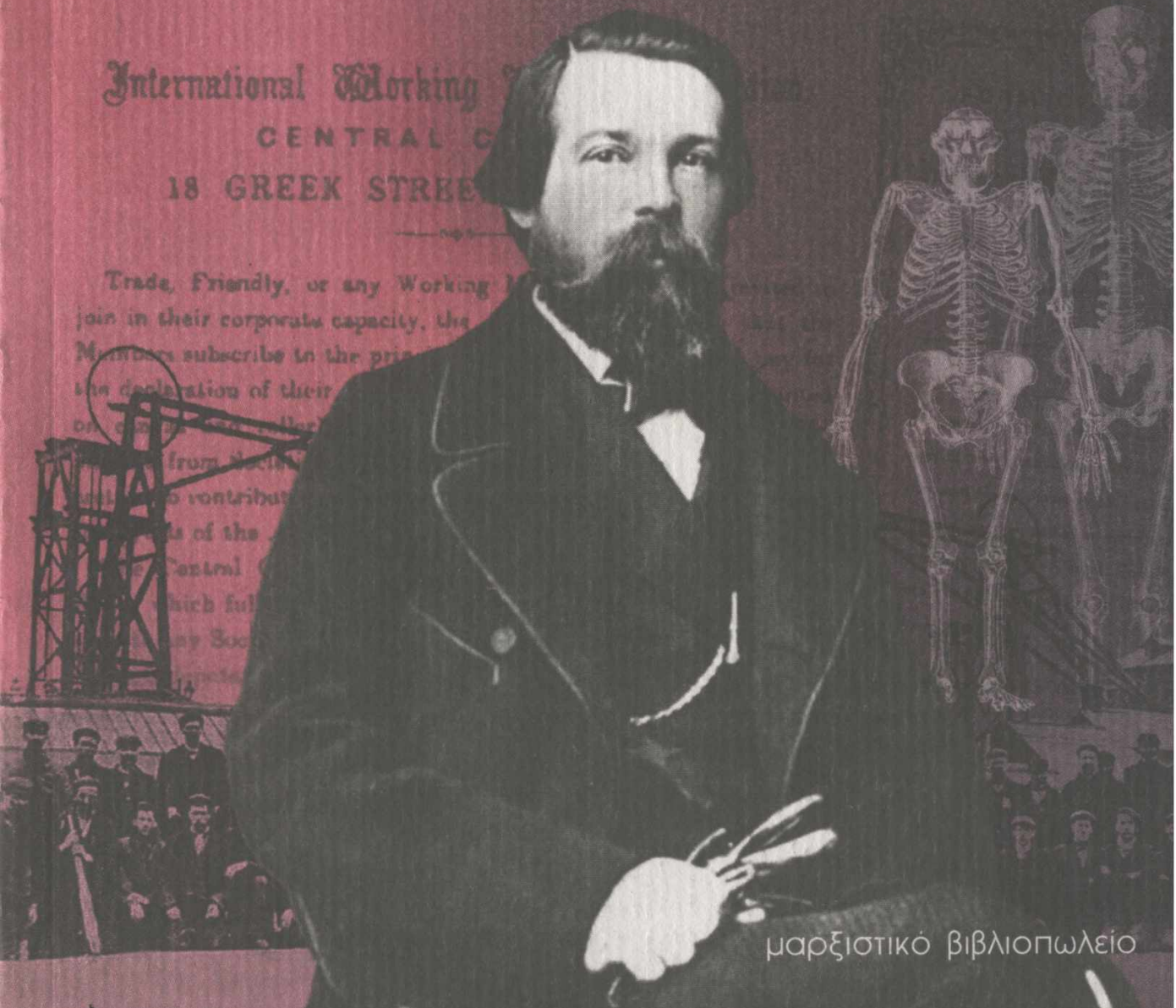

μαρξιστικό βιβλιοπωλείο

Ο Chris Harman (1942-2009) ήταν μέλος του Socialist Workers Party στη Βρετανία και εκδότης του περιοδικού International Socialism.

Από τα βιβλία του, στα ελληνικά κυκλοφορούν από το Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο τα εξής:

- *Η οικονομία του τρελοκομείου*
- *Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και Παγκόσμια Τράπεζα*
- *Μαρξισμός θεωρία και πράξη*
- *Πώς χάθηκε η Ρώσικη Επανάσταση*
- *Γκράμσι Η ζωή και οι ιδέες ενός επαναστάτη*
- *Μαρξισμός και εθνικισμός*
- *Μάης 1968*
- *Ριζοσπαστικό Ισλάμ ιμπεριαλισμός και αριστερά.*
- *Η χαμένη επανάσταση Γερμανία 1918-1923*
- *Βάση και εποικοδόμημα*

Υπο έκδοση
- *Καπιταλισμός Ζόμπι*

Φρίντριχ Ένγκελς

Ο ρόλος της εργασίας στην εξανθρώπιση του πιθήκου

Κρις Χάρμαν

Ο Ένγκελς και η καταγωγή της ανθρώπινης κοινωνίας

Friendrich Engels (1876)
The Part played by Labour in the Transition from Ape to Man
http://www.marxists.org/

Chris Harman
Engels and the Origins of Human Society
International Socialism, Issue 65, (December 1994)

ISBN: 978-960-7967-57-2

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
ΕΡΓΑΤΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΑΘΗΝΑ: ΤΘ 8161, 100 10, Αθήνα
ΛΕΥΚΩΣΙΑ: ΤΚ 7280, Λευκωσία

Τυπώθηκε τον Γενάρη του 2011
σε 1000 αντίτυπα

Μετάφραση, πρόλογος, επιμέλεια: Κώστας Πίττας
Το κείμενο του Φ. Ενγκελς στηρίχθηκε και
στη μετάφραση του Ε. Μπιτσάκη που υπάρχει
στη *Διαλεκτική της Φύσης*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή

Διόρθωση κειμένου, σελιδοποίηση: Ηλίας Κολοβός
Εξώφυλλο: Παντελής Γαβριηλίδης
Εκτύπωση: Αφοί Παππά ΑΕΒΕ, Πλαστήρα 256 Αγ. Ανάργυροι

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΑΘΗΝΑ: ΜΑΡΞΙΣΤΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
Φειδίου 14-16, Τ.Κ.10678, τηλ.: 210 5247584
www.marxistiko.gr marxistiko@yahoo.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος 5

Φρίντριχ Ένγκελς
Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΞΑΝΘΡΩΠΙΣΗ ΤΟΥ ΠΙΘΗΚΟΥ 9

Κρις Χάρμαν
Ο ΕΝΓΚΕΛΣ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ
ΤΗΣ ΑΝΘΡΩΠΙΝΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ 29

Κεφάλαιο 1
Η επιχειρηματολογία
για την καταγωγή του ανθρώπινου είδους 33

Αποτιμώντας τα επιχειρήματα του Ένγκελς σήμερα
Οι συγγενείς μας
Οι πρόγονοί μας
Ένα είδος γεννημένο μέσα στο αίμα;
Εγκέφαλος, κουλτούρα, γλώσσα και συνείδηση
Η νέα ιδεαλιστική πρόκληση
Η διαλεκτική εργασίας και νόησης
Αξεκαθάριστα σημεία

Κεφάλαιο 2
Η καταγωγή των τάξεων και του κράτους **68**

Πρωτόγονος κομμουνισμός
Οι πρώτοι γεωργοί
Οι πρώτες ιεραρχίες
Η καταγωγή της γεωργίας
Οι πρώτες ταξικές κοινωνίες
Πώς ξεκίνησαν οι τάξεις

Κεφάλαιο 3
Η καταγωγή της γυναικείας καταπίεσης **111**

Λάθη με μικρή σημασία
Επανεξετάζοντας τα επιχειρήματα του Ένγκελς
Τάξη, κράτος και γυναικεία καταπίεση
Συμπέρασμα

Σημειώσεις **135**

Πρόλογος

Ζούμε μέσα στην πιο βαθιά κρίση του συστήματος εδώ και πολλές δεκαετίες. Ο κόσμος γύρω μας είναι γεμάτος από κατάφωρες ανισότητες ανάμεσα σε πλούσιους και φτωχούς, από αποκρουστικές πρακτικές, ρατσιστικές και σοβινιστικές προκαταλήψεις και βάρβαρους πολέμους. Αμέτρητοι πολιτικοί και μεγαλοδημοσιογράφοι, φιλόσοφοι και ψυχολόγοι, κοινωνιολόγοι και οικονομικοί σχολιαστές θέλουν να πιστέψουμε ότι πάντα έτσι ήταν τα πράγματα και ότι, τι κρίμα, ποτέ δεν θα είναι διαφορετικά. Ότι φταίμε όλοι, ότι στην πραγματικότητα, η απληστία, η ιεραρχία, η υποταγή, η σκληρότητα, ο ανταγωνισμός, είναι «φυσικά» χαρακτηριστικά της ανθρώπινης συμπεριφοράς – και ίσως και ολόκληρου του ζωικού βασίλειου. Χιλιάδες τόνοι χαρτιού καταναλώνονται σε εκλαϊκευτικές, υποτίθεται «επιστημονικές», εργασίες για να μας πείσουν ότι είμαστε έτσι όπως είμαστε επειδή έχουμε μέσα μας μια «φονική επιταγή» ή ένα «εγωιστικό γονίδιο».

Όμως, η αλήθεια είναι εντελώς διαφορετική. Για αμέτρητες γενιές το ανθρώπινο είδος, οι πρόγονοί μας, ζούσαν σε κοινωνίες που δεν χαρακτηρίζονταν από ανταγωνισμό, ανισότητα και καταπίεση. Όλα αυτά δεν είναι «φυσικά» χαρακτηριστικά του ανθρώπου, αλλά προϊόν της ιστορίας – και μάλλον της πρόσφατης ιστορίας. Με άλλα λόγια, για εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια οι ανθρώπινες κοινωνίες ήταν κοινωνίες μοιράσματος και αλληλοβοήθειας, χωρίς πλού-

σιους και φτωχούς, χωρίς κυβερνώντες και κυβερνώμενους. Αυτό υποστηρίζει η μαρξιστική ανάλυση για την καταγωγή του ανθρώπου και της ανθρώπινης κοινωνίας και είναι το περιεχόμενο του βιβλίου που κρατάτε στα χέρια σας, με τα δύο κείμενα του Φρίντριχ Ένγκελς και του Κρις Χάρμαν.

Όπως παρατηρεί ο Χάρμαν «ο Μαρξ κι ο Ένγκελς είδαν τα ανθρώπινα όντα ως προϊόν του φυσικού, βιολογικού κόσμου και την ιστορία ως μέρος της φυσικής ιστορίας. Όμως, είδαν επίσης ότι ο ιδιαίτερος χαρακτήρας των ανθρώπων βρίσκεται στην ικανότητά τους να επενεργούν με την εργασία τους πάνω στις συνθήκες που τους δημιούργησαν, αλλάζοντας έτσι και τις συνθήκες, αλλά και τους εαυτούς τους μέσα σε αυτή τη διαδικασία».

Ο Ένγκελς έγραψε το κείμενο *Ο Ρόλος της Εργασίας στην Εξανθρώπιση του Πιθήκου* το 1876 και την *Καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους* το 1884. *Η Καταγωγή* κυκλοφορεί μεταφρασμένη στα ελληνικά εδώ και πολλές δεκαετίες και είναι ένα βιβλίο με το οποίο «μεγάλωσαν» πολλές γενιές αριστερών αγωνιστών στην Ελλάδα, όπως και σε ολόκληρο τον κόσμο. Αντίθετα, ο *Ρόλος της Εργασίας* είναι διαθέσιμος στα ελληνικά σχετικά πρόσφατα και μόνο ως τμήμα μιας συλλογής γραπτών του Ένγκελς με τίτλο *Η Διαλεκτική της Φύσης*. Η επιλογή να παρουσιάσουμε αυτόνομα το συγκεκριμένο κείμενο του Ένγκελς πιστεύουμε ότι βοηθάει στην κατανόηση της μεθόδου με την οποία οι θεμελιωτές του μαρξισμού ερμήνευσαν, με θαυμαστό για τα επιστημονικά δεδομένα της εποχής τους τρόπο, το πώς προέκυψε το ανθρώπινο είδος.

Το δεύτερο κείμενο του Κρις Χάρμαν, *Ο Ένγκελς και η Καταγωγή της Ανθρώπινης Κοινωνίας*, γράφτηκε το Δεκέμβρη του 1994. Αποτελούσε τμήμα μιας ευρύτερης συλλογής άρθρων που εμφανίστηκαν στο τεύχος Νο 65 του περιοδικού *International Socialism*, που ήταν αφιερωμένο στα 100 χρόνια από το θάνατο του Ένγκελς. Η σημαντικότητα του κείμενου του Χάρμαν έγκειται στο γεγονός

ότι, ενώ στοιχειοθετεί την επικαιρότητα των δυο βιβλίων του Ένγκελς σήμερα και υποστηρίζει ότι είναι ανεκτίμητα σημεία αναφοράς για όποιον και όποια θέλει να βγάλει συμπεράσματα για την ανθρώπινη κοινωνία και τους θεσμούς της, ταυτόχρονα επιχειρεί να επαναδιατυπώσει πολλά σημεία κάτω από το φως μιας εντυπωσιακής πληθώρας νεότερων επιστημονικών ανακαλύψεων – που επιβεβαιώνουν την ουσία, αν και όχι όλες τις λεπτομέρειες της ανάλυσης του Ένγκελς.

Όπως τονίζει ο ίδιος ο Χάρμαν: «Αξίζει να δούμε τα επιχειρήματα του Ένγκελς σε αυτά τα δύο έργα και να υπερασπίσουμε ό,τι αξιόλογο υπάρχει σε αυτά, αφαιρώντας ταυτόχρονα ό,τι είναι ξεπερασμένο. Αυτό θα επιχειρήσω να κάνω, εξετάζοντας πρώτα την ανάλυσή του για την ανθρώπινη εξέλιξη στο *Ρόλο της Εργασίας*, μετά την ερμηνεία που δίνει για την εμφάνιση των τάξεων και του κράτους στην *Καταγωγή της Οικογένειας* και τέλος την εξήγησή του για τη γυναικεία καταπίεση. Στην κάθε περίπτωση θα προσπαθήσω να ασχοληθώ με τα κενά και τις αντιφάσεις που εντοπίζονται στα επιχειρήματα του Ένγκελς, εξετάζοντας μερικά από τα σημαντικότερα πρόσφατα στοιχεία που αφορούν σε αυτά τα ζητήματα».

Κώστας Πίττας

Φρίντριχ Ένγκελς

Ο ρόλος της εργασίας στην εξανθρώπιση του πιθήκου

Ο ρόλος της εργασίας στην εξανθρώπιση του πιθήκου[1]

Η εργασία είναι η πηγή κάθε πλούτου, λένε οι οικονομολόγοι. Και πραγματικά είναι τέτοια – πλάι στη φύση, που της προσφέρει το υλικό που το μετατρέπει σε πλούτο. Αλλά είναι επίσης και κάτι απείρως περισσότερο απ' αυτό. Είναι ο πρωταρχικός βασικός όρος κάθε ανθρώπινης ζωής και αυτό ισχύει σε τέτοιο βαθμό που από μια άποψη πρέπει να πούμε: η εργασία δημιούργησε τον ίδιο τον άνθρωπο.

Πριν από πολλές εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια, σε μια εποχή της περιόδου που δεν μπορούμε να την προσδιορίσουμε ακόμα με ακρίβεια και πιθανώς προς το τέλος της περιόδου που οι γεωλόγοι την ονομάζουν τριτογενή, ζούσε κάπου στην τροπική ζώνη, ίσως σε μια μεγάλη ήπειρο που σήμερα έχει καταποντιστεί μέσα στον Ινδικό Ωκεανό, ένα είδος ανθρωποειδών πιθήκων πού είχαν φτάσει σε ιδιαίτερα υψηλή ανάπτυξη. Ο Δαρβίνος μας έδωσε μια κατά προσέγγιση περιγραφή αυτών των προγόνων μας. Ήταν εντελώς τριχωτοί, είχαν γένια και μυτερά αυτιά και ζούσαν κοπαδιαστά πάνω στα δέντρα.

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι κάτω από την επίδραση κατά πρώτο λόγο του τρόπου της ζωής τους, που για το σκαρφάλωμα απαιτεί από τα χέρια διαφορετικές λειτουργίες από ό,τι τα πόδια, οι πίθηκοι αυτοί άρχισαν να χάνουν τη συνήθεια να χρησιμοποιούν

τα χέρια τους για να βαδίζουν πάνω στο επίπεδο έδαφος και αποκτούσαν όλο και πιο πολύ κατακόρυφο βάδισμα. Έτσι έγινε *το αποφασιστικό βήμα για το πέρασμα από τον πίθηκο στον άνθρωπο.*

Όλοι οι σημερινοί ανθρωποειδείς πίθηκοι, μπορούν να σταθούν όρθιοι και να μετακινούνται μονάχα πάνω στα δυο τους πόδια, αλλά μόνο σε περίπτωση ανάγκης και με πολύ μεγάλη αδεξιότητα. Το φυσικό τους βάδισμα γίνεται σε ημιόρθια θέση και περιλαμβάνει τη χρήση των χεριών. Οι περισσότεροι ακουμπούν τις μεσαίες φάλαγγες της γροθιάς τους στο έδαφος και με διπλωμένα τα πόδια τους, περνούν το σώμα τους ανάμεσα στα μακριά τους χέρια, όπως ένας ανάπηρος βαδίζει με πατερίτσες. Γενικά, μπορούμε να παρατηρήσουμε και σήμερα στους πιθήκους όλες τις μεταβατικές βαθμίδες από το βάδισμα με τα τέσσερα ως το βάδισμα με τα δυο πόδια. Αλλά σε κανένα τους το τελευταίο δεν έγινε κάτι περισσότερο από ένα μέσο, στο οποίο προσφεύγουν σε ώρα ανάγκης.

Για να γίνει το όρθιο βάδισμα αρχικά κανόνας κι ύστερα ανάγκη στους τριχωτούς προγόνους μας, προϋπόθεση ήταν να μεταβιβαστούν στα χέρια όλο και πιο πολλές δραστηριότητες. Αλλά ακόμα και στους πιθήκους κυριαρχεί ήδη ένας κάποιος καταμερισμός λειτουργιών ανάμεσα στα χέρια και στα πόδια.

Όπως είπαμε, το χέρι χρησιμοποιείται για το σκαρφάλωμα, διαφορετικά από το πόδι. Χρησιμεύει ειδικότερα για τη συλλογή και το κράτημα της τροφής, όπως ήδη κάνουν με τα μπροστινά τους πόδια μερικά κατώτερα θηλαστικά. Πολλοί πίθηκοι χρησιμοποιούν τα χέρια τους για να κατασκευάζουν φωλιές στα δέντρα, ή ακόμα – όπως ο χιμπαντζής – στέγες ανάμεσα στα κλαδιά, για να φυλάγονται απ' την κακοκαιρία. Με το χέρι αρπάζουν ρόπαλα για να αμυνθούν ενάντια σε εχθρούς, ή τους βομβαρδίζουν με καρπούς ή πέτρες. Όταν βρίσκονται σε αιχμαλωσία, κάνουν με τα χέρια τους μια σειρά απλές πράξεις, που τις αντιγράφουν από τους ανθρώπους. Αλλά εδώ ακριβώς παρουσιάζεται ολόκληρο το χάσμα ανάμεσα στο μη αναπτυγμένο χέρι ακόμα και του πιο ανθρωποειδούς από

τους πιθήκους και στο χέρι του ανθρώπου που έχει τελειοποιηθεί σε υψηλό βαθμό, με την εργασία χιλιάδων αιώνων. Ο αριθμός και η γενική διάταξη των οστών και των μυών, είναι οι ίδιες και στον ένα και στον άλλο, αλλά το χέρι και του πιο κατώτερου άγριου μπορεί να εκτελέσει εκατοντάδες πράξεις, που δεν μπορεί να τις μιμηθεί κανένα χέρι πιθήκου. Κανένα χέρι πιθήκου δεν κατασκεύασε ποτέ, ούτε και το πιο χονδροειδές λίθινο μαχαίρι.

Γι' αυτό, λοιπόν, οι πράξεις με τις οποίες οι πρόγονοί μας βαθμιαία στην πορεία πολυάριθμων χιλιετηρίδων έμαθαν να προσαρμόζουν σιγά-σιγά το χέρι τους, στην εποχή του περάσματος από τον πίθηκο στον άνθρωπο, δεν μπορούσαν να είναι στην αρχή παρά πράξεις απλούστατες. Και οι κατώτεροι άγριοι, ακόμα κι εκείνοι στους οποίους μπορεί κανείς να υποθέσει μια οπισθοδρόμηση σε μια κατάσταση αρκετά κοντινή με του ζώου, που να συνοδεύεται από ένα φυσικό εκφυλισμό, βρίσκονται σε πολύ υψηλότερο επίπεδο από αυτά τα μεταβατικά πλάσματα. Για να γίνει μαχαίρι το πρώτο χαλίκι πριν δουλευτεί από το χέρι του ανθρώπου, χρειάστηκε ίσως μια χρονική περίοδος που μπροστά της να φαίνεται ασήμαντη η ιστορική περίοδος που γνωρίζουμε. Αλλά το αποφασιστικό βήμα είχε γίνει: *το χέρι είχε ελευθερωθεί* και μπορούσε πια να αποκτά όλο και πιο νέες δεξιότητες και η μεγαλύτερη ευλυγισία που αποχτιόταν μ' αυτό τον τρόπο, μεταβιβαζόταν κληρονομικά και μεγάλωνε από γενιά σε γενιά.

Έτσι το χέρι δεν είναι μονάχα το όργανο, *αλλά και το προϊόν της εργασίας.* Μόνο με την εργασία, με την προσαρμογή σε όλο και νεότερες λειτουργίες, με την κληρονομική μεταβίβαση της αποκτημένης μ' αυτό τον τρόπο ειδικής ανάπτυξης των μυών, των τενόντων και σε μακρύτερα χρονικά διαστήματα των ίδιων των οστών και με την αδιάκοπα επαναλαμβανόμενη εφαρμογή αυτής της κληρονομικής τελειοποίησης σε νέες, όλο και περισσότερο περίπλοκες λειτουργίες, το ανθρώπινο χέρι έφτασε σ' αυτόν τον υψηλό βαθμό τελειότητας, ώστε από αυτό να μπορεί να ξεπηδήσει το θαύμα των

πινάκων του Ραφαήλ, των αγαλμάτων του Τόρβαλντσεν, της μουσικής του Παγκανίνι.

Αλλά το χέρι δεν υπάρχει καθεαυτό. Ήταν απλώς ένα από τα μέλη ενός ολόκληρου, εξαιρετικά περίπλοκου οργανισμού. Ό,τι ωφελούσε το χέρι, ωφελούσε και ολόκληρο το σώμα, που υπηρετούσε το χέρι, κι αυτό με δυο τρόπους.

Πρώτ' απ' όλα, σαν συνέπεια του νόμου του συσχετισμού της αύξησης, όπως τον ονόμασε ο Δαρβίνος. Σύμφωνα μ' αυτό το νόμο, ορισμένες μορφές διαφορετικών τμημάτων ενός οργανικού όντος συνδέονται πάντοτε με άλλες μορφές άλλων τμημάτων, με τις οποίες φαινομενικά δεν έχουν κανένα δεσμό. Έτσι, όλα τα ζώα που έχουν ερυθρά αιμοσφαίρια χωρίς κυτταρικό πυρήνα, και που το ινιακό τους οστό συνδέεται με διπλή άρθρωση (κονδύλους) με τον πρώτο σπόνδυλο, έχουν επίσης χωρίς εξαίρεση και γαλακτοφόρους αδένες για να θηλάζουν τα μικρά τους. Επίσης η διχαλωτή οπλή στα θηλαστικά, συνδυάζεται κανονικά με το δίλοβο στομάχι του μηρυκαστικού. Η αλλαγή ορισμένων μορφών συνεπάγεται την αλλαγή μορφής άλλων τμημάτων του σώματος, χωρίς να μπορούμε να εξηγήσουμε αυτή τη σύνδεση. Οι εντελώς λευκές γάτες με γαλανά μάτια, είναι πάντα ή σχεδόν πάντα κουφές. Η προοδευτική τελειοποίηση του ανθρώπινου χεριού και η ταυτόχρονη ανάπτυξη και προσαρμογή του ποδιού στο κατακόρυφο βάδισμα, είναι βέβαιο ότι επέδρασαν με τη σειρά τους σε άλλα τμήματα του οργανισμού, με βάση το νόμο του συσχετισμού. Ωστόσο, η επίδραση αυτή έχει τόσο ελάχιστα μελετηθεί ως τώρα, ώστε να μη μπορεί κανείς να κάνει εδώ τίποτα περισσότερο, παρά να διαπιστώνει γενικά το φαινόμενο.

Πολύ πιο σημαντική είναι η άμεση και αποδείξιμη επίδραση της ανάπτυξης του χεριού στον υπόλοιπο οργανισμό. Όπως είπαμε, οι πιθηκόμορφοι πρόγονοί μας ήταν αγελαία όντα. Είναι προφανώς αδύνατο να αναζητηθεί η προέλευση του ανθρώπου, του περισσότερο κοινωνικού απ' όλα τα ζώα, σε μη αγελαίους άμεσους

προγόνους. Η κατάκτηση της φύσης, που αρχίζει με την ανάπτυξη του χεριού, με την εργασία διεύρυνε με κάθε πρόοδο τους ορίζοντες του ανθρώπου. Ο άνθρωπος ανακάλυπτε συνεχώς νέες, άγνωστες μέχρι τότε, ιδιότητες των φυσικών αντικειμένων. Η ανάπτυξη της εργασίας, από την άλλη μεριά, βοήθησε αναγκαστικά στη σύσφιγξη των δεσμών ανάμεσα στα μέλη της κοινωνίας, πολλαπλασιάζοντας τις περιπτώσεις αμοιβαίας βοήθειας, κοινής δραστηριότητας, και κάνοντας πιο ξεκάθαρη σε κάθε άτομο τη συνείδηση της χρησιμότητας αυτής της συνεργασίας. Με λίγα λόγια, οι άνθρωποι στην πορεία της διαμόρφωσής τους έφτασαν στο σημείο όπου *είχαν κάτι να πουν* ο ένας στον άλλο. Η ανάγκη δημιούργησε το όργανό της: ο μη αναπτυγμένος λάρυγγας του πιθήκου διαμορφώθηκε με την ποικιλοφωνία αργά αλλά σίγουρα για πιο αναπτυγμένη ποικιλοφωνία, και τα όργανα του στόματος έμαθαν βαθμιαία να προφέρουν τον έναν έναρθρο φθόγγο μετά τον άλλο.

Η σύγκριση με τα ζώα αποδεικνύει ότι αυτή η ερμηνεία για την προέλευση της γλώσσας, που γεννήθηκε από την εργασία και μαζί με την εργασία, είναι η μόνη σωστή. Το ελάχιστο που ακόμα και τα πιο αναπτυγμένα ζώα χρειάζονται για να επικοινωνούν μεταξύ τους, μπορεί να μεταδοθεί ακόμα και χωρίς έναρθρο λόγο. Κανένα ζώο στη φυσική του κατάσταση δεν αισθάνεται ότι μειονεκτεί επειδή δεν μπορεί να μιλήσει ή να καταλάβει την ανθρώπινη γλώσσα. Τα πράγματα είναι εντελώς διαφορετικά όταν εξημερώνεται από τον άνθρωπο. Ο σκύλος και το άλογο στις σχέσεις τους με τους ανθρώπους, απόκτησαν ένα τόσο λεπτό αυτί για την έναρθρη γλώσσα, ώστε μαθαίνουν εύκολα να κατανοούν κάθε γλώσσα, μέσα στα όρια του πεδίου των παραστάσεών τους. Τα ζώα αυτά απόκτησαν επιπλέον την ικανότητα για αισθήματα όπως η αφοσίωση στον άνθρωπο, η ευγνωμοσύνη, κλπ., που άλλοτε τους ήταν ξένα. Κι όποιος ασχολήθηκε πολύ μ' αυτά τα ζώα, δύσκολα θα μπορέσει να ξεφύγει από την πεποίθηση ότι υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις, όπου *τώρα* αισθάνονται ως μειονέκτημα το γεγονός πως δεν μπορούν να

μιλήσουν, το οποίο δυστυχώς δεν μπορούν πια να θεραπεύσουν γιατί τα φωνητικά τους όργανα έχουν ειδικευθεί προς μια ορισμένη κατεύθυνση. Αλλά εκεί όπου υπάρχει το όργανο, η ανικανότητα αυτή εξαφανίζεται ως ένα βαθμό. Τα στοματικά όργανα των πουλιών είναι βέβαια ριζικά διαφορετικά από του ανθρώπου. Κι ωστόσο τα πουλιά είναι τα μόνα ζώα που μαθαίνουν να μιλούν, και το πουλί που μιλάει καλύτερα απ' όλα είναι ο παπαγάλος, το πουλί με την πιο αποκρουστική φωνή. Ας μην πει κανείς ότι ο παπαγάλος δεν καταλαβαίνει αυτά που λέει. Είναι αλήθεια πως επαναλαμβάνει φλυαρώντας ώρες ολόκληρες όλο του το λεξιλόγιο, με μόνη την ευχαρίστηση να μιλάει και να επικοινωνεί με τους ανθρώπους. Αλλά μέσα στα όρια του πεδίου των παραστάσεών του, μπορεί και να μάθει να καταλαβαίνει εκείνο που λέει. Μάθετε βρισιές σ' έναν παπαγάλο, έτσι που να έχει κάποια ιδέα για το νόημά τους (μια από τις αγαπημένες διασκεδάσεις των ναυτών που επιστρέφουν από τους τροπικούς). Πειράξτε τον και θα δείτε αμέσως πως ξέρει να χρησιμοποιεί τις βρισιές του τόσο σωστά, όσο και μια μανάβισσα του Βερολίνου. Το ίδιο γίνεται και όταν ζητιανεύει λιχουδιές.

Πρώτα η εργασία κι ύστερα απ' αυτήν και σε συνέχεια μ' αυτήν η γλώσσα, είναι τα δυο ουσιαστικά ερεθίσματα, που κάτω απ' την επίδρασή τους μεταμορφώθηκε σιγά-σιγά ο πιθηκίσιος εγκέφαλος σ' ανθρώπινο, που παρόλες τις ομοιότητές του με τον πρώτο, είναι πολύ πιο μεγάλος και τέλειος. Παράλληλα όμως με την ανάπτυξη του εγκεφάλου, προχωρούσε και η ανάπτυξη των άμεσων εργαλείων του, των αισθητηρίων οργάνων. Όπως η προοδευτική ανάπτυξη της γλώσσας συνοδεύεται αναγκαστικά από μια αντίστοιχη εκλέπτυνση του οργάνου της ακοής, έτσι και η ανάπτυξη του εγκεφάλου σαν ενιαίου συνόλου, συνοδεύεται από την εκλέπτυνση όλων των αισθήσεων. Ο αετός βλέπει πολύ πιο μακριά από τον άνθρωπο, αλλά το ανθρώπινο μάτι βλέπει πολύ περισσότερα μέσα στα πράγματα, από το αετίσιο. Ο σκύλος έχει πολύ οξύτερη όσφρηση από τον άνθρωπο, όμως δεν ξεχωρίζει ούτε το ένα εκατοστό από τις μυ-

ρουδιές που για τον άνθρωπο είναι σίγουρα σημάδια διαφορετικών πραγμάτων. Και η αίσθηση της αφής, που στον πίθηκο μόλις υπάρχει σε εντελώς στοιχειώδη, εμβρυακή κατάσταση, αναπτύχθηκε παράλληλα μονάχα με το ανθρώπινο χέρι, χάρη στην εργασία.

Η επίδραση στην εργασία και τη γλώσσα της ανάπτυξης του εγκεφάλου και των αισθήσεων που εξαρτώνται απ' αυτόν, της αυξανόμενης σαφήνειας της συνείδησης, της αφαιρετικής δύναμης και της κρίσης, έδωσε μια νέα ώθηση στην παραπέρα ανάπτυξη και της εργασίας και της γλώσσας. Η παραπέρα αυτή ανάπτυξη δεν τελείωσε τη στιγμή που ο άνθρωπος διαχωρίστηκε οριστικά απ' τον πίθηκο, αλλά συνολικά συνέχισε έκτοτε να επιτελεί τεράστιες προόδους, που ποίκιλαν σε βαθμό και κατεύθυνση στους διάφορους λαούς και τις διάφορες εποχές, και που διακόπτονταν εδώ κι εκεί από τοπικές και προσωρινές πισωδρομήσεις. Η παραπέρα αυτή ανάπτυξη από τη μια επισπεύστηκε έντονα και από την άλλη οδηγήθηκε σε πιο προσδιορισμένες κατευθύνσεις, χάρη σ' ένα νέο στοιχείο που ήρθε στο προσκήνιο με την εμφάνιση του ολοκληρωτικά αναπτυγμένου ανθρώπου: *την κοινωνία.*

Σίγουρα κύλησαν εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια – που στην ιστορία της γης δεν έχουν μεγαλύτερη σημασία από ό,τι ένα δευτερόλεπτο στη ζωή του ανθρώπου* – προτού η ανθρώπινη κοινωνία προκύψει από το κοπάδι των αναρριχώμενων πιθήκων. Ωστόσο τελικά εμφανίστηκε. Και τι θα βρούμε πάλι σαν χαρακτηριστική διαφορά ανάμεσα στο κοπάδι των πιθήκων και την ανθρώπινη κοινωνία; *Την εργασία.* Το κοπάδι των πιθήκων αρκούνταν να εξαντλεί την τροφή της περιοχής του που καθοριζόταν από τη γεωγραφική θέση ή την αντίσταση των γειτονικών κοπαδιών. Το κοπάδι μετανάστευε από τόπο σε τόπο και αγωνιζόταν για να αποκτήσει μια νέα περιοχή τροφής, ήταν όμως ανίκανο να αποσπάσει από την πε-

* Ένας σοβαρός επιστήμονας σ' αυτό τον τομέα, ο σερ Ουίλιαμ Τόμσον, υπολόγισε ότι λίγο περισσότερα από εκατό εκατομμύρια χρόνια πέρασαν μάλλον από τότε που η γη κρύωσε τόσο, ώστε σ' αυτή να μπορέσουν να ζήσουν τα φυτά και τα ζώα.

ριοχή της διατροφής του περισσότερα απ' όσα πρόσφερε η φύση, εκτός απ' το ότι τη λίπαινε ασυνείδητα με τα απορρίμματά του. Από τη στιγμή που καταλαμβάνονταν όλες οι περιοχές που είχαν τροφή, δεν μπορούσε πια να υπάρξει αύξηση του πληθυσμού των πιθήκων. Ο αριθμός των ζώων μπορούσε το πολύ-πολύ να μένει σταθερός. Όλα όμως τα ζώα σπαταλούν μεγάλες ποσότητες τροφής κι επίσης καταστρέφουν στην εμβρυακή κατάσταση την επιβλάστηση. Αντίθετα με τον κυνηγό, ο λύκος δεν χαρίζει τη ζωή στο θηλυκό ζαρκάδι που τον άλλο χρόνο θα του δώσει μικρά ζαρκαδάκια.

Στην Ελλάδα, οι γίδες, που ξεπαστρεύουν τους μικρούς θάμνους προτού μεγαλώσουν, απογύμνωσαν όλα τα βουνά αυτής της χώρας. Αυτή η «ληστρική οικονομία» των ζώων, παίζει σπουδαίο ρόλο στην προοδευτική μεταμόρφωση των ειδών, υποχρεώνοντάς τα να συνηθίσουν σε τροφή διαφορετική από εκείνη που είχαν συνηθίσει και χάρη στην οποία το αίμα τους αποκτά διαφορετική χημική σύνθεση και σιγά-σιγά διαφοροποιείται ολόκληρη η φυσική τους συγκρότηση, ενώ είδη που κάποτε είχαν επικρατήσει, εξολοθρεύονται. Είναι αναμφίβολο πως η ληστρική αυτή οικονομία συνέβαλε ενεργά στην εξανθρώπιση των προγόνων μας. Σε κάποιο είδος πιθήκων, που θα ξεπερνούσαν κατά πολύ τους άλλους σε διανοητικές ικανότητες και προσαρμοστικότητα, η ληστρική αυτή οικονομία θα είχε σαν συνέπεια να αυξάνεται συνεχώς ο αριθμός των φυτών που τους χρησίμευαν για τροφή και να καταβροχθίζονται όλο και περισσότερο τα φαγώσιμα μέρη αυτών των φυτών. Με λίγα λόγια, θα είχε σαν συνέπεια τη συνεχή διαφοροποίηση της τροφής και συνεπώς και των ουσιών που εισάγονται στον οργανισμό, δημιουργώντας έτσι τις χημικές προϋποθέσεις για το πέρασμα από τον πίθηκο στον άνθρωπο. Όλα αυτά όμως δεν αποτελούσαν ακόμα εργασία, με την καθαυτό σημασία της λέξης. Η εργασία αρχίζει με την κατασκευή εργαλείων. Και ποια είναι τα πιο παλιά εργαλεία που συναντούμε – τα πιο αρχαία, αν

κρίνουμε από τα αντικείμενα των προϊστορικών ανθρώπων που ανακαλύφτηκαν και από τον τρόπο ζωής των πρώτων ιστορικών λαών, καθώς και των πιο πρωτόγονων από τους σύγχρονους άγριους; Είναι εργαλεία για κυνήγι και ψάρεμα, και τα πρώτα χρησιμεύουν ταυτόχρονα και ως όπλα. Αλλά το κυνήγι και το ψάρεμα προϋποθέτουν το πέρασμα από την αποκλειστικά φυτική διατροφή στην ταυτόχρονη χρήση κρέατος. Κι έχουμε πάλι εδώ ένα ουσιαστικό βήμα προς την εξανθρώπιση. Η *διατροφή με κρέας* περιέχει, σχεδόν εντελώς έτοιμα, τα πιο ουσιώδη υλικά που έχει ανάγκη ο οργανισμός για το μεταβολισμό του. Η δίαιτα αυτή συντόμευε τον απαιτούμενο χρόνο, όχι μόνο για την πέψη, αλλά και για τις άλλες σωματικές λειτουργίες που αντιστοιχούν σε φυτικές λειτουργίες. Έτσι κέρδιζε περισσότερο χρόνο, υλικά και ενέργεια για την ενεργητική εκδήλωση της, με την ακριβή έννοια της λέξης, ζωώδους ζωής. Και όσο πιο πολύ απομακρυνόταν από το φυτό ο διαμορφωνόμενος άνθρωπος, τόσο πιο πολύ υψωνόταν πάνω από το ζώο. Ακριβώς όπως η εξοικείωση στη φυτική τροφή, πλάι στο κρέας, μετέτρεψε τους αγριόγατους και τους άγριους σκύλους σε υπηρέτες του ανθρώπου, έτσι και η προσαρμογή στη διατροφή με κρέας πλάι στη φυτική διατροφή, συνέβαλε ουσιαστικά στο να αποκτήσει ο διαμορφωνόμενος άνθρωπος σωματική ισχύ και ανεξαρτησία. Αλλά το πιο ουσιαστικό ήταν η επίδραση της κρεοφαγίας στον εγκέφαλο, που δεχόταν σε πολύ πιο άφθονες ποσότητες απ' ό,τι πριν τα στοιχεία που χρειάζονταν για τη διατροφή και την ανάπτυξή του και μπόρεσε έτσι να αναπτυχθεί γρηγορότερα και τελειότερα από γενιά σε γενιά. Μ' όλο το σεβασμό προς τους οπαδούς της χορτοφαγίας, πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι ο άνθρωπος δεν έγινε άνθρωπος χωρίς την κρεοφαγία, και αν ακόμα η κρεοφαγία οδήγησε σε τούτη ή κείνη την περίοδο, όλους τους λαούς που ξέρουμε στον κανιβαλισμό (οι πρόγονοι των Βερολινέζων, Weletabians ή Wilzians, συνήθιζαν να τρώνε τους γονείς τους ακόμα και το 10ο αιώνα), αυτό δεν έχει συνέπειες για μας σήμερα.

Η κρεοφαγία οδήγησε σε δυο νέες προόδους αποφασιστικής σημασίας: στη χρήση της φωτιάς και στην εξημέρωση των ζώων. Η πρώτη συντόμευσε ακόμα πιο πολύ τη διαδικασία της πέψης, καθώς εφοδίαζε το στόμα με τροφή, ας πούμε, μισοχωνεμένη. Η δεύτερη έκανε πιο άφθονο το κρέας, γιατί πλάι στο κυνήγι, άνοιγε μια νέα και πιο κανονική πηγή εφοδιασμού κι ακόμα παρείχε με το γάλα και τα προϊόντα του μια νέα τροφή, που εξαιτίας της σύστασής της ήταν τουλάχιστον εξίσου πολύτιμη με το κρέας. Και οι δυο αυτές πρόοδοι, έγιναν άμεσα νέα μέσα για τη χειραφέτηση του ανθρώπου. Θα μας οδηγούσε πολύ μακριά το να καταπιαστούμε εδώ λεπτομερειακά με τα έμμεσα αποτελέσματά τους, όσο μεγάλη και να στάθηκε η σημασία τους για την ανάπτυξη του ανθρώπου και της κοινωνίας.

Ακριβώς όπως ο άνθρωπος έμαθε να καταναλώνει καθετί φαγώσιμο, έτσι έμαθε να ζει και σ' όλα τα κλίματα. Απλώθηκε σ' όλη την κατοικήσιμη γη, αυτός, το μόνο ζώο που μπορούσε να το πετύχει μόνο του. Τα άλλα ζώα που έχουν εγκλιματιστεί σε όλα τα κλίματα – τα οικιακά ζώα και τα παράσιτα – δεν το κατάφεραν μόνα τους, αλλά μονάχα ακολουθώντας τον άνθρωπο. Και το πέρασμα από το ομοιόμορφα θερμό κλίμα της αρχέγονης πατρίδας τους σε ψυχρότερες περιοχές, όπου ο χρόνος μοιραζόταν σε χειμώνα και σε καλοκαίρι, δημιούργησε νέες ανάγκες, την ανάγκη της κατοικίας και του ντυσίματος για να προστατευτούν από το κρύο και την υγρασία, νέες σφαίρες εργασίας, άρα νέες μορφές δραστηριότητας, που όλο και πιο πολύ απομάκρυναν τον άνθρωπο από το ζώο.

Με τη συνεργασία του χεριού, των φωνητικών οργάνων και του εγκεφάλου, όχι μόνο σε κάθε άτομο αλλά και σ' ολόκληρη την κοινωνία, τα ανθρώπινα όντα έγιναν ικανά να εκτελούν όλο και πιο περίπλοκες εργασίες, να θέτουν και να πετυχαίνουν όλο και υψηλότερους στόχους. Η ίδια η εργασία γινόταν από γενιά σε γενιά διαφορετική, τελειότερη, περισσότερο ποικίλη. Στο κυνήγι και στην κτηνοτροφία προστέθηκε η γεωργία, σ' αυτήν προστέθηκαν

το κλώσιμο, η υφαντουργική, η μεταλλουργία, η αγγειοπλαστική, η ναυσιπλοΐα. Η τέχνη και η επιστήμη εμφανίστηκαν τέλος, πλάι στο εμπόριο και τη βιοτεχνία. Από τη φυλή αναπτύχθηκαν έθνη και κράτη, εμφανίσθηκε το δίκαιο και η πολιτική, και μαζί τους η φαντασική αντανάκλαση των ανθρώπινων πραγμάτων στο ανθρώπινο μυαλό: η θρησκεία. Μπροστά σ' όλες αυτές τις δημιουργίες που φαίνονταν πριν απ' όλα σαν προϊόντα του μυαλού και μοιάζανε να δεσπόζουν στις ανθρώπινες κοινωνίες, τα πιο ταπεινά προϊόντα της χειρωνακτικής εργασίας περνούσαν σε δεύτερο πλάνο, κι αυτό τόσο περισσότερο, όσο το πνεύμα που καθόριζε τη διαδικασία της εργασίας ήδη σ' ένα πρωιμότατο στάδιο της κοινωνικής ανάπτυξης (για παράδειγμα στην πρωτόγονη οικογένεια) είχε τη δυνατότητα να βάζει άλλους να πραγματοποιούν την εργασία που σχεδίαζε. Όλα τα εύσημα για τη γρήγορη ανάπτυξη του πολιτισμού αποδόθηκαν στο πνεύμα, στην ανάπτυξη και στη δραστηριότητα του μυαλού. Οι άνθρωποι συνήθισαν να εξηγούν τη δραστηριότητά τους με τη σκέψη τους αντί να την εξηγούν με τις ανάγκες τους (που αντανακλώνται βέβαια στο μυαλό τους, γίνονται συνείδηση). Έτσι γεννήθηκε με τον καιρό η ιδεαλιστική αντίληψη του κόσμου που κυριάρχησε στα πνεύματα, προπαντός ύστερ' από την παρακμή της αρχαιότητας. Η αντίληψη αυτή κυριαρχεί ακόμα σε τέτοιο σημείο, ώστε και οι πιο υλιστές επιστήμονες της δαρβινικής σχολής, δεν μπορούν πάντα να αποκτήσουν μια σαφή ιδέα για την προέλευση του ανθρώπου. Κι αυτό γιατί κάτω από την επίδραση αυτής της ιδεολογίας, δεν αναγνωρίζουν το ρόλο που έπαιξε η εργασία σ' αυτή την εξέλιξη.

Όπως σημειώσαμε, τα ζώα μεταβάλλουν με τη δραστηριότητά τους την εξωτερική φύση όπως και ο άνθρωπος, αν και όχι στην ίδια έκταση και, όπως είδαμε, οι αλλαγές που επιφέρουν στο περιβάλλον τους αντεπιδρούν με τη σειρά τους και μεταβάλλουν αυτούς που τις προξενούν. Γιατί στη φύση τίποτα δεν συντελείται μεμονωμένα. Το κάθε πράγμα επηρεάζει κάθε τι άλλο κι αντίστροφα,

και οι επιστήμονές μας εμποδίζονται να βλέπουν καθαρά και τα πιο απλά πράγματα, γιατί τις περισσότερες φορές ξεχνούν αυτή την ολόπλευρη κίνηση και την καθολική αλληλεπίδραση. Είδαμε με ποιό τρόπο τα γίδια εμπόδισαν την αναγέννηση των δασών στην Ελλάδα. Οι γίδες και τα γουρούνια που μετέφεραν στο νησί Αγία Ελένη οι πρώτοι θαλασσοπόροι που έφτασαν εκεί, πέτυχαν να εξολοθρεύσουν σχεδόν ολοκληρωτικά την παλιά χλωρίδα του νησιού και προετοίμασαν το έδαφος στο οποίο μπόρεσαν να ευδοκιμήσουν φυτά που έφεραν αργότερα άλλοι θαλασσοπόροι και άποικοι. Αλλά αν τα ζώα ασκούν μια μόνιμη επίδραση στο περιβάλλον τους, αυτό γίνεται χωρίς να το θέλουν – και για τα ίδια τα ζώα είναι δυστύχημα. Όσο πιο πολύ απομακρύνονται οι άνθρωποι από τα ζώα, τόσο οι επιπτώσεις τους στη φύση παίρνουν το χαρακτήρα προμελετημένης, σχεδιασμένης δράσης, που αποβλέπει σε καθορισμένους σκοπούς, γνωστούς από τα πριν. Το ζώο καταστρέφει τη βλάστηση μιας περιοχής χωρίς να ξέρει τι κάνει. Ο άνθρωπος την καταστρέφει για να σπείρει δημητριακά στο έδαφος που απελευθερώνει ή για να φυτέψει δέντρα και αμπέλια που ξέρει πως θα του δώσουν πολλαπλάσια από εκείνα που έσπειρε. Ο άνθρωπος μεταφέρει χρήσιμα φυτά και κατοικίδια ζώα από τη μια χώρα στην άλλη και έτσι μεταβάλλει τη χλωρίδα και την πανίδα ολόκληρων ηπείρων. Ακόμα περισσότερο. Χάρη στην τεχνητή επιλογή, το ανθρώπινο χέρι μεταμόρφωσε τα φυτά και τα ζώα σε σημείο που δεν μπορεί κανείς να τα αναγνωρίσει. Ακόμα ψάχνουν μάταια για τα άγρια φυτά, από τα οποία κατάγονται τα δημητριακά μας. Ακόμα συζητούν για να μάθουν από ποιο άγριο ζώο κατάγονται τα σκυλιά μας που και τα ίδια διαφέρουν τόσο μεταξύ τους, καθώς και οι πολυάριθμες ράτσες των αλόγων μας.

Φυσικά είναι αυτονόητο ότι δεν έχουμε την πρόθεση να αρνηθούμε στα ζώα τη δυνατότητα να δράσουν σχεδιασμένα, προμελετημένα. Αντίθετα, ένας σχεδιασμένος τρόπος δράσης υπάρχει εμβρυακά παντού όπου υπάρχει και αντιδρά πρωτόπλασμα, ζωντανό

λεύκωμα, δηλαδή κάνει καθορισμένες κινήσεις, έστω και εξαιρετικά απλές, σαν αποτέλεσμα καθορισμένων εξωτερικών ερεθισμών. Τέτοιες αντιδράσεις πραγματοποιούνται ακόμα και εκεί όπου δεν υπάρχει ακόμα κύτταρο, και πολύ λιγότερο, νευρικό κύτταρο. Κι ο τρόπος με τον οποίο πιάνουν τη λεία τους τα εντομοφάγα φυτά, φαίνεται σε κάποιο βαθμό προσχεδιασμένος, αν και απόλυτα ασυνείδητος. Η ικανότητα για συνειδητή σχεδιασμένη δράση, αναπτύσσεται στα ζώα παράλληλα με την ανάπτυξη του νευρικού συστήματος, και φτάνει σ' ένα υψηλό επίπεδο στα θηλαστικά. Στο κυνήγι της αλεπούς στην Αγγλία μπορεί να παρατηρήσει κανείς καθημερινά, με πόσο μεγάλη ακρίβεια ξέρει η αλεπού να χρησιμοποιεί προς όφελός της την εξαιρετική γνώση της περιοχής για να ξεφεύγει από τους διώκτες της και πόσο ξέρει και χρησιμοποιεί σωστά όλα τα πλεονεκτήματα του εδάφους που κάνουν να χάνονται τα ίχνη της. Στα κατοικίδια ζώα μας, που αναπτύχθηκαν ακόμα περισσότερο χάρη στο συγχρωτισμό τους με τον άνθρωπο, μπορεί κανείς να παρατηρήσει καθημερινά εκδηλώσεις πονηριάς, που τοποθετούνται στο ίδιο ακριβώς επίπεδο με κείνες που παρατηρούμε στα παιδιά. Γιατί, όπως η ιστορία της εξέλιξης του ανθρώπινου εμβρύου στην κοιλιά της μάνας του, δεν είναι παρά μια σύντομη επανάληψη της ιστορίας εκατομμυρίων χρόνων φυσικής εξέλιξης των ζωικών μας προγόνων που ξεκινά από το σκουλήκι, έτσι και η πνευματική εξέλιξη του παιδιού είναι μια επανάληψη, ακόμα πιο πολύ συντομευμένη, της πνευματικής εξέλιξης των προγόνων του, ή τουλάχιστον των τελευταίων. Αλλά το σύνολο της σχεδιασμένης δράσης όλων των ζώων, δεν μπόρεσε να βάλει τη σφραγίδα της θέλησής τους πάνω στη γη. Για να γίνει αυτό, χρειαζόταν ο άνθρωπος.

Συνοπτικά, το ζώο απλώς *χρησιμοποιεί* την εξωτερική φύση και τη μεταβάλλει μόνο με την παρουσία του. Με τις αλλαγές που της δημιουργεί ο άνθρωπος, την κάνει να υπηρετήσει τους σκοπούς του, την *εξουσιάζει*. Σ' αυτό βρίσκεται η τελευταία ουσιαστική δια-

φορά ανάμεσα στον άνθρωπο και στα υπόλοιπα ζώα, και τη διαφορά αυτή τη χρωστά για άλλη μια φορά στην εργασία.*

Ας μην κολακευόμαστε ωστόσο πάρα πολύ για τις ανθρώπινες νίκες μας πάνω στη φύση. Η φύση μάς εκδικείται για καθεμιά τους. Κάθε νίκη έχει, βέβαια, κατά κύριο λόγο τις συνέπειες στις οποίες αποβλέπαμε, αλλά στη συνέχεια έχει εντελώς διαφορετικά, απρόοπτα αποτελέσματα, που πολύ συχνά εκμηδενίζουν τις πρώτες τους συνέπειες. Οι άνθρωποι που στη Μεσοποταμία, στην Ελλάδα, στη Μικρά Ασία και αλλού, κατέστρεψαν τα δάση για να αποκτήσουν καλλιεργήσιμη γη, ποτέ δεν ονειρεύτηκαν πως μ' αυτό έβαζαν τις βάσεις για την πραγματική ερήμωση αυτών των χωρών, καταστρέφοντας μαζί με τα δάση και τα κέντρα συγκέντρωσης και διατήρησης της υγρασίας. Όταν οι ορεινοί Ιταλοί κατέστρεψαν στις νότιες πλαγιές των Άλπεων τα δάση των ελάτων, που με τόση φροντίδα διατηρήθηκαν στις βόρειες κλιτύες, δεν είχαν ιδέα πως μ' αυτόν τον τρόπο υποσκάπτανε τη γαλακτοκομία στην περιοχή τους. Ακόμα λιγότερο υποψιάζονταν ότι μ' αυτή την τακτική στερούσαν από νερό τις ορεινές πηγές τους στο μεγαλύτερο μέρος του χρόνου και πως την εποχή των βροχών θα χύνονταν στην πεδιάδα πιο ορμητικοί οι χείμαρροι. Εκείνοι που διέδωσαν τις πατάτες στην Ευρώπη, δεν ήξεραν πως μαζί με τους αζωτούχους βολβούς, διέδιδαν και την ασθένεια της χοιράδωσης. Έτσι, τα γεγονότα μας θυμίζουν σε κάθε βήμα, πως δεν κυριαρχούμε καθόλου πάνω στη φύση όπως ένας κατακτητής πάνω σ' έναν ξένο λαό, όπως κάποιος που θα στεκόταν έξω από τη φύση, αλλά πως ανήκουμε στη φύση με τη σάρκα, το αίμα και το μυαλό μας, πως είμαστε μέσα της και πως όλη μας η εξουσία βρίσκεται στο πλεονέκτημα που έχουμε σχετικά μ' όλα τ' άλλα όντα, να γνωρίζουμε τους νόμους της και να μπορούμε να τους εφαρμόζουμε ορθά.

Και πράγματι, κάθε μέρα που περνά μαθαίνουμε να κατανοού-

* Στο περιθώριο είναι γραμμένο με μολύβι: «Εξευγενισμός».

με ορθότερα αυτούς τους νόμους και να αναγνωρίζουμε τις λιγότερο ή περισσότερο μακρινές συνέπειες των επεμβάσεών μας στην πατροπαράδοτη πορεία της φύσης. Ύστερα προπαντός από τις τεράστιες προόδους των φυσικών επιστημών αυτό τον αιώνα, μπορούμε όλο και πιο πολύ να γνωρίζουμε, άρα και να ελέγχουμε, και τις μακροπρόθεσμες φυσικές συνέπειες τουλάχιστον των πιο συνηθισμένων πράξεών μας στον τομέα της παραγωγής.

Απλά, όσο πιο πολύ γίνεται αυτό, τόσο πιο πολύ οι άνθρωποι, όχι μονάχα θα νιώσουν αλλά θα μάθουν ξανά πως είναι ένα με τη φύση και τόσο πιο πολύ θα γίνεται αδύνατη η παράλογη και αφύσικη ιδέα για μια αντίθεση ανάμεσα στο πνεύμα και την ύλη, τον άνθρωπο και τη φύση, την ψυχή και το σώμα, ιδέα που απλώθηκε στην Ευρώπη ύστερα από την παρακμή της κλασικής αρχαιότητας και που διαμορφώθηκε στην πιο υψηλή μορφή της με το χριστιανισμό.

Αν όμως χρειάστηκε η εργασία χιλιετηρίδων για να μάθουμε κάπως να υπολογίζουμε τις μακροπρόθεσμες *φυσικές* συνέπειες των ενεργειών μας που αποβλέπουν στην παραγωγή, αυτό ήταν πολύ πιο δύσκολο σε ό,τι αφορά τις απώτερες *κοινωνικές* συνέπειες αυτών των πράξεων. Αναφέραμε την πατάτα και τη διάδοση της χοιράδωσης που την ακολούθησε. Τι είναι όμως η χοιράδωση, μπροστά στις συνέπειες που είχε στις συνθήκες ζωής των λαϊκών μαζών ολόκληρων χωρών, ο περιορισμός της τροφής των εργατών μονάχα στις πατάτες; Τι είναι μπροστά στην πείνα που ξέσπασε το 1847 στην Ιρλανδία, σαν συνέπεια της ασθένειας της πατάτας, πείνα που οδήγησε στον τάφο ένα εκατομμύριο Ιρλανδούς που τρέφονταν σχεδόν αποκλειστικά με πατάτες και υποχρέωσε σε μετανάστευση άλλα δυο εκατομμύρια; Όταν οι Άραβες έμαθαν να αποστάζουν το οινόπνευμα, ποτέ δεν τους πέρασε από το μυαλό πως έτσι δημιουργούσαν ένα από τα κυριότερα όπλα για την εξαφάνιση από το πρόσωπο της γης των ιθαγενών της Αμερικής, που δεν είχε ανακαλυφτεί ακόμα. Κι όταν αργότερα ο Χριστόφορος Κολόμβος

ανακάλυψε την Αμερική, δεν ήξερε πως μ' αυτό ξαναζωντάνευε τη δουλεία που είχε από καιρό εξαφανιστεί στην Ευρώπη και έβαζε τις βάσεις για το δουλεμπόριο των μαύρων. Οι άνθρωποι που το 17ο και το 18ο αιώνα δούλευαν για να δημιουργήσουν την ατμομηχανή, δεν είχαν ιδέα ότι δημιουργούσαν το όργανο που περισσότερο από κάθε άλλο θα επαναστατικοποιούσε τις κοινωνικές συνθήκες σ' ολόκληρο τον κόσμο. Ιδιαίτερα στην Ευρώπη, συγκεντρώνοντας τον πλούτο στα χέρια της μειοψηφίας ενώ η τεράστια πλειοψηφία κατάληξαν να είναι ακτήμονες, η ατμομηχανή θα έδινε πρώτα την πολιτική και την κοινωνική εξουσία στην αστική τάξη, αλλά στη συνέχεια θα γεννούσε έναν ταξικό αγώνα ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο, που δεν μπορεί να λήξει παρά με την ανατροπή της αστικής τάξης και την κατάργηση όλων των ταξικών ανταγωνισμών. Αλλά και σ' αυτή την περιοχή, μαθαίνουμε σιγά-σιγά με μακρά και συχνά σκληρή εμπειρία και με τη συλλογή και την ανάλυση του ιστορικού υλικού, να διακρίνουμε καθαρά τις έμμεσες και μακρινές κοινωνικές συνέπειες της παραγωγικής μας δραστηριότητας κι έτσι μας δίνεται η δυνατότητα να εξουσιάσουμε και να ρυθμίσουμε κι αυτές τις συνέπειες.

Αλλά για να πραγματοποιήσουμε αυτό το διακανονισμό, χρειάζεται κάτι περισσότερο από απλή γνώση. Χρειάζεται μια ολοκληρωτική ανατροπή του υπάρχοντος τρόπου παραγωγής και μαζί μ' αυτόν, ολόκληρης της σύγχρονης κοινωνικής τάξης.

Όλοι οι παλιότεροι τρόποι παραγωγής, απέβλεπαν απλώς να πετύχουν το πιο άμεσο και απευθείας αποτέλεσμα της εργασίας και αμελούσαν ολοκληρωτικά τις μακροπρόθεσμες συνέπειες, εκείνες που εμφανίζονται αργότερα και που γίνονται αποτελεσματικές μέσα από τη βαθμιαία επανάληψη και συσσώρευση. Η πρωτόγονη κοινοτική ιδιοκτησία του εδάφους αντιστοιχούσε, από τη μια μεριά σ' ένα επίπεδο ανάπτυξης των ανθρώπων, όπου ο ορίζοντάς τους περιοριζόταν σε ό,τι ήταν άμεσα εφικτό, και από την άλλη προϋπέθετε κάποιο πλεόνασμα διαθέσιμου εδάφους, που άφηνε κάποια

περιθώρια για διόρθωση τυχόν κακών συνεπειών αυτής της πρωτόγονης οικονομίας. Από τη στιγμή που εξαντλήθηκε αυτό το πλεόνασμα του εδάφους, παρήκμασε και η πρωτόγονη ιδιοκτησία. Ωστόσο όλες οι ανώτερες μορφές παραγωγής, οδήγησαν στη διαίρεση του πληθυσμού σε διαφορετικές τάξεις και συνακόλουθα στον ανταγωνισμό ανάμεσα στις κυρίαρχες και στις καταπιεζόμενες τάξεις. Αλλά χάρη σ' αυτό, το συμφέρον της κυρίαρχης τάξης έγινε το κινητήριο στοιχείο της παραγωγής, στο βαθμό που η τελευταία δεν περιοριζόταν στη στοιχειώδη συντήρηση του καταπιεζόμενου λαού. Αυτό το πραγματοποίησε πιο ολοκληρωμένα ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, που κυριαρχεί σήμερα στη δυτική Ευρώπη. Οι μεμονωμένοι καπιταλιστές που ελέγχουν την παραγωγή και την ανταλλαγή δεν ενδιαφέρονται μόνο για το πιο άμεσο χρήσιμο αποτέλεσμα των ενεργειών τους. Αλλά κι αυτό το χρήσιμο αποτέλεσμα – στο βαθμό που πρόκειται για τη χρήση του παραγόμενου ή ανταλλασσόμενου προϊόντος – περνά ολοκληρωτικά σε δεύτερο πλάνο. Μοναδικό κίνητρο γίνεται το κέρδος που πρόκειται να επιτευχθεί με την πώληση.

Η αστική κοινωνική επιστήμη, η κλασική πολιτική οικονομία, καταπιάνεται προπαντός μόνο με τα άμεσα επιδιωκόμενα αποτελέσματα των ανθρώπινων πράξεων που προσανατολίζονται στην παραγωγή και την ανταλλαγή. Αυτό ανταποκρίνεται εντελώς στην κοινωνική οργάνωση, της οποίας αποτελεί τη θεωρητική έκφραση. Εφόσον οι ξεχωριστοί καπιταλιστές μπαίνουν στην παραγωγή και την ανταλλαγή αναζητώντας άμεσο κέρδος, δεν μπορούν να λάβουν υπόψη κατ' αρχήν, παρά μόνο τα πιο κοντινά, τα πιο άμεσα αποτελέσματα. Όταν ένας μεμονωμένος εργοστασιάρχης ή έμπορος πουλά το εμπόρευμα που παράγει ή που αγοράζει, με το συνη-

θισμένο κέρδος, μένει ικανοποιημένος και δεν ασχολείται με το τι συμβαίνει ύστερα με το εμπόρευμα ή με τον αγοραστή του. Το ίδιο συμβαίνει και με τις φυσικές συνέπειες των πράξεών του. Τι τους ένοιαζε τους ισπανούς κατόχους φυτειών στην Κούβα, που έκαιγαν τα δάση στις πλαγιές και έβρισκαν στη στάχτη αρκετό λίπασμα για *μια* γενιά εξαιρετικά αποδοτικών δέντρων του καφέ, τι τους ένοιαζε ότι οι ραγδαίες βροχές θα έπαιρναν ύστερα το απροστάτευτο πια επιφανειακό στρώμα της γης, αφήνοντας πίσω τους μονάχα τους γυμνούς βράχους; Τόσο σε σχέση με τη φύση, όσο και σε σχέση με την κοινωνία, ο σημερινός τρόπος παραγωγής ενδιαφέρεται προπαντός μόνο για το πρώτο, το πιο κοντινό, το πιο απτό αποτέλεσμα. Και ύστερα εκπλήσσονται για το ότι οι μακρινές συνέπειες των πράξεων που αποβλέπουν σ' αυτό το σκοπό, είναι εντελώς διαφορετικές, τις περισσότερες φορές εντελώς αντίθετες, για το ότι η αρμονία της προσφοράς και της ζήτησης μετατρέπεται στο διαμετρικά αντίθετό της, όπως μας το δείχνει η ανάπτυξη κάθε δεκάχρονου βιομηχανικού κύκλου, του οποίου και η Γερμανία είχε ένα μικρό προανάκρουσμα με το κραχ, για το ότι η ατομική ιδιοκτησία που στηρίζεται στην προσωπική εργασία εξελίσσεται αναγκαστικά προς την έλλειψη ιδιοκτησίας των εργαζομένων, ενώ όλη η ιδιοκτησία συγκεντρώνεται όλο και πιο πολύ στα χέρια αυτών που δεν εργάζονται, για το ότι [...]*

* Εδώ σταματά το χειρόγραφο.

Κρις Χάρμαν

Ο Ένγκελς και η καταγωγή της ανθρώπινης κοινωνίας

Ο Ένγκελς και η καταγωγή της ανθρώπινης κοινωνίας

Η επιχειρηματολογία γύρω από το σοσιαλισμό είναι πάντα συνυφασμένη με την επιχειρηματολογία για την καταγωγή των ανθρώπινων όντων και των κοινωνικών θεσμών. Οι σοσιαλιστές θεωρούμε ότι η εκμετάλλευση κάποιων ανθρώπων από κάποιους άλλους, η ύπαρξη του κράτους και η υποταγή των γυναικών στους άνδρες μέσα στα πλαίσια της πυρηνικής οικογένειας, είναι προϊόν της ανθρώπινης ιστορίας. Οι αντίπαλοί μας θεωρούν ότι όλα αυτά είναι αποτέλεσμα της ανθρώπινης φύσης.

Αυτός είναι ο λόγος που ο Μαρξ κι ο Ένγκελς, όταν διαμόρφωσαν αρχικά τις ιδέες τους, το έκαναν αναπτύσσοντας μια εντελώς νέα αντίληψη για τον τρόπο με τον οποίο τα ανθρώπινα όντα σχετίζονται με τον κόσμο γύρω τους. Η νέα αντίληψη σήμαινε την απόρριψη των δύο κυρίαρχων τρόπων για να δει κανείς αυτή τη σχέση: του *ιδεαλισμού*, που αντιμετωπίζει τα ανθρώπινα όντα ως ημι-θεϊκές υπάρξεις, υποκείμενες στη θέληση του θεού και εντελώς αποκομμένες από τον κόσμο των ζώων· και του *χυδαίου υλισμού*, που θεωρεί πως τα ανθρώπινα όντα δεν είναι τίποτα περισσότερο από μηχανές ή ζώα, τα οποία είτε απλώς αντιδρούν σε ερεθίσματα από τον εξωτερικό κόσμο (αυτό που γενικά σήμερα αποκαλούν «συμπεριφορισμό» [behaviorism]), ή ότι είναι βιολογικά προγραμματισμένα (αυτό που αποκαλούν σήμερα «κοινωνιοβιολογία»).[1]

Ο Μαρξ κι ο Ένγκελς παρουσίασαν για πρώτη φορά τη δική τους άποψη στη *Γερμανική Ιδεολογία* και στις *Θέσεις για τον Φόιερμπαχ* το 1845-46. Είδαν τα ανθρώπινα όντα ως προϊόν του φυσικού, βιολογικού κόσμου και την ιστορία ως μέρος της φυσικής ιστορίας. Όμως, είδαν επίσης ότι ο ιδιαίτερος χαρακτήρας των ανθρώπων βρίσκεται στην ικανότητά τους να επενεργούν πάνω στις συνθήκες που τους δημιούργησαν, αλλάζοντας έτσι και τις συνθήκες, αλλά και τους εαυτούς τους μέσα σε αυτή τη διαδικασία.

Η γνώση για τη φυσική και την ανθρώπινη ιστορία ήταν ακόμα πολύ περιορισμένη όταν ο Μαρξ κι ο Ένγκελς πρωτοδιαμόρφωσαν τις ιδέες τους: η πρώτη ανακάλυψη πρώιμων ανθρώπινων απολιθωμάτων (των Νεάντερνταλ) δεν έγινε πριν το 1856, η *Καταγωγή των Ειδών* του Δαρβίνου κυκλοφόρησε το 1859 και η *Καταγωγή του Ανθρώπου* το 1871, ενώ ο αμερικανός Λιούις Χένρι Μόργκαν δεν είχε δημοσιεύσει την πρωτοπόρα εργασία του για την εξέλιξη της οικογένειας και του κράτους με τίτλο *Αρχαία Κοινωνία*, πριν το 1877.

Ο Ένγκελς στηρίχθηκε σε αυτή την επιστημονική πρόοδο για να διευρύνει τις αντιλήψεις που είχαν εκφράσει παλιότερα ο ίδιος και ο Μαρξ. Το έκανε σε δυο σημαντικά έργα του: *Ο Ρόλος της Εργασίας στην Εξανθρώπιση του Πιθήκου* (γραμμένο το 1876)[2] και *Η Καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους* (δημοσιευμένο το 1884).[3] Περιέχουν τον πιο εκτενή απολογισμό των θεμελιωτών του ιστορικού υλισμού για το πώς τα ανθρώπινα όντα κατέληξαν να ζουν όπως ζουν στη σύγχρονη εποχή – από πού προέρχεται η «ανθρώπινη φύση» και οι ανθρώπινοι θεσμοί. Γι' αυτό το λόγο, οι επιθέσεις στην αξία του Μαρξισμού και στο έργο του Ένγκελς συχνά επικεντρώνονται σε αυτά τα δυο βιβλία – ιδιαίτερα στην *Καταγωγή της Οικογένειας*. Βέβαια, η επιστημονική πρόοδος στη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα έχει κάνει παρωχημένο κάποιο από το υλικό του Ένγκελς. Αλλά πρέπει να πάρουμε υπόψη ότι ο Ένγκελς έγραφε πριν από την ανακάλυψη της θεωρίας του Μέντελ για τη γενετική,[4] πριν βρεθούν τα πιο πα-

λιά απολιθώματα ανθρωπίδων στην Αφρική και σε μια εποχή που η μελέτη των κοινωνιών πριν την ανακάλυψη της γραφής βρισκόταν στο νηπιακό της στάδιο. Παρόλ' αυτά, τα γραπτά του διατηρούν σε τεράστιο βαθμό την επικαιρότητά τους. Εφαρμόζει μια μέθοδο που είναι υλιστική χωρίς να είναι μηχανιστική – και η οποία συνεχίζει να αμφισβητεί και τον ιδεαλισμό και το τρομερό δίδυμο του συμπεριφορισμού και της κοινωνιοβιολογίας.

Γι' αυτό το λόγο αξίζει να δούμε τα επιχειρήματα του Ένγκελς σε αυτά τα δύο έργα και να υπερασπίσουμε ό,τι αξιόλογο υπάρχει σε αυτά, αφαιρώντας ταυτόχρονα ό,τι είναι ξεπερασμένο. Αυτό θα επιχειρήσω να κάνω, εξετάζοντας πρώτα την ανάλυσή του για την ανθρώπινη εξέλιξη στο *Ρόλο της Εργασίας*, μετά την ερμηνεία που δίνει για την εμφάνιση των τάξεων και του κράτους στην *Καταγωγή της Οικογένειας* και τέλος την εξήγησή του για τη γυναικεία καταπίεση. Στην κάθε περίπτωση θα προσπαθήσω να ασχοληθώ με τα κενά και τις αντιφάσεις που εντοπίζονται στα επιχειρήματα του Ένγκελς, εξετάζοντας μερικά από τα σημαντικότερα πρόσφατα στοιχεία που αφορούν σε αυτά τα ζητήματα.

1. Η επιχειρηματολογία για την καταγωγή του ανθρώπινου είδους

Ο Ένγκελς συνόψισε την ανάλυσή του για την καταγωγή του ανθρώπου σε λίγες παραγράφους, τις οποίες αξίζει να αναπαράγουμε εδώ με ελάχιστες μόνο παρεμβάσεις:

> Πριν από πολλές εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια, σε μια εποχή της περιόδου που δεν μπορούμε να την προσδιορίσουμε ακόμα με ακρίβεια... ζούσε κάπου στην τροπική ζώνη μια ράτσα ανθρωποειδών πιθήκων... κοπαδιαστά πάνω στα δέντρα...

> Οι πίθηκοι αυτοί άρχισαν να χάνουν τη συνήθεια να χρησιμοποιούν τα χέρια τους για να βαδίζουν και αποκτούσαν όλο και πιο πολύ όρθιο βάδισμα. Έτσι έγινε *το πρώτο αποφασιστικό βήμα για το πέρασμα από τον πίθηκο στον άνθρωπο.*
> Οι πρώτες πράξεις στις οποίες οι πρόγονοί μας βαθμιαία έμαθαν να προσαρμόζουν το χέρι τους... δεν μπορούσαν παρά να είναι στην αρχή πράξεις απλούστατες... Αλλά το αποφασιστικό βήμα είχε γίνει: το χέρι είχε απελευθερωθεί και μπορούσε πια να αποκτά όλο και πιο νέες δεξιότητες...

Η χρησιμοποίηση του χεριού για εργασία είχε και άλλες συνέπειες:

> Οι πιθηκόμορφοι πρόγονοί μας ήταν αγελαία όντα... Η ανάπτυξη της εργασίας βοήθησε αναγκαστικά στη σύσφιγξη των δεσμών ανάμεσα στα μέλη της κοινωνίας, πολλαπλασιάζοντας τις περιπτώσεις αμοιβαίας βοήθειας, κοινής δραστηριότητας και κάνοντας πιο ξεκάθαρη σε κάθε άτομο τη συνείδηση της χρησιμότητας αυτής της συνεργασίας. Οι άνθρωποι στην πορεία της διαμόρφωσής τους έφτασαν στο σημείο όπου είχαν κάτι να πουν ο ένας στον άλλο. Η ανάγκη δημιούργησε το όργανο: ο μη αναπτυγμένος λάρυγγας του πιθήκου διαμορφώθηκε με την ποικιλοφωνία αργά αλλά σταθερά για να παράγει μια πιο αναπτυγμένη ποικιλοφωνία και τα όργανα του στόματος έμαθαν βαθμιαία να προφέρουν τον ένα έναρθρο φθόγγο μετά τον άλλο.

Παράλληλα με αυτό υπήρξε και μια αναγκαία ανάπτυξη του εγκεφάλου: «Η επίδραση της εργασίας και της γλώσσας στην ανάπτυξη του εγκεφάλου και των αισθήσεων που εξαρτώνται απ' αυτόν, της αυξανόμενης σαφήνειας της συνείδησης, της αφαιρετικής δύναμης και της κρίσης, έδωσε μια νέα ώθηση στην παραπέρα ανάπτυξη της εργασίας και της γλώσσας». Τελικά:

> Σίγουρα κύλισαν εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια προτού η ανθρώπινη κοινωνία προκύψει από το κοπάδι των αναρριχόμενων πιθήκων. Ωστόσο τελικά εμφανίστηκε. Και τι θα βρούμε πάλι σαν σημαντική διαφορά ανάμεσα στο κοπάδι των πιθήκων και την ανθρώπινη κοινωνία; *Την εργασία.*

Επομένως, η θέση του Ένγκελς βλέπει την ανθρώπινη εξέλιξη να περνά μέσα από έναν αριθμό αλληλοσυνδεόμενων σταδίων: βάδισμα στα δυο πόδια, κατασκευή και χρήση εργαλείων, ανάπτυξη του χεριού, κοινωνικότητα, ανάπτυξη του εγκέφαλου και της ομιλίας, περισσότερος έλεγχος στη φύση, περισσότερη κοινωνικότητα, περισσότερη ανάπτυξη του εγκέφαλου και της ομιλίας. Αυτή η ανάλυσή του στηριζόταν στην προηγούμενη δουλειά του Δαρβίνου και κάθε ένα από αυτά τα στάδια αναφέρεται και από τον Δαρβίνο. Όμως ο Ένγκελς άλλαξε τη σειρά με ένα σημαντικό τρόπο.

Ο Δαρβίνος υπέθεσε πως η ανάπτυξη του μεγέθους του εγκεφάλου και η νοημοσύνη επιτελέστηκε πριν από τη μετάβαση στο βάδισμα στα δυο πόδια και τη χρήση των χεριών για την κατασκευή εργαλείων. Ο Ένγκελς υποστήριξε πως η σειρά των γεγονότων ήταν η αντίστροφη. Ότι ήταν η απελευθέρωση των χεριών που έκανε δυνατή τη συνεργατική εργασία σε μια κλίμακα που ούτε θα μπορούσε κανείς να φανταστεί ανάμεσα στους πιθήκους και ότι απ' αυτό προέκυψε και η ανάπτυξη του εγκεφάλου. Όπως λέει ο αρχαιολόγος Bruce Trigger:

> Ο Δαρβίνος... περιοριζόταν από την απροθυμία του να συγκρουστεί με τον πρωταρχικό ρόλο που απέδιδε η ιδεαλιστική θρησκευτική και φιλοσοφική σκέψη της εποχής του στον ορθολογικό νου ως κινητήρα της πολιτιστικής αλλαγής. Από αυτό προκύπτει και το ότι μιλώντας για την ανθρώπινη εξέλιξη... η ανάπτυξη του εγκεφάλου ήταν αυτή που είχε ως αποτέλεσμα τη χρήση των εργαλείων.[5]

Αντιθέτως:

> Ο Ένγκελς υποστήριξε πως ένας αυξανόμενα χερσαίος τρόπος ζωής [σε αντίθεση με τη ζωή πάνω στα δένδρα, *στμ*] ενθάρρυνε... όλο και περισσότερο τη χρήση εργαλείων. Αυτό προκάλεσε μια φυσική επιλογή σε όφελος του διποδισμού και της χειρωνακτικής δεξιότητας καθώς και... ένα πιο σύνθετο καταμερισμό εργασίας. Η κατασκευή εργαλείων και η ανά-

> πτυξη της γλωσσικής ικανότητας για τον καλύτερο συντονισμό της παραγωγικής δραστηριότητας, οδήγησαν στο βαθμιαίο μετασχηματισμό του εγκεφάλου ενός πιθήκου στον εγκέφαλο του σύγχρονου ανθρώπινου όντος...

Η σειρά των σταδίων που έθεσε ο Δαρβίνος κυριάρχησε στην έρευνα για την καταγωγή του ανθρώπινου είδους στο μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα, οδηγώντας στην πεποίθηση πως κάθε «χαμένος κρίκος» ανάμεσα στους πιθήκους και τους ανθρώπους θα έπρεπε αναγκαστικά να έχει μεγάλο εγκέφαλο, αλλά σωματική στάση ενός πιθήκου – και στέλνοντας έτσι σε εντελώς λάθος κατεύθυνση τη μελέτη της εξέλιξής μας. Ήταν η βάση για την αποδοχή, σχεδόν για 50 χρόνια, μιας από τις μεγαλύτερες επιστημονικές απάτες όλων των εποχών: της υπόθεσης Piltdown, στην οποία το κρανίο ενός ανθρώπου και η σιαγόνα ενός πιθήκου παρουσιάστηκαν ως κοινά απολιθώματα που ανήκαν σε έναν από τους παλιότερους προγόνους μας. Είχε σαν αποτέλεσμα, για 30 χρόνια, η επιστημονική κοινότητα να αρνείται να θεωρήσει σημαντικό ένα γνήσιο εύρημα, την ανακάλυψη στη Νότια Αφρική από τον Raymond Dart των απολιθωμάτων ενός πιθηκόμορφου πλάσματος που είχε αποκτήσει βάδισμα στα δυο πόδια. Μόνο μετά την ανακάλυψη από τον Donald Johanson το 1974 ενός ολόκληρου σκελετού ηλικίας τριάμισι εκατομμυρίων χρόνων με εγκέφαλο μεγέθους πιθήκου και όρθια στάση σώματος, εγκαταλείφθηκε τελικά η σειρά του Δαρβίνου.[6] Μόνο τότε μπόρεσαν οι αρχαιολόγοι να αρχίσουν να εξηγούν την εξέλιξη ενός είδους σκελετών από ένα άλλο.[7]

Αποτιμώντας τα επιχειρήματα του Ένγκελς σήμερα

Ο Ένγκελς βγαίνει εντυπωσιακά δικαιωμένος σε σχέση με το Δαρβίνο. Αλλά πόσο συνεκτική είναι η υπόλοιπη ανάλυσή του; Σήμερα κατέχουμε πολύ μεγαλύτερη γνώση απ' ό,τι την εποχή του Ένγκελς. Αλλά ακόμα υπάρχει τεράστια δυσκολία να ταιριάξουμε

τα δεδομένα αυτής της γνώσης.

Το μεγαλύτερο μέρος της γνώσης για τη φυσιολογία των πιθήκων και των πρώιμων ανθρώπινων προγόνων μας στηρίζεται σε ευρήματα αλλόκοτων τεμαχίων από κόκαλα, κάποιο δόντι και μικρά τεμάχια πέτρας, που μπορεί να υπήρξαν ή και να μην υπήρξαν κάποτε εργαλεία. Χρησιμοποιώντας τέτοια στοιχεία, οι μελετητές της καταγωγής του ανθρώπινου είδους είναι αναγκασμένοι να προσπαθήσουν να μαντέψουν τη δομή ολόκληρων των σκελετών, τη φύση των νεύρων και των μυών που κάποτε τους κάλυπταν, τις διανοητικές ικανότητες των πλασμάτων στα οποία κάποτε ανήκαν, πώς τρέφονταν και τον κοινωνικό χώρο στον οποίο ζούσαν. Σύμφωνα με τη διατύπωση ενός από τους διακεκριμένους βρετανούς αρχαιολόγους, του Chris Stringer:

> Το πεδίο της ανθρώπινης εξέλιξης είναι σπαρμένο με εγκαταλελειμμένους προγόνους και θεωρίες που στηρίζονταν σε αυτούς... Η αποτυχία να αντιληφθούμε τις πολυπλοκότητες που εμπεριέχονται στην απόπειρα να ερμηνεύσουμε μερικά ορυκτά σπαρμένα στο χώρο και στο χρόνο έχει υπάρξει χαρακτηριστικό όλων των προσεγγίσεων ακόμα και των πιο ικανών μελετητών, με αποτέλεσμα αφελείς ερμηνείες... Κατά συνέπεια, ολόκληρα εξελικτικά οικοδομήματα έχουν καταρρεύσει, μαζί με τους αντίστοιχους προγόνους κι απογόνους, τις αντίστοιχες θεωρίες, υποθέσεις ή νέες ανακαλύψεις.[8]

Έτσι, για παράδειγμα, μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '70 θεωρείτο πως είχαν υπάρξει τέσσερις περίοδοι παγετώνων τα τελευταία 800.000 χρόνια. Τώρα πιστεύεται πως υπήρξαν τουλάχιστον οκτώ.[9] Επίσης, μέχρι πριν είκοσι χρόνια ήταν κοινά αποδεκτό ότι ο διαχωρισμός των προγόνων μας από τους μεγάλους πιθήκους επιτελέστηκε με έναν πίθηκο, γνωστό ως Ραμαπίθηκο, 15 εκατομμύρια χρόνια πριν. Τώρα, η πιο πλατιά διαδεδομένη άποψη είναι πως ο διαχωρισμός έγινε με την εξέλιξη του «Νοτιοπίθηκου», του Αυστραλοπίθηκου, που ζούσε στην ανατολική και νότια Αφρική 3 με

4 εκατομμύρια χρόνια πριν.[10]

Η σπανιότητα αξιόπιστων πληροφοριών διευκολύνει κάποιους ανθρώπους να κάνουν περίπλοκες, αστήριχτες εικασίες γύρω από το τι θα μπορούσε να έχει συμβεί, χωρίς να διαθέτουν πραγματικά στοιχεία που να τις επιβεβαιώνουν ή να τις απορρίπτουν – μοιάζουν σαν μια σύγχρονη εκδοχή των παιδικών ιστοριών που έγραψε ο Κίπλινγκ σχεδόν πριν έναν αιώνα με τίτλο *Γιατί Έτσι*. Κάθε είδους συγγραφείς που έχουν ως θέμα τους την ανθρώπινη εξέλιξη κάνουν υποθέσεις του εξής τύπου: «Και, έτσι, ίσως, μπορούμε να εξηγήσουμε την κάθοδο συγκεκριμένων πιθήκων από τα δένδρα εξαιτίας της ανάγκης τους να κάνουν το Χ πράγμα». Μετά από δυο παραγράφους, το «ίσως» έχει εξαφανιστεί και το Χ πράγμα γίνεται η ουσία της καταγωγής της ανθρωπότητας.

Αυτή η μέθοδος είναι το σήμα κατατεθέν των κοινωνιοβιολόγων,[11] αλλά μερικές φορές υπάρχουν και κάποιοι πολύ καλοί θεωρητικοί που πέφτουν στην παγίδα.[12] Είναι μια μέθοδος που οι Μαρξιστές πρέπει να απορρίψουν. Δεν μας ενδιαφέρει να λέμε ιστορίες για χάρη των ιστοριών. Επομένως θα προσπαθήσω να επικεντρώσω σε αυτά που γνωρίζουμε με βεβαιότητα.

Οι συγγενείς μας

Είναι γενικά αποδεκτό πως οι πλησιέστεροι συγγενείς μας είναι οι χιμπατζήδες, οι πυγμαίοι χιμπατζήδες (ή μπονόμπο)[13] και οι γορίλες.[14] Οι μελέτες γενετικού υλικού υποστηρίζουν ότι μοιραζόμαστε έναν κοινό πρόγονο περίπου 4 ως 7 εκατομμύρια χρόνια πριν και πως ακόμα και σήμερα, παρά την εξέλιξη σε διαφορετικές κατευθύνσεις, εξακολουθούμε να έχουμε κοινά με τους χιμπατζήδες περίπου το 97,5% των γονιδίων μας. Γενετικά, «ο άνθρωπος και ο χιμπατζής έχουν μεγαλύτερη σχέση απ' ό,τι το άλογο με το γάιδαρο, η γάτα με το λιοντάρι ή ο σκύλος με την αλεπού».[15]

Αυτό είναι ένα γεγονός που κάνει τους ιδεαλιστές όλων των ει-

δών να μην αισθάνονται καθόλου άνετα και επιβεβαιώνει την άποψη του Μαρξ ότι η ανθρώπινη ιστορία είναι μέρος της φυσικής ιστορίας. Αλλά χρησιμοποιείται συχνά από τους σύγχρονους μηχανιστικούς υλιστές για να υποστηρίξουν πως είμαστε απλώς «γυμνοί πίθηκοι» και πως όλες οι ατέλειες της κοινωνίας οφείλονται στην κληρονομημένη γενετική κατασκευή μας ως θηλαστικά. Όπως λέει και μια δημοφιλής περιγραφή της καταγωγής του ανθρώπου:

> Η ιεραρχία είναι ένας θεσμός ανάμεσα σε όλα τα κοινωνικά ζώα και η τάση για κυριαρχία πάνω στον κοντινό μας περίγυρο είναι ένα ένστικτο ηλικίας τριών ή τεσσάρων εκατομμυρίων χρόνων... Η ανθρώπινη τάση για την απόκτηση περιουσίας είναι απλώς η έκφραση ενός ζωικού ενστίκτου που είναι παλιότερο πολλές εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια απ' ό,τι η ίδια η ύπαρξη του ανθρώπινου είδους... Οι ρίζες του εθνικισμού είναι χωμένες βαθιά στην κοινωνική εδαφική περιοχή σχεδόν κάθε είδους της συγγενικής μας οικογενείας των πρωτευόντων πιθήκων... Η επιδίωξη κοινωνικού γοήτρου ανταποκρίνεται σε ζωικά ένστικτα που χαρακτηρίζουν εξίσου τους βαβουίνους, τις καλιακούδες, τους μπακαλιάρους και τους ανθρώπους.[16]

Ακόμα και ένα, υποτίθεται πιο εξελιγμένο, κοινωνιοβιολογικό κείμενο που ισχυρίζεται ότι παίρνει υπόψη τις συνέπειες της πολιτιστικής όπως και της γενετικής εξέλιξης, συμπεραίνει πως η «μισαλλοδοξία» και η «επιθετικότητα ενάντια σε ομάδες» πηγάζουν από το γενετικό καθορισμό - «από το φόβο της αντίδρασης στο ξένο, τη ροπή για ένταξη σε ομάδες η οποία υπήρχε από τα πρώιμα στάδια του κοινωνικού γίγνεσθαι και τη διανοητική τάση να γίνεται συνεχώς μια διχοτόμηση ανάμεσα σε "εσωτερικές" και "εξωτερικές" ομάδες».[17]

Αυτές οι απόψεις θεωρούν πως ο Μαρξισμός βασίζεται σε ένα φοβερό λάθος: στη «ρομαντική πλάνη» να αρνείται να δει τη γενετική βάση της φρίκης στη σύγχρονη κοινωνία και αντί γι' αυτό να ρίχνει το φταίξιμο στο «κοινωνικό περιβάλλον».[18] Το κρίσιμο λά-

θος του Μαρξισμού είναι ότι «αντιλαμβάνεται την ανθρώπινη φύση ως σχετικά αδόμητη και σε μεγάλο βαθμό, ή και εντελώς, ως το προϊόν κοινωνικο-οικονομικών δυνάμεων».[19]

Αλλά η πραγματική πλάνη βρίσκεται μέσα σε κάθε ισχυρισμό περί «γυμνού πιθήκου» που ισχυρίζεται ότι μπορούμε να «διαβάσουμε» την ανθρώπινη συμπεριφορά μέσα στη γενετική βάση κάποιας ενυπάρχουσας συμπεριφοράς του πιθήκου. Αγνοεί το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό της ανθρώπινης γενετικής κατασκευής που μας διαχωρίζει από τα στενά ξαδέλφια μας. Εκείνα, είναι γενετικά προγραμματισμένα με ένα στενό τρόπο που τα εφοδιάζει με μια συμπεριφορά κατάλληλη για ένα περιορισμένο φάσμα από διαφορετικά περιβάλλοντα. Ενώ εμείς χαρακτηριζόμαστε ακριβώς από μια τεράστια προσαρμοστικότητα στη συμπεριφορά μας που μας καθιστά ικανούς, κυριολεκτικά μόνο εμάς στο ζωικό κόσμο, να ευδοκιμούμε σε κάθε περιοχή του πλανήτη. Αυτή είναι μια θεμελιώδης διαφορά ανάμεσα σε μας και στους υπάρχοντες πιθήκους. Έτσι, οι γορίλες δεν συναντώνται έξω από τα τροπικά δάση, οι χιμπατζήδες έξω από τις δασώδεις περιοχές της υποσαχάριας Αφρικής, οι γίββωνες έξω από τις κορυφές των δένδρων της νοτιοανατολικής Ασίας, οι ουραγκουτάγκοι έξω από λίγα νησιά της Ινδονησίας. Αντιθέτως, τα ανθρώπινα όντα ήταν ικανά να ζουν σε μια τεράστια έκταση της Αφρικής, της Ασίας και της Ευρώπης για τουλάχιστον 500.000 χρόνια. Η γενετική μας «ιδιαιτερότητα» έγκειται ακριβώς στο ότι δεν έχουμε εξειδικευμένη κατασκευή, δεν δεσμευόμαστε από κανένα περιοριστικό φάσμα ενστικτώδους συμπεριφοράς.

Ακόμα περισσότερο, οι απόψεις για το «γυμνό πίθηκο» στηρίζονται σε πολύ απλοϊκά μοντέλα της συμπεριφοράς των πιθήκων. Μέχρι τη δεκαετία του 1960, σχεδόν όλες οι μελέτες για τους πιθήκους γίνονταν σε ζωολογικούς κήπους, όπως η φημισμένη περιγραφή από τον Σόλι Ζούκερμαν της ζωής ενός χιμπατζή που ήταν κλεισμένος στο ζωολογικό κήπο του Λονδίνου τη δεκαετία του '30.

Προσάρμοζαν τη συμπεριφορά των πιθήκων σε ένα ευρύτερο μοντέλο συμπεριφοράς που βασιζόταν στις μελέτες για τους βαβουίνους (αν και οι βαβουίνοι είναι μαϊμούδες και έχουν σημαντικότατες γενετικές διαφορές από όλους τους πιθήκους). Τους θεωρούσαν σχεδόν αποκλειστικά χορτοφάγους, με ελάχιστη ικανότητα μάθησης και χωρίς απολύτως τίποτα που θα μπορούσε να θεωρηθεί κουλτούρα. Πάνω απ' όλα, τους αντιμετώπιζαν ως εγγενώς επιθετικούς, με τα αρσενικά να εμπλέκονται σε συνεχή σκληρό σεξουαλικό ανταγωνισμό για τα θηλυκά. Η τάξη στην αγέλη μπορούσε να κρατηθεί μόνο μέσα από μια ιεραρχία «κυριαρχίας» που επέβαλλε το πιο πετυχημένο επιθετικό «άλφα αρσενικό».

Τα τελευταία 30 χρόνια οι μελέτες των χιμπατζήδων, των πυγμαίων χιμπατζήδων και των γορίλων σε άγριο περιβάλλον έχουν αμφισβητήσει ένα τέτοιο μοντέλο,[20] υποστηρίζοντας πως το να βγάζει κανείς συμπεράσματα για τη συμπεριφορά των πιθήκων από τη ζωή τους μέσα σε κλουβιά ζωολογικών κήπων, έχει τόση αξία όσο το να βγάζει συμπεράσματα για τη συμπεριφορά των ανθρώπων μελετώντας περιστασιακά ισοβίτες στα κελιά των φυλακών.[21] Τα βασικά συμπεράσματα αυτών των μελετών είναι:

α) Οι χιμπατζήδες και οι πυγμαίοι χιμπατζήδες είναι πολύ πιο κοινωνικοί απ' όσο πιστευόταν. Οι επιθετικές αντιπαραθέσεις είναι πολύ λιγότερο συχνές απ' ό,τι οι φιλικές συνεργασίες. Οι περισσότερες επιθετικές αντιπαραθέσεις λύνονται χωρίς τη χρήση βίας.[22]

β) Τα αρσενικά δεν εμπλέκονται σε συνεχή, σκληρό ανταγωνισμό για να κυριαρχήσουν στα θηλυκά. «Στην ομάδα των χιμπατζήδων, αντίθετα με το βαβουίνο της σαβάνας, το κυρίαρχο αρσενικό είναι σχετικά ανεκτικό απέναντι στις βλέψεις των άλλων αρσενικών προς τα θηλυκά: ο σεξουαλικός συγχρωτισμός αποτελεί την φυσική τάξη πραγμάτων...»[23] «Γενικά, υπάρχουν λίγα σημάδια ζήλιας ή επιθετικότητας». Τα θηλυκά έχουν την πρωτοβουλία για πολλές σεξουαλικές επαφές και η συνεργασία τους είναι ουσιαστική προϋπόθεση για να έχουν τα αρσενικά ιδιαίτερες σχέσεις μαζί τους.[24]

γ) Ο ρόλος της «κυριαρχίας» στους χιμπατζήδες και τους γορίλες είχε μεγαλοποιηθεί στο παρελθόν. Δεν υπάρχει καμιά μοναδική ιεραρχία για όλες τις δραστηριότητες στους χιμπατζήδες. Στους γορίλες η «κυριαρχία» συχνά μοιάζει να είναι πλησιέστερα σε αυτό που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε ηγεσία, παρά κυριαρχία.[25]

δ) Η συμπεριφορά τους στο μεγαλύτερο μέρος μαθαίνεται και μεταβιβάζεται κοινωνικά, πολύ περισσότερο απ' όσο πιστευόταν. Υπάρχει πολύ περισσότερη χρήση πρωτόγονων εργαλείων. Οι χιμπατζήδες χρησιμοποιούν πέτρες για να σπάνε καρύδια, ραβδιά για να μαζεύουν τερμίτες από τις τρύπες τους και φύλλα σαν σφουγγάρια για να μαζεύουν υγρά για να πιουν.

ε) Οι χιμπατζήδες δεν είναι τελείως χορτοφάγοι. Κυνηγούν μικρά ζώα (για παράδειγμα, μικρές μαϊμούδες) όταν εμφανίζεται η ευκαιρία και έτσι η δίαιτά τους προέρχεται κατά 10% από μη φυτικές πηγές. Και το κυνήγι είναι μια *κοινωνική* δραστηριότητα: κάποιοι χιμπατζήδες κυνηγούν τις μαϊμούδες, άλλοι περιμένουν, στήνουν ενέδρα και τις σκοτώνουν.

στ) Οι πίθηκοι δεν συμπεριφέρονται ως ανταγωνιστικά άτομα όταν φτάνει η ώρα να καταναλώσουν την τροφή τους. Αν ένας χιμπατζής ανακαλύψει μια πηγή καλής τροφής – για παράδειγμα, ένα θάμνο που έχει τρυφερά βρώσιμα κλωνάρια – ειδοποιεί τους υπόλοιπους. Και μολονότι οι κοινοί χιμπατζήδες καταναλώνουν τη φυτική τροφή τους ατομικά (εκτός από τις μητέρες που προμηθεύουν με τροφή τα νεογνά τους), μοιράζονται το κρέας μεταξύ τους,[26] ενώ οι πυγμαίοι χιμπατζήδες μοιράζονται και μέρος της φυτικής τροφής.

ζ) Οι στοιχειώδεις μορφές επικοινωνίας παίζουν σημαντικό ρόλο στους πιθήκους. Οι χειρονομίες δεν χρησιμοποιούνται μόνο για να τραβήξουν την προσοχή, αλλά επίσης και για να δείξουν συγκεκριμένες σκοπιμότητες – όπως όταν ένας θηλυκός πυγμαίος χιμπατζής λέει σε έναν αρσενικό πώς θέλει σεξ.[27] Ένα φάσμα ήχων χρησιμοποιείται για διαφορετικούς σκοπούς, για να στείλει το μήνυμα

πως υπάρχει κίνδυνος ή ότι βρέθηκε μια πλούσια πηγή τροφής.

η) Η κοινωνική συμπεριφορά των πιθήκων ποικίλει από ομάδα σε ομάδα μέσα σε κάθε είδος, δείχνοντας πως εξαρτάται όχι μόνο από ενστικτώδεις, γενετικά προγραμματισμένους παράγοντες, αλλά επίσης και από το φυσικό πεδίο που ζουν και από τις τεχνικές που έχουν μάθει για να ανταπεξέρχονται στις απαιτήσεις αυτού του φυσικού πεδίου.

Οι περισσότερες από αυτές τις εξελίξεις είναι πιο έντονες στους πυγμαίους χιμπατζήδες απ' ό,τι στους κοινούς χιμπατζήδες ή στους γορίλες. Υπάρχει περισσότερο μοίρασμα της τροφής, περισσότερη πρωτοβουλία των θηλυκών στη σεξουαλική δραστηριότητα και μεγαλύτερη ρήξη με το μοντέλο της «κυριαρχίας» στις κοινωνικές σχέσεις των βαβουίνων, εφόσον μια ομάδα θηλυκών τείνει να παίζει τον κεντρικό ρόλο στο να συγκρατεί την αγέλη ενωμένη.[28]

Αυτό έχει οδηγήσει σε υποθέσεις πως «οι πυγμαίοι χιμπατζήδες ίσως να προσφέρουν συμπεράσματα για τη φύση του «χαμένου κρίκου» μεταξύ των πιθήκων και των ανθρώπων».[29] Όπως και να 'χει το πράγμα, οι ενδείξεις από τους πιθήκους στο άγριο περιβάλλον, και ειδικότερα από τους πυγμαίους χιμπατζήδες, αμφισβητούν τη συνηθισμένη εικόνα της έμφυτης επιθετικής και ανταγωνιστικής συμπεριφοράς. Επίσης δείχνουν πως, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, στοιχεία που συνήθως πιστεύουμε ότι αποτελούν αποκλειστικά ανθρώπινες μορφές συμπεριφοράς, εμφανίζονται και στους πλησιέστερους συγγενείς της ανθρωπότητας – και έτσι θα μπορούσαν επίσης να αρχίζουν να εμφανίζονται και ανάμεσα στους κοινούς μας προγόνους περισσότερο από 4 εκατομμύρια χρόνια πριν.

Οι πρόγονοί μας

Γνωρίζουμε πολύ λίγα πράγματα με βεβαιότητα για τους πιθήκους και τους πρώιμους ανθρώπινους (ή ανθρωπίδες) προγόνους μας. Αλλά αυτά που όντως γνωρίζουμε οδηγούν στην αποδοχή πως

κάποτε υπήρξαν πλάσματα που βάδιζαν στα δυο πόδια, οι Αυστραλοπίθηκοι (που σημαίνει «πίθηκοι του νότου»).[30] Αυτά ήταν, από τις περισσότερες απόψεις, πλησιέστερα στους πιθήκους παρά στα ανθρώπινα όντα, με εγκεφάλους λίγο μεγαλύτερους από το μέγεθος του χιμπατζή, που ποίκιλαν από 385 ως 500 κυβικά εκατοστά και χωρίς να υπάρχουν συγκεκριμένες ενδείξεις για κατασκευή εργαλείων από αυτά τα πλάσματα.[31] Εξ ου και η κατηγοριοποίησή τους ως πίθηκοι κι όχι ως άνθρωποι.

Τα πρώτα *ανθρώπινα*[32] απολιθώματα είναι από πριν 2-2,5 εκατομμύρια χρόνια. Ο εγκέφαλος είναι σημαντικά μεγαλύτερος (μέχρι και 50%) απ' ό,τι του Αυστραλοπίθηκου και των χιμπατζήδων,[33] και το είδος ονομάστηκε *homo habilis* (ή «άνθρωπος τεχνίτης») επειδή βρέθηκε για πρώτη φορά στο φαράγγι Ολντουβάι στην ανατολική Αφρική, δίπλα σε λίθινα εργαλεία. Το σχήμα των δοντιών του δείχνει πως είχε μια μικτή δίαιτα από κρέας και φυτικές τροφές, σε αντίθεση με την κυρίως χορτοφαγική διατροφή των σύγχρονων μεγάλων πιθήκων.

Περίπου 1,6 εκατομμύρια χρόνια πριν, ανθρώπινα όντα με σημαντικά μεγαλύτερο εγκέφαλο – που συνήθως καταγράφονται ως ξεχωριστό είδος, ο *homo erectus* (όρθιος άνθρωπος) – βρέθηκαν στην Αφρική και σύντομα εξαπλώθηκαν στην Ευρασιατική ήπειρο. Στα επόμενα ένα εκατομμύριο χρόνια ο εγκέφαλος εξακολούθησε να μεγαλώνει ώσπου πλησίασε τα 1000 κυβικά εκατοστά – τόσο μεγάλος όσο και μερικών σύγχρονων ανθρώπινων όντων, αν και κάτω από το μέσο όρο. Ήδη τα δόντια είχαν προσαρμοστεί για τη βρώση κρέατος, πράγμα που δείχνει πως το κυνήγι πήγαινε μαζί με τη συλλογή φυτικών τροφών. Τα πέτρινα εργαλεία είχαν πάρει σχήμα σύμφωνα με συγκεκριμένα πρότυπα για τις διαφορετικές εργασίες – πέλεκυς, μπαλτάς, ξύστης κλπ. Και κάτι σημαντικό: τα αρσενικά ήταν μόλις 20% μεγαλύτερα σε μέγεθος από τα θηλυκά (σε αντίθεση με το διπλάσιο μέγεθος που είχαν στον Αυστραλοπίθηκο και στους πιθήκους). Αυτό δείχνει πως η άμυνα απέναντι στα σαρ-

κοφάγα ζώα εξαρτιόταν περισσότερο από τη συνεργασία μέσα στην κάθε ομάδα και στη χρήση εργαλείων σαν όπλα, παρά στη φυσική ικανότητα του κάθε ξεχωριστού αρσενικού.

Από τα 500.000 χρόνια πριν και μετά, μια σειρά ανθρώπινων τύπων βρέθηκε στην Αφρική, την Ασία και την Ευρώπη που έμοιαζαν με τα σύγχρονα ανθρώπινα όντα στο ότι είχαν μεγάλους εγκέφαλους (σε μερικές περιπτώσεις μεγαλύτερους από τους δικούς μας) και λεπτά κρανία. Αυτοί ονομάζονται «αρχαϊκοί *homo sapiens*» [ή αρχαιάνθρωποι, *στμ*], ως η πλέον πρώιμη εκδοχή του δικού μας είδους. Οι πιο γνωστοί από αυτούς είναι οι Νεάντερνταλ, που ζούσαν στην Ευρώπη και σε τμήματα της Μέσης Ανατολής 150.000 με 35.000 χρόνια πριν.

Τέλος, οι σύγχρονοι από ανατομικής πλευράς άνθρωποι (γνωστοί ως *homo sapiens sapiens*) μοιάζει ότι εμφανίστηκαν στην Αφρική και πιθανώς στη Μέση Ανατολή 200.000 με 100.000 χρόνια πριν.[34] Περίπου πριν 40.000 χρόνια απλώθηκαν σε όλη την Αφρική, την Ασία και την Ευρώπη και πάτησαν για πρώτη φορά πόδι στην Αυστραλία. Το αργότερο 12.000 χρόνια πριν διέσχισαν τη βορειοανατολική Ασία και πέρασαν στην Αμερική.[35]

Από μακρού υπάρχουν αντιπαραθέσεις πάνω στη σχέση ανάμεσα στους σύγχρονους ανθρώπους και τους Νεάντερνταλ. Όταν βρέθηκε ο πρώτος σκελετός Νεάντερνταλ πριν από 140 χρόνια, αντιμετωπίστηκε ως εκπρόσωπος ενός είδους πολύ πιο πρωτόγονου από εμάς, με πολλά «κτηνώδη» πιθηκοειδή χαρακτηριστικά (εξ ου και η αποικιοκρατική χρήση του όρου «Νεάντερνταλ» που σημαίνει ζωώδης ή βαρβαρικός). Μέχρι πριν σαράντα χρόνια θεωρείτο πως ήταν ένα εξελικτικό αδιέξοδο – «ένας τύπος ανθρώπου που εμφανίστηκε στα πιο κρύα κλίματα της Ευρώπης των παγετώνων πριν εκλείψει».[36] Μετά, το εκκρεμές στράφηκε στην εντελώς αντίθετη κατεύθυνση: η έμφαση δόθηκε στο μεγάλο εγκέφαλο του Νεάντερνταλ και στις ομοιότητες με μας.

Σήμερα το εκκρεμές έχει κάνει τουλάχιστον τη μισή διαδρομή

πάλι πίσω. Η πιο δημοφιλής άποψη είναι πως οι σύγχρονοι άνθρωποι ξεκινούν από μια εντελώς διαφορετική γραμμή από τους «αρχαιάνθρωπους», ότι έχουν καταγωγή από μια ομάδα του *homo erectus* που συνήθως εντοπίζεται στην Αφρική. Όμως υπάρχει ακόμα μεγάλη αντίσταση σε αυτή την άποψη του τύπου «πέρα απ' την Αφρική», μια αντίσταση που προέρχεται από εκείνους που βλέπουν τουλάχιστον κάποια συνέχεια ανάμεσα σε μερικούς από τους αρχαιάνθρωπους και σε εμάς.[37] Είναι τέτοια η έλλειψη των στοιχείων που αυτές οι αντιπαραθέσεις ίσως να μη λυθούν ποτέ.[38] Αλλά, όσο σοβαρή και αν είναι η αντιπαράθεση από καθαρά επιστημονική πλευρά, δεν είναι από μόνη της σημαντική όταν το ζητούμενο είναι η κατανόηση της φύσης των σύγχρονων ανθρώπων.[39]

Ένα είδος γεννημένο μέσα στο αίμα;

Το μεγαλύτερο μέρος της θεωρίας του «γυμνού πίθηκου» βασίζεται στην υπόθεση πως οι πρόγονοί μας επιδίδονταν σε συνεχείς αιματοβαμμένες συγκρούσεις με άλλα είδη και μεταξύ τους. Έτσι, ο Ardrey υποστηρίζει πως «ο άνθρωπος αναδύθηκε από το ανθρωποειδές παρελθόν του εξαιτίας ενός μόνο λόγου: επειδή ήταν φονιάς».[40] Από αυτό βγαίνει το συμπέρασμα ότι ο φόνος είναι στα γονίδιά μας και μόνο με πολύ δυσκολία είναι δυνατόν να ελεγχθεί με τους μηχανισμούς του πολιτισμού. Τέτοιες απόψεις ενθαρρύνονται από τις ιδέες που ανέπτυξε ο Raymond Dart για την πρώιμη εξέλιξη του ανθρώπινου είδους, μετά την ανακάλυψη των πρώτων απολιθωμάτων του Αυστραλοπίθηκου. Επικαλέστηκε τα ευρήματα κοκάλων για να υποστηρίξει πως το κυνήγι ήταν ο κύριος παράγοντας στην εξέλιξη των παλιότερων μη-πιθήκων προγόνων μας. Υποστήριξε ότι είχε υπάρξει «η σαρκοφαγική μετάβαση από τον πίθηκο στον άνθρωπο».[41] Αυτές οι απόψεις πλασάρονται ακόμα σε κάποιες ακαδημαϊκές αυλές. Αλλά τα περισσότερα από τα στοιχεία που επιστρατεύθηκαν για να τις δικαιολογήσουν, αποδείχθηκαν αναξιόπι-

στα. Οι σωροί με τα κόκαλα του Dart κατά πάσα πιθανότητα δεν ήταν αποτέλεσμα κυνηγιού. Τα πλησιέστερα ξαδέλφια μας, ειδικά οι μπονόμπο, δεν είναι ιδιαίτερα επιθετικοί. Και, όπως θα δούμε, στις κοινωνίες που επιβιώνουν και είναι παρόμοιες με αυτές που ζούσαν οι πρόγονοί μας μέχρι περίπου 10.000 χρόνια πριν, ο πόλεμος είναι ανύπαρκτος και το μεγαλύτερο μέρος της διατροφής προέρχεται από χορταρικά κι όχι κρέας.

Ωστόσο, μια ερμηνεία της άποψης «πέρα απ' την Αφρική» προσφέρει επιχειρήματα στη θέση «γεννημένοι μέσα στο αίμα». Βασίζεται στον ισχυρισμό πως οι γενετιστές έχουν αποδείξει ότι ορισμένα από τα γονίδιά μας κατάγονται από μια μοναδική γυναίκα στην Αφρική κάπου 100.000 με 200.000 χρόνια πριν. Λένε ότι η ανθρωπότητα ξεκίνησε από αυτή τη γυναίκα και τους απογόνους της που απλώθηκαν πέρα από την Αφρική «και αντικατέστησαν αρχαία, ιθαγενή ανθρώπινα όντα σε όλο τον κόσμο... με ένα τρόπο απότομο και βίαιο».[42] Η συμπερασματική κατάληξη είναι πως τα σύγχρονα ανθρώπινα όντα επιδόθηκαν σε μια αρχέγονη γενοκτονία ενάντια σε άλλα ανθρώπινα όντα με τα οποία ήταν πολύ παρόμοια και πως αυτό δείχνει την ύπαρξη βαθιά ριζωμένων φιλοπόλεμων χαρακτηριστικών ενσωματωμένων στην ίδια τη φύση μας.

Αλλά το όλο επιχείρημα στηρίζεται σε μια στοιχειώδη σύγχυση ανάμεσα στο τι συμβαίνει με τα γονίδια και στο τι συμβαίνει στους φορείς αυτών των γονιδίων. Κάθε άτομο έχει τουλάχιστον ένα ζεύγος γονιδίων για κάθε γενετικά μεταφερόμενο χαρακτηριστικό, ένα από τον πατέρα του κι ένα από τη μητέρα του.[43] Αλλά δεν έχουν αναγκαστικά και τα δυο γονίδια ίση επίδραση στη φυσική κατασκευή του ατόμου και μερικές φορές το ένα θα είναι «κυρίαρχο» καλύπτοντας εντελώς την ύπαρξη του άλλου, αν και το καθένα έχει ίσες ευκαιρίες να περάσει στο γόνο αυτού του ατόμου. Επομένως ένα παιδί που ο ένας γονιός του έχει γαλάζια μάτια κι ο άλλος καστανά, μπορεί το ίδιο να έχει καστανά μάτια, αλλά να μεταφέρει τα γαλάζια μάτια στα δικά του παιδιά.

Η εξέλιξη λαμβάνει χώρα όταν εμφανίζεται μια νέα μορφή ενός γονιδίου που μπορεί να αλλάξει τα φυσικά χαρακτηριστικά ενός ατόμου, αυξάνοντας με αυτό τον τρόπο τις ευκαιρίες αυτού του ατόμου να επιβιώσει και να πολλαπλασιαστεί. Τελικά η νέα μορφή του γονιδίου θα αντικαταστήσει εντελώς την παλιά. Αλλά στο ενδιάμεσο (που μπορεί να είναι ένα τεράστιο χρονικό διάστημα) διαδοχικές γενιές ατόμων μπορεί να είναι φορείς και των δυο μορφών του γονίδιου: κάποια άτομα εμφανίζουν τα νέα χαρακτηριστικά, αλλά εξακολουθούν να περνούν σε κάποιους από τους απογόνους τους γονίδια στα οποία οφείλεται το παλιό χαρακτηριστικό. Παρομοίως, εκείνοι που εμφανίζουν το νέο χαρακτηριστικό μπορούν να μεταδίδουν το γονίδιο του παλιού χαρακτηριστικού στους απογόνους τους. Όταν το νέο γονίδιο φτάσει να κυριαρχήσει, συνήθως αυτό γίνεται ανάμεσα σε ανθρώπους που μοιράζονται έναν κοινό πρόγονο (τον πρώτο κάτοχο του γονιδίου), αλλά έχουν επίσης και πολλούς άλλους προγόνους.[44] Επομένως, η Αφρικανική καταγωγή των σύγχρονων ανθρώπινων όντων δεν μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι έχουμε όλοι μία – και μόνο μία – μακρινή θηλυκή πρόγονο, της οποίας οι απόγονοι εξαφάνισαν όλους τους υπόλοιπους. Μάλλον σημαίνει πως είχαμε τουλάχιστον μία κοινή πρόγονο, αλλά και πολλούς άλλους προγόνους.

Ο Allan Wilson που έκανε την πρώτη γενετική έρευνα προτείνοντας την εκδοχή της κοινής Αφρικανικής προγόνου, σίγουρα δεν πίστευε ότι αυτή ήταν η μοναδική πηγή της προέλευσής μας. Όπως έγραψαν αναφερόμενοι σε τέτοιες ερμηνείες δυο από τους στενούς του συνεργάτες λίγο μετά το θάνατό του: «[Τέτοιες θεωρίες] συγχέουν τη μετακίνηση και την εξαφάνιση των γονιδίων με αυτές των πληθυσμών. Δεν υπάρχει καμιά ένδειξη πως η Εύα ήταν η πρώτη και – κάποια εποχή – η μόνη γυναίκα».[45]

Ο Chris Stringer, ένα από τα πιο επιφανή μέλη της σχολής της «μίας καταγωγής», αναγνωρίζει πως «στη διάρκεια αρκετών χιλιάδων χρόνων πιθανής συνύπαρξης των Νεάντερνταλ και των σύγ-

χρονων *homo sapiens*, μπορεί να είχε συμβεί εκτεταμένη ροή γονιδίων ανάμεσα στις δυο ομάδες...»[46] Σε ένα συνέδριο που έγινε το 1987 με θέμα την καταγωγή των ανθρώπινων όντων υπήρξε μια παραδοχή πως «αν και υπάρχουν σημαντικές μορφολογικές διαφορές ανάμεσα στους αρχαιάνθρωπους και τους σύγχρονους *homo sapiens*, η υβριδοποίηση ή η τοπική συνέχεια ανάμεσα στις δυο ομάδες δεν μπορεί ν' αποκλειστεί».[47] Αυτή η πιθανότητα ενισχύεται από το γεγονός ότι οι δυο ομάδες συνυπήρχαν για κάποιες χιλιάδες χρόνια σε συγκεκριμένες περιοχές, ζώντας στους ίδιους τόπους (αν και όχι απαραίτητα μαζί) και χρησιμοποιώντας παρόμοια εργαλεία.

Ακόμα κι αν οι άνθρωποι δεν διασταυρώθηκαν με τους Νεάντερνταλ και άλλα αρχαϊκά μέλη του είδους μας, αυτό δε συνεπάγεται πως τους εκπόρθησαν με τη βία. Δεν απαιτείται βία από ένα ζώο για να αντικαταστήσει ένα άλλο μέσα σε αρκετές χιλιάδες χρόνια. Το μόνο που χρειάζεται είναι να εξασφαλίζει την επιβίωσή του από το περιβάλλον πιο πετυχημένα από το άλλο. Αυτό οδηγεί στην αύξηση του πληθυσμού του και την εξάντληση των πηγών που είναι διαθέσιμες για το άλλο ζώο μέχρι του σημείου που ο ρυθμός γεννήσεων δεν επαρκεί για να αντικαταστήσει το ρυθμό θανάτων. Έχουν προταθεί μοντέλα για το πώς μπορεί κάτι τέτοιο να έχει συμβεί στην περίπτωση των σύγχρονων ανθρώπων και των Νεάντερνταλ μέσα σε 1000 χρόνια, χωρίς να έχει υπάρξει η σφαγή των μεν από τους δε.[48]

Εγκέφαλος, κουλτούρα, γλώσσα και συνείδηση

Πιο σημαντικά από τα επιχειρήματα που αφορούν την ακριβή γραμμή της γενεαλογίας του σύγχρονου ανθρώπου είναι κάποια άλλα ερωτήματα, τα οποία πολύ συχνά συνδέονται με αυτή την επιχειρηματολογία. Αυτά αφορούν την καταγωγή της κουλτούρας και της γλώσσας.

Η αντιπαράθεση πηγάζει από το γεγονός πως οι σκελετοί και

τα πέτρινα εργαλεία, από μόνα τους, δεν μας λένε πολλά για το πώς ζούσαν οι πρόγονοί μας, για το βαθμό στον οποίο επικοινωνούσαν μεταξύ τους, με τι επιτυχία μάζευαν τις φυτικές τροφές και κυνηγούσαν και ακόμα λιγότερα για το αν έλεγαν ιστορίες ο ένας στον άλλο, αν είχαν τελετές ή εσωτερικές σκέψεις. Η δομή του σκελετού του κρανίου δεν μας λέει καν με λεπτομέρεια πώς ήταν δομημένος ο εγκέφαλος, ούτε φυσικά το τι έκανε. Επίσης, τα υπολείμματα πέτρινων εργαλείων των προγόνων μας δεν μπορούν να μας πληροφορήσουν καθόλου για τα ξύλινα και οστέινα εργαλεία τους (που κατά πάσα πιθανότητα ήταν περισσότερα, αφού αυτά τα υλικά είναι ευκολότερο να διαμορφωθούν απ ό,τι η πέτρα), για το αν χρησιμοποιούσαν δέρματα ζώων και φυτικά υλικά για στόλισμα (κάτι που θα σήμαινε φαντασία) ή για φαγώσιμα ή για να κρατιούνται ζεστοί.

Επομένως, όπως υπάρχουν περίτεχνες αντιτιθέμενες εικασίες για τις γενεαλογίες των πραγματικών σωμάτων από τα οποία προέρχονται οι σκελετοί, υπάρχουν και τελείως αντιφατικές ερμηνείες για την ανάπτυξη του νου και της κουλτούρας τους.

Υπάρχουν δύο κύριες κατηγορίες θεωριών. Οι πρώτες είναι αυτές που θεωρούν ότι η κουλτούρα και η γλώσσα εμφανίστηκαν πολύ νωρίς στην ιστορία των ανθρωπίδων, τουλάχιστον από την εποχή του *homo habilis* (2 εκατομμύρια χρόνια πριν), όταν τα ανθρώπινα όντα άρχισαν να συνεργάζονται και να χρησιμοποιούν τα εργαλεία για να επιβιώσουν. Η ανάπτυξη της κουλτούρας, του εγκεφάλου και της ανθρώπινης νοημοσύνης αντιμετωπίζεται ως μια αργή, σωρευτική διαδικασία που αρχίζει 2 εκατομμύρια χρόνια πριν και συνεχίζεται μέχρι την άφιξη των πρώτων πλήρως σύγχρονων ανθρώπων, πριν από περίπου 100.000 χρόνια. Η ανάγκη να τα βγάλουν πέρα με το περιβάλλον και η όρθια στάση που υιοθέτησαν οι πρώτοι ανθρωπίδες οδήγησε, γενιά με γενιά, στη φυσική επιλογή εκείνων των γονιδίων που ενθάρρυναν τη νοημοσύνη και την κοινωνικότητα. Όπως γράφει η Nancy Makepiece Tanner:

> Η επιλογή θα ευνοούσε σε πολύ μεγάλο βαθμό τα πιο νοήμονα νεότερα μέλη που μπορούσαν να χρησιμοποιήσουν αποτελεσματικότερα τη νέα συμπεριφορά... Η αναδιοργάνωση (του εγκεφάλου) μπορεί να συνέβη εντελώς ραγδαία: εκείνοι οι νεότεροι που δεν τα κατάφερναν και πέθαιναν πριν την ηλικία αναπαραγωγής δεν μεταβίβαζαν τα γονίδιά τους. Η επιλογή θα ευνοούσε τους νέους που κατέχονταν από περιέργεια, που έδειχναν ζωντάνια, που άρπαζαν το παράδειγμα της συμπεριφοράς των άλλων μελών της ομάδας, μιμούνταν τις ικανότητες στην κατασκευή εργαλείων και τις γνώσεις τους για το περιβάλλον και έτσι μάθαιναν να αναγνωρίζουν και να συνεργάζονται με ένα ευρύ και πολυποίκιλο κοινωνικό δίκτυο.[49]

Οι περισσότερες από αυτές τις ερμηνείες υπάρχουν στις εργασίες του Glyn Isaacs, ο οποίος υποστήριξε πως οι σωροί από κόκαλα ζώων δίπλα σε εργαλεία στο Ολντουβάι δείχνουν την ύπαρξη στους *homo habilis* κάποιων «βάσεων εστιών» στις οποίες μετέφεραν τις σάρκες των θηραμάτων για να τις μοιραστούν μεταξύ τους.[50] Ισχυρίζεται πως τα ίδια τα εργαλεία δεν θα μπορούσαν να έχουν κατασκευαστεί χωρίς ένα επίπεδο χειρωνακτικής δεξιότητας και νοημοσύνης που απείχε πολύ από αυτή των πιθήκων. Όπως υποστηρίζει ο John Gowlet:

> Γνωρίζουμε με βεβαιότητα πως η κατασκευή των εργαλείων πάει τουλάχιστον 2 εκατομμύρια χρόνια πίσω... Μέσα από τη διαδικασία της απόσπασης εκατοντάδων φολίδων... αλληλοδιαδόχως... κάθε ατομικό βήμα υποτάσσεται στον απώτερο στόχο... Το χτύπημα των ξεχωριστών φολίδων απαιτεί χειρωνακτική δεξιότητα και συνεργασία χεριού και ματιού, καθώς και μια κατανόηση των θραυστικών ιδιοτήτων της πέτρας. Περισσότερο απ' αυτό: απαιτεί την ικανότητα να «βλέπεις» σε ποιο σημείο θα αποχωριστεί η φολίδα.[51]

Μαζί με την έμφαση στην κατασκευή εργαλείων και τη διανοητική ανάπτυξη, πάει και ο ισχυρισμός ότι το κρανίο του *homo habilis* δείχνει μια ιδιαίτερη οργάνωση του εγκέφαλου που μοιάζει με τον

ανθρώπινο. Δείχνει ότι έχει ολοκληρωθεί η πρώτη ανάπτυξη των περιοχών του εγκεφάλου που αφορούν την ομιλία (περιοχές Broca και Wernicke), πράγμα που «είναι εξαιρετικά υποδηλωτικό πως ακόμα και 2 ή 3 εκατομμύρια χρόνια πριν η φυσική επιλογή λειτουργούσε πάνω σε μια οικολογική προσαρμοστικότητα του οργανισμού και πως η νοητική και κοινωνική συμπεριφορά ήταν σίγουρα το επίκεντρο».[52]

Σύμφωνα με αυτή την άποψη, οι διαδοχικές μεγεθύνσεις του εγκεφάλου σε αυτά τα 2 ή 3 εκατομμύρια χρόνια ανταποκρίνονταν στην αυξημένη εξάρτηση από τις επικοινωνιακές και νοητικές επιδεξιότητες, που με τη σειρά τους ήταν αναγκαίες για τη μεταβίβαση της γνώσης για περισσότερη κατασκευή εργαλείων, για συνεργασία στη συλλογή καρπών και στο κυνήγι και για προσαρμογή στα πολύ πυκνότερα δίκτυα κοινωνικών αλληλεπιδράσεων που γεννούσαν αυτές οι δραστηριότητες.

Κάποιοι από τους οπαδούς αυτής της άποψης ισχυρίζονται πως υπάρχουν αρχαιολογικά στοιχεία που τη στηρίζουν: ευρήματα «βάσεων καταυλισμών» στους *homo habilis*, υπολείμματα χρήσης φωτιάς στους *homo erectus*, «τοποθεσίες ταφικών τελετουργιών», υπολείμματα ώχρας για βάψιμο του δέρματος και καλυβών στα αρχαϊκά ανθρώπινα όντα. Όλα τα παραπάνω λέγεται πως καταδεικνύουν μια αυξανόμενη πολυπλοκότητα της κοινωνικής ζωής, μια αυξανόμενη μετάδοση της κουλτούρας, μια αυξανόμενη συμβολική επικοινωνία και εκφράσεις νοημοσύνης και καλλιτεχνικής φαντασίας παρόμοιας, αν και λιγότερο αναπτυγμένης, με αυτή των σύγχρονων ανθρώπινων όντων.

Αν αυτό το μοντέλο της ανθρώπινης εξέλιξης είναι σωστό, επαληθεύει την περιγραφή του Ένγκελς. Όπως έχει πει ο Charles Woolfson, σημαίνει πως «οι γενικές γραμμές της θεωρίας του Ένγκελς επιβεβαιώνονται σε μεγάλο βαθμό από τη σύγχρονη έρευνα και πως από αυτή την άποψη το δοκίμιο του Ένγκελς είναι μια λαμπρή επιστημονική πρόβλεψη αυτού που τώρα πιστεύεται ότι είναι

το πιθανότερο σενάριο της ανθρώπινης εξέλιξης».[53]

Η νέα ιδεαλιστική πρόκληση

Αλλά τα τελευταία χρόνια αυτό το μοντέλο αντιμετώπισε έντονες αμφισβητήσεις. Οι αμφισβητήσεις αυτές στηρίζονται σε μια σειρά από ισχυρισμούς.

Πρώτον, ότι το μεγαλύτερο μέρος των αρχαιολογικών στοιχείων είναι αναξιόπιστο. Οι «βάσεις καταυλισμών» του *homo habilis* (Isaacs) μπορεί να μην ήταν τίποτε περισσότερο από πρώιμες ανθρώπινες εκδοχές των φωλιών των χιμπατζήδων. Τα κόκαλα ζώων μπορεί να ήταν το αποτέλεσμα ατομικής αναζήτησης θνησιμαίων ζωικών υπολειμμάτων για τροφή που είχαν εγκαταλείψει άλλα σαρκοβόρα κι όχι αποτέλεσμα κοινωνικά οργανωμένου κυνηγιού.[54] Τα απολιθώματα κρανίων δεν μας λένε πολλά για το σχήμα του εγκεφάλου που κάποτε περιέβαλαν, έτσι ώστε να συμπεράνουμε την ύπαρξη ειδικών περιοχών (των περιοχών Broca και Weinecke) που αφορούν την ομιλία.[55] Τα απολιθώματα που υποτίθεται ότι δείχνουν την κατασκευή καλυβών από τους *homo erectus* και τη χρήση στολιδιών από τους αρχαϊκούς *homo sapiens*, μπορεί, στην πραγματικότητα, να ερμηνευθούν με πολύ διαφορετικούς τρόπους που δεν συνιστούν κανένα υψηλό επίπεδο κουλτούρας. Οι υποτιθέμενες ταφικές τελετές μπορεί να ήταν εξίσου αποτέλεσμα φυσικών γεγονότων – για παράδειγμα, της κατάρρευσης της οροφής ενός σπηλαίου πάνω στους «κατοίκους» του.[56]

Δεύτερον, τα πιο αξιόπιστα στοιχεία που διαθέτουμε, τα υπολείμματα πέτρινων εργαλείων, εμφανίζουν ελάχιστες αλλαγές στο ένα εκατομμύριο χρόνια της ύπαρξης του *homo erectus* και στα εκατό χιλιάδες χρόνια ιστορίας του Νεάντερνταλ. Αυτό που έχει σημασία, ισχυρίζονται, δεν είναι η ύπαρξη αλλαγών, αλλά το ότι δεν υπήρξε μεγαλύτερη, ταχύτερη και συστηματικότερη πρόοδος. Αυτή δεν εμφανίζεται παρά μόνο στην «ανώτερη παλαιολιθική»

κουλτούρα των σύγχρονων ανθρώπων, κάπου 35.000 χρόνια πριν. Μέχρι τότε, συνεχίζει ο ισχυρισμός, η παραγωγή εργαλείων δεν διαφέρει ποιοτικά από το τι συμβαίνει στα μη-ανθρώπινα είδη θηλαστικών.[57] Μόνο τότε βρίσκουμε αδιαμφισβήτητα στοιχεία καλλιτεχνικής παραγωγής (σπηλαιογραφίες) και τελετουργική συμπεριφορά (ταφικές τελετές κλπ).

Τρίτον, ισχυρίζονται πως ούτε ο *homo erectus* ούτε ο Νεάντερνταλ είχαν ένα λάρυγγα ικανό να παράγει κάτι περισσότερο από ένα μικρό τμήμα του φάσματος των ήχων που κάνει ο σύγχρονος άνθρωπος και επομένως ήταν ανίκανοι να δημιουργήσουν γλώσσα, όπως την ξέρουμε.[58]

Τέλος, υποστηρίζουν πως το μοντέλο βασίζεται σε μια ξεπερασμένη, γραμμική και βαθμιαία εκδοχή της θεωρίας της εξέλιξης, σύμφωνα με την οποία τα είδη αλλάζουν αργά καθώς εμφανίζονται και επιλέγονται οι ατομικές γενετικές μεταλλάξεις. Οι πιο πρόσφατες εξελικτικές θεωρίες δέχονται την πιθανότητα αυτού που ο Gould και ο Eldridge αποκαλούν «σημειακή εξέλιξη», σύμφωνα με την οποία η γενετική αλλαγή λαμβάνει χώρα με απότομες εκρήξεις.[59]

Το συνολικό αποτέλεσμα όλων αυτών των διαφορετικών επιχειρημάτων ήταν να ενθαρρύνουν προσφάτως μια μόδα η οποία θεωρεί ότι «ένας εντελώς διακριτός ανθρώπινος τρόπος ζωής» εμφανίζεται πολύ αργά στην ιστορία ως αποτέλεσμα μιας «ανθρώπινης επανάστασης» που πρώτα παρήγαγε κουλτούρα και γλώσσα. Ένα πρόσφατο κείμενο θέτει ως εξής αυτό το επιχείρημα:

> Ο *homo erectus* είχε μια ικανότητα εγκεφάλου σχεδόν όπως η σύγχρονη, αλλά προφανώς πολύ λίγη για να καθορίσει την πορεία της ανθρώπινης κουλτούρας. Αν θεωρήσουμε πως οι καταβολές του ανθρώπου ταυτίζονται με την αρχή μιας αναγνωρίσιμης ανθρώπινης κουλτούρας, τότε τα πρώτα 3,5 από τα 4 εκατομμύρια χρόνια της ιστορίας των ανθρωπίδων πρέπει να μετρηθούν στην περίοδο της προ-ιστορίας...[60]
>
> Μοιάζει περισσότερο πιθανό πως οι περισσότερες τεράστιες

> αλλαγές συνέβησαν μόνο μετά την εξέλιξη του *homo sapiens.* Μπορεί να έχουν συμβεί και ακόμα αργότερα, όταν οι ανατομικά σύγχρονοι άνθρωποι αντικατέστησαν τις πρώιμες ποικιλίες του *homo sapiens.*[61]

Αν αληθεύει αυτό, τότε η περιγραφή του Ένγκελς είναι θεμελιακά λαθεμένη. Κάτι άλλο πέρα από τη συνεργατική εργασία πρέπει να έχει υπάρξει πίσω από την εξέλιξη της ανθρωπότητας. Όμως, το επιχείρημα έχει τεράστιες τρύπες που δεν μπορούν να βουλώσουν με υλιστικές ερμηνείες.

Τα στοιχεία από τα πέτρινα εργαλεία δεν αποδεικνύουν πως δεν συνέβη καμιά πρόοδος στην κουλτούρα. Η πέτρα ποτέ δεν θα ήταν το μόνο υλικό που χρησιμοποιούσαν οι *homo habilis* και *homo erectus* πρόγονοί μας για να κατασκευάζουν εργαλεία, αλλά είναι το μόνο που μπόρεσε να διατηρηθεί στη φθορά του χρόνου. Σίγουρα χρησιμοποιούσαν ξύλο, κόκαλα, δέρματα ζώων και φωτιά για να ανταπεξέλθουν στο περιβάλλον και πιθανόν να είχαν βρει τρόπους να φτιάχνουν διαφόρων ειδών στριφτά σκοινιά για να παγιδεύουν τα ζώα και να τα μεταφέρουν.[62] Όλα αυτά μπορεί να ήταν το ίδιο σημαντικά γι' αυτούς, αν όχι περισσότερο σημαντικά, από την πέτρα και θα χρησιμοποιούνταν με αμέτρητους μεταβαλλόμενους τρόπους, χωρίς να αφήσουν πίσω τους κανένα στοιχείο. Ακόμα περισσότερο, μια αργή αλλαγή στα πέτρινα εργαλεία, δεν είναι το ίδιο με καθόλου αλλαγή. Και σίγουρα δεν αποδεικνύει ότι φτιάχτηκαν από πλάσματα χωρίς συσσωρευμένη διανοητική και πολιτιστική ανάπτυξη.

Όπως αποδεικνύει ο McGrew, υπάρχει μεγάλο χάσμα ανάμεσα στα εργαλεία που χρησιμοποιούσαν οι χιμπατζήδες κι εκείνα που χρησιμοποιούσε ο *homo habilis*, κι ακόμα περισσότερο ο *homo erectus.*

> Οι χιμπατζήδες είναι επιδέξιοι κατασκευαστές και χρήστες εργαλείων... [αλλά] υπάρχουν συγκεκριμένα πράγματα που δεν

> έχουμε δει ποτέ να κάνουν οι χιμπατζήδες... Δεν φτιάχνουν πέτρινα εργαλεία από φολίδες... Δεν χρησιμοποιούν σκαπτικά ραβδιά για να μαζέψουν τις ρίζες... Δεν χρησιμοποιούν βλήματα ή κάποιου τύπου σκάλες για να κατεβάσουν τα φρούτα που είναι σε δύσκολα μέρη.[63]

Ο S. T. Parker και ο K. R. Gibson, χρησιμοποιώντας το εννοιολογικό πλαίσιο του Piaget για την ανάπτυξη της γλώσσας στους ανθρώπους, ισχυρίζονται πως τα στοιχεία δείχνουν ότι τα πρώιμα ανθρωποειδή μπορεί να είχαν «νόηση και γλώσσα συγκρίσιμη με αυτή των μικρών παιδιών».[64] Ο Thomas Wynn υποστηρίζει ότι από το τέλος της Αχελαίας περιόδου, περίπου 300.000 χρόνια πριν, οι πρώιμοι άνθρωποι είχαν ήδη φτάσει στο δεύτερο ανώτατο στάδιο της ανθρώπινης διανοητικής ανάπτυξης, αυτό της «συγκεκριμένης λειτουργίας», όπου «η σχεδόν τέλεια συμμετρία των χειροπελέκων» δείχνει μια φυσική ικανότητα για «αναιρεσιμότητα, διάλογο, διόρθωση λαθών κλπ».[65]

Τα πέτρινα εργαλεία μπορεί να άλλαζαν πολύ αργά απλώς επειδή εξακολουθούσαν να είναι κατάλληλα για τα καθήκοντα για τα οποία φτιάχτηκαν – με τον ίδιο τρόπο που μερικά βασικά εργαλεία ξυλουργικής υπέστησαν ελάχιστες αλλαγές από την εποχή της Αρχαίας Αιγύπτου μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Και, ακόμα και αν τα πέτρινα εργαλεία άλλαζαν αργά, αυτό δεν σημαίνει πως κατασκευάζονταν εύκολα ή ότι μπορεί να ήταν αποτέλεσμα απλής αντιγραφής, χωρίς οι άνθρωποι που τα κατασκεύαζαν να σκέφτονται αυτό που έκαναν.

Σε κάθε περίπτωση, τα πέτρινα εργαλεία δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να δικαιολογήσουν ισχυρισμούς ότι υπήρχε ένα τεράστιο χάσμα ανάμεσα στους πρώτους σύγχρονους ανθρώπους και τους ύστερους «αρχαιάνθρωπους». Όχι μόνο και οι δυο ομάδες συνυπήρχαν για πολλές δεκάδες χιλιάδες χρόνια, αλλά επίσης μοιράζονταν τις κουλτούρες τους. Μέχρι πριν 40.000 χρόνια οι σύγχρονοι άνθρωποι της Ευρώπης και της Μέσης Ανατολής χρησιμο-

ποιούσαν το ίδιο είδος «Μουστέριων» εργαλείων όπως και οι Νεάντερνταλ (όπως αναγνωρίζεται και από τον Adam Kuper, ο οποίος υιοθετεί τη μοδάτη άποψη πως μια «διακριτή ανθρώπινη κουλτούρα» αρχίζει 25.000 με 35.000 χρόνια πριν).[66] Όμως, οι τελευταίοι επιβιώνοντες Νεάντερνταλ πριν από 35.000 χρόνια είχαν μάθει να χρησιμοποιούν κάποιες από τις πιο προχωρημένες τεχνολογίες των σύγχρονων ανθρώπινων γειτόνων τους.[67]

Ακόμα και μετά την υιοθέτηση από τους σύγχρονους ανθρώπους αυτών των νέων τεχνολογιών, η αλλαγή ήταν συχνά πολύ αργή, χωρίς να συμβαίνουν «μεγάλες τεχνολογικές πρόοδοι για μακριά χρονική περίοδο.[68] Στην περιοχή που σήμερα βρίσκεται η Γαλλία, για παράδειγμα, υπήρχε ένα κενό 20.000 χρόνων ανάμεσα στην άφιξη της «ανώτερης παλαιολιθικής» κουλτούρας πριν 35.000 χρόνια και τις Μαγδαλένιες βραχογραφίες στα σπήλαια της Λα Μαρς. Και μεσολάβησαν άλλα 10.000 χρόνια πριν οι αγροτικές τεχνικές αντικαταστήσουν το κυνήγι και τη συλλογή καρπών στην περιοχή.

Άρα, η εικόνα είναι αυτή μιας αργής ανάπτυξης των τεχνικών για 2 ή 3 εκατομμύρια χρόνια, με κάποια επιτάχυνση πριν από 200.000 με 150.000 χρόνια, καθώς εμφανίζονταν οι Νεάντερνταλ και οι πρώτοι σύγχρονοι άνθρωποι. Επιπρόσθετη επιτάχυνση έλαβε χώρα 30.000 με 35.000 χρόνια πριν, που αφορούσε και τον αυξανόμενο πληθυσμό των σύγχρονων ανθρώπων και τον μειούμενο πληθυσμό των Νεάντερνταλ. Ακόμα πιο ραγδαία αλλαγή εμφανίζεται την εποχή των σπηλαιογραφιών κάπου 15.000 χρόνια πριν. Πολύ ραγδαία ανάπτυξη με την εμφάνιση της γεωργίας πριν 10.000 με 5.000 χρόνια. Και τεράστια επιτάχυνση τα τελευταία χίλια χρόνια. Αυτό δείχνει ότι, αν και μπορεί να υπήρχαν σημαντικές βιολογικές διαφορές ανάμεσα στους αρχαιάνθρωπους και τους σύγχρονους ανθρώπους, η ταχύτητα των καινοτομιών δεν εξαρτιόταν, απαραίτητα, από αυτές. Χρειαζόταν και κάποια άλλη προϋπόθεση.

Ακόμα κι αν ο *homo erectus* και οι αρχαιάνθρωποι είχαν ένα πολύ πιο περιορισμένο φωνητικό φάσμα από τους σύγχρονους αν-

θρώπους – αν και κάποιοι παλαιοντολόγοι αμφισβητούν αυτό το συμπέρασμα[69] – αυτό δε σημαίνει ότι από τους Νεάντερνταλ και τους άλλους αρχαιάνθρωπους έλειπε παντελώς η γλώσσα. Απλώς σημαίνει πως δεν ήταν τόσο καλοί στην επικοινωνία μεταξύ τους, όσο είμαστε εμείς. Όπως γράφει και ο ίδιος ο Lieberman, που είναι βασικός εκφραστής της άποψης η οποία υπογραμμίζει τους γλωσσικούς περιορισμούς των Νεάντερνταλ: «Το μοντέλο του ηλεκτρονικού υπολογιστή δεν δείχνει ότι από τους ανθρωπίδες Νεάντερνταλ έλειπε εντελώς η ομιλία ή η γλώσσα· είχαν τα ανατομικά προαπαιτούμενα για να παράγουν ένρινες εκδοχές όλων των φθόγγων της ανθρώπινης ομιλίας εκτός από το [ι], το [ου] και το [α] και τα ουρανικά σύμφωνα, και πιθανόν να είχαν αρκετά αναπτυγμένη γλώσσα και κουλτούρα».[70]

Τέλος, το επιχείρημα πως μπορεί να υπάρξει «σημειακή εξέλιξη», δεν αποδεικνύει από μόνο του ότι η εξέλιξη συνέβη με ένα τέτοιο τρόπο ώστε να παράγει ξαφνικά την κουλτούρα και τη γλώσσα. Υπάρχει ένα πολύ ισχυρό επιχείρημα ενάντια σε μια τέτοια υπόθεση – το μέγεθος του εγκεφάλου. Αν η εξέλιξη της ανθρωπότητας ήταν το αποτέλεσμα πολύ ραγδαίων αλλαγών στο τέλος μιας περιόδου εκατομμυρίων χρόνων, είναι φυσικό ότι τότε θα περίμενε κανείς να εμφανιστεί ξαφνικά και η πιο χαρακτηριστική ιδιομορφία του *homo sapiens* – το μεγάλο μέγεθος του εγκεφάλου μας σε σύγκριση με το σώμα μας. Στην πραγματικότητα, το αρχικό σχήμα της υπόθεσης της σημειακής εξέλιξης από τους Gould και Eldridge υιοθετούσε αυτή την άποψη, θεωρούσε δηλαδή πως το μέγεθος του εγκεφάλου ελάχιστα μεγάλωσε στα εκατομμύρια χρόνια που υπήρχε ο *homo erectus*. Αλλά, όπως απέδειξε ο Stringer, δεν υπάρχουν στοιχεία που να στηρίζουν μια τέτοια άποψη.[71]

Αυτό θέτει μπροστά σε ένα μεγάλο πρόβλημα κάθε θεωρία που βλέπει την «ανθρώπινη επανάσταση» ως να έγινε μονομιάς μισό εκατομμύριο χρόνια πριν, όταν ο *homo sapiens* αντικατέστησε τον *homo erectus* (και πολύ περισσότερο τις θεωρίες που υποστηρίζουν

ότι αυτό έγινε πριν 35.000 χρόνια με την εξέλιξη των ανατομικά σύγχρονων ανθρώπων): γιατί ο ύστερος *homo erectus* έχει έναν εγκέφαλο διπλάσιο από τον Αυστραλοπίθηκο και οι Νεάντερνταλ έναν εγκέφαλο με μέγεθος σύγχρονου ανθρώπου; Δεν θα μπορούσε να έχει συμβεί απλώς για να αναλάβουν τις πνευματικές λειτουργίες που μπορούσαν να κάνουν οι πρόγονοί τους εκατομμύρια χρόνια πριν.

Ταυτόχρονα, οι πρόγονοί μας πριν ένα εκατομμύριο χρόνια δεν θα μπορούσαν να επιβιώσουν, εκτός κι αν είχαν ήδη αναπτύξει τρόπους συνεργασίας για να ανταπεξέλθουν στο περιβάλλον και να μεταδώσουν τη γνώση ο ένας στον άλλο σε μια ποιοτικά υψηλότερη κλίμακα από αυτή που μπορεί κανείς να βρει στα ξαδέλφια μας, τους πιθήκους. Επειδή, ήδη από εκείνη την εποχή είχαν αρχίσει να μετακινούνται από τις κοιλάδες της Αφρικής απ' όπου ξεκίνησε το είδος τους για να κατακτήσουν το μεγαλύτερο μέρος της Ευρασίας και να δείξουν πως ήταν ικανοί να ζήσουν όχι μόνο σε οικολογικά περιορισμένους θύλακες, αλλά να προσαρμόσουν μια ποικιλία διαφορετικών περιβαλλόντων στις ανάγκες τους. Να μάθουν να διακρίνουν ανάμεσα στις νέες ποικιλίες φυτών που συναντούσαν ποια είναι βρώσιμα και ποια δηλητηριώδη, να μάθουν να κυνηγούν νέα είδη ζώων, να μάθουν να προστατεύουν τους εαυτούς τους από νέα σαρκοβόρα, να μάθουν να ανταπεξέρχονται σε νέα κλίματα.

Η διαλεκτική εργασίας και νόησης

Τα άμεσα αρχαιολογικά στοιχεία για την κοινωνική εργασία – όπως και για κάθε άλλη μορφή συμπεριφοράς – στους προγόνους μας είναι αναγκαστικά αδύναμα. Αλλά τα συμπαρομαρτούντα στοιχεία είναι άφθονα.

Ας εξετάσουμε τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν τον *homo erectus* από τους πιθήκους. Στάθηκε στα δυο του πόδια και έτσι έχασε την εύκολη οδό διαφυγής από τα σαρκοβόρα σκαρφαλώνον-

τας στα δένδρα· τα νεογνά του χρειάζονταν σημαντικά περισσότερο χρόνο για να ωριμάσουν κι έτσι είχαν ανάγκη μια μεγαλύτερη περίοδο προστασίας από τους ενήλικες· τα αρσενικά του είδους ήταν πια μόνο 20% μεγαλύτερα σε μέγεθος από τα θηλυκά, όχι 100%, άρα η σωματική κατασκευή τους δεν αποσκοπούσε μόνο στην άμυνα· υπήρχε σημαντική μείωση του μεγέθους των κυνόδοντων (των μακριών μυτερών δοντιών με τα οποία οι μαϊμούδες και οι πίθηκοι απειλούν τα σαρκοβόρα και σκοτώνουν μικρά ζώα για τροφή)· τα πίσω δόντια (οι γομφίοι) προσαρμόστηκαν σε μια δίαιτα που περιλάμβανε πολύ κρέας, ενώ απέκλειαν την κατάποση φυτικού υλικού που απαιτούσε πολύ άλεσμα στο μάσημα· το σχήμα της παλάμης άλλαξε με την ανάπτυξη ενός αντίχειρα που μπορούσε να κρατάει και να χειρίζεται μικρά αντικείμενα· το σεξουαλικό ενδιαφέρον των θηλυκών δεν επικεντρωνόταν μόνο στην περίοδο της ωορρηξίας· και, όπως έχουμε δει, υπήρξε μια τεράστια αύξηση του εγκεφάλου.

Ένα πλάσμα με τέτοιο συνδυασμό χαρακτηριστικών δεν θα μπορούσε να επιβιώσει παρά μόνο αναπτύσσοντας κάποια μέσα που θα αντικαταστούσαν μερικά από τα φυσικά χαρακτηριστικά που έχασε. Έπρεπε να είναι ικανό να υπερασπίζει τα νεογνά του για μεγαλύτερες χρονικές περιόδους απ' ό,τι τα ξαδέλφια του, οι πίθηκοι, παρά το γεγονός ότι είχε χάσει τους μεγάλους κυνόδοντες των πιθήκων, την ικανότητα να σκαρφαλώνει και τη μεγαλόσωμη κατασκευή των αρσενικών. Έπρεπε να μπορεί να τρέφεται με μια μεγαλύτερη ποικιλία χλωρίδας απ' ό,τι οι πίθηκοι χωρίς όμως να έχει γομφίους που να αλέθουν τόσο καλά όσο εκείνων. Έπρεπε να βρει κάποιο τρόπο να κόβει τις σάρκες των ζώων, είτε τα κυνηγούσε είτε απλώς έβρισκε τα κουφάρια που είχαν αφήσει άλλα σαρκοβόρα. Όλα αυτά τα πράγματα δείχνουν μια πολύ μεγάλη εξάρτηση από τη χρήση τεχνουργημάτων κάθε είδους για να αμυνθεί, να τεμαχίσει, να σκάψει, να συλλέξει και να αλέσει. Δείχνουν επίσης ένα πολύ μεγαλύτερο επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης απ' ό,τι μπορούμε

να συναντήσουμε ακόμα και στους πιο κοινωνικούς πιθήκους. Αυτό πιθανόν εξηγεί και την αλλαγή στο πρότυπο της θηλυκής σεξουαλικότητας, γιατί ενθάρρυνε τους μόνιμους δεσμούς ανάμεσα στα φύλα παρά το φρενήρες ζευγάρωμα που στους κοινούς πιθήκους περιοριζόταν σε μια δυο μέρες το μήνα. Αλλά για να μεταδώσει τη γνώση των αναγκαίων τεχνικών και να ανταποκριθεί στο υψηλό επίπεδο κοινωνικής συνεργασίας που εμπεριείχε η κοινωνική ζωή τέτοιας κλίμακας, χρειαζόταν ένα πολύ ανώτερο επίπεδο εγκεφαλικής δύναμης απ' ό,τι προηγουμένως. Στη διάρκεια πολλών χιλιετιών εκείνα τα πλάσματα που τα γονίδιά τους μεταβάλλονταν με τέτοιο τρόπο ώστε να τα καθιστούν περισσότερο ικανά να μαθαίνουν, να επικοινωνούν και να φροντίζουν το ένα το άλλο, αποκτούσαν πλεονέκτημα στην επιβίωση και την αναπαραγωγή. Η φυσική επιλογή ωθούσε την εξέλιξη στην κατεύθυνση ακόμα μεγαλύτερων, πυκνότερων και πιο περίπλοκων νευρικών συστημάτων, ικανών να διευθύνουν τις πολύπλοκες μηχανικές λειτουργίες του χεριού και να χρησιμοποιούν τις μικρές μεταβολές στις χειρονομίες και στη φωνή για επικοινωνία.

Μόνο αν δούμε τα πράγματα με αυτό τον τρόπο μπορούμε να εξηγήσουμε γιατί το είδος μας ήταν προικισμένο, ήδη πριν από 35.000 χρόνια, με τις ικανότητες να αναπτύξει ένα ολόκληρο φάσμα από νέες τεχνολογίες. Η εξήγηση βρίσκεται στη σωρευτική εξέλιξη 2 εκατομμυρίων χρόνων, στη διάρκεια των οποίων η εργασία μέσα από αλλεπάλληλα στάδια προήγαγε το επιδέξιο χέρι, τη μεγαλύτερη κοινωνικότητα και το μεγαλύτερο εγκέφαλο. Και σε κάθε στάδιο, το επιδέξιο χέρι, η μεγαλύτερη κοινωνικότητα και ο μεγαλύτερος εγκέφαλος έδωσαν τη δυνατότητα για πιο προχωρημένες μορφές εργασίας. Όλα αυτά κάνουν *την εργασία* να είναι ο πραγματικός χαμένος κρίκος στην ιστορία της ανθρώπινης ανάπτυξης, όπως υποστήριζε σωστά ο Ένγκελς.

Η ίδια η εργασία είχε τεράστιες επιπτώσεις στον εγκέφαλο. Αυτοί που συνεργάζονταν καλύτερα με τους άλλους στην παραγωγή

και τη χρήση των εργαλείων ήταν και εκείνοι που οι εγκέφαλοί τους υφίσταντο αλλαγές στη δομή και το μέγεθος, οι οποίες βελτίωναν τις κινητήριες λειτουργίες που ελέγχουν το συντονισμό του χεριού με την όραση και την ακοή, ενώ ταυτόχρονα ανταποκρίνονταν καλύτερα και στα σήματα που τους έστελναν οι άλλοι.[72] Σύντομα προχώρησε μια σωρευτική διαδικασία κατά την οποία η επιβίωση εξαρτιόταν από την κουλτούρα και από την ικανότητα να μοιράζεται αυτή η κουλτούρα, βασισμένη πάνω σε γενετικά «χαρίσματα» που προωθούσαν το συνδυασμό της κοινωνικότητας, της επικοινωνίας, της επιδεξιότητας και της διανοητικής δύναμης.

Αυτό είναι που εξηγεί το γιατί οι πρόγονοί μας ήταν ικανοί, ένα εκατομμύριο χρόνια πριν, να μετακινηθούν από την αρχαία πατρίδα τους, την Αφρική, και να πάνε στις εντελώς διαφορετικές κλιματικές συνθήκες της Ευρασίας. Και αυτό εξηγεί γιατί οι Νεάντερνταλ μπόρεσαν να επιβιώσουν στις σκληρές συνθήκες της εποχής των παγετώνων στην Ευρώπη για 100.000 ή και περισσότερα χρόνια. Ανεξάρτητα από το πόσο μεγάλες ή μικρές ήταν οι διαφορές τους με μας, δεν θα μπορούσαν να έχουν επιβιώσει αν δεν είχαν τουλάχιστον βασικά στοιχεία της κουλτούρας, της γλώσσας και της νοημοσύνης. Στο κάτω-κάτω, έμοιαζαν με μας τουλάχιστον σε ένα πράγμα: δεν διέθεταν τίποτα άλλο για προστασία – το σώμα τους δεν καλυπτόταν από γούνα, δεν μπορούσαν να διαφεύγουν τρέχοντας γρήγορα, δεν είχαν χαυλιόδοντες ή γαμψά νύχια, ούτε μπορούσαν να εξαφανίζονται αστραπιαία στις φυλλωσιές των ψηλών δένδρων.

Και, επίσης, αυτό είναι που εξηγεί την ανάπτυξη των πιο ιδιαίτερων ανθρώπινων ιδιοτήτων: της γλώσσας και της συνείδησης. Το διακριτικό γνώρισμα της ανθρώπινης γλώσσας, σε αντίθεση με τους ήχους και τις χειρονομίες που κάνουν άλλα ζώα, είναι ότι χρησιμοποιούμε λέξεις για να αναφερθούμε σε καταστάσεις και πράγματα που δεν είναι παρόντα μπροστά μας. Χρησιμοποιούμε τη γλώσσα για να κάνουμε μιαν αφαίρεση από την πραγματικότητα που βρί-

σκεται μπροστά μας και για να περιγράψουμε άλλες πραγματικότητες. Και από τη στιγμή που μπορούμε να το κάνουμε αυτό προς τους άλλους, μπορούμε επίσης να το κάνουμε και προς τους εαυτούς μας, χρησιμοποιώντας την «εσωτερική ομιλία» που τρυπώνει στα κεφάλια μας για να οραματιστεί νέες καταστάσεις και νέους στόχους. Η ικανότητα να κάνουμε αυτά τα πράγματα δεν μπορεί να έχει εμφανιστεί μονομιάς. Πρέπει να έχει αναπτυχθεί στη διάρκεια πολλών γενεών, καθώς οι πιο απόμακροι πρόγονοί μας μάθαιναν στην πράξη, δια μέσω της εργασίας, να κάνουν αφαίρεση από την άμεση πραγματικότητα και να την αλλάζουν – όπως όταν άρχισαν να χρησιμοποιούν ήχους και χειρονομίες, όχι μόνο για να δείξουν τι ήταν άμεσα μπροστά τους ή τι ήταν αυτό που άμεσα επιθυμούσαν (κάτι που κάνουν και μερικά ζώα), αλλά για να δείξουν πως ήθελαν να αλλάξουν κάτι και ζητούσαν από τους άλλους να τους βοηθήσουν. Γνωρίζουμε πως στη χρήση των εργαλείων υπήρξε μια σημαντική αλλαγή από τους πιθήκους στα πρώιμα ανθρώπινα όντα: ο πίθηκος μαζεύει ένα κλαδί ή μια πέτρα για να τη χρησιμοποιήσει ως εργαλείο. Τα πρώιμα ανθρώπινα όντα, 2 εκατομμύρια χρόνια πριν, όχι μόνο διαμόρφωναν το κλαδί ή την πέτρα, αλλά χρησιμοποιούσαν άλλες πέτρες για να της δώσουν σχήμα – και αναμφίβολα μάθαιναν ο ένας από τον άλλο πώς να το κάνουν. Αυτό συνεπάγεται μιαν αντίληψη, όχι απλά και μόνο για τα άμεσα πράγματα (την τροφή), αλλά και για τα πράγματα που απέχουν από την αμεσότητα (το εργαλείο για να παρθεί η τροφή), και που απέχουν δυο φορές από την αμεσότητα (το εργαλείο που διαμορφώνει το εργαλείο που χρησιμοποιείται για να παρθεί η τροφή). Και επίσης συνεπάγεται επικοινωνία, με χειρονομίες ή ήχους, για πράγματα που απέχουν δυο στάδια από τις άμεσες καταστάσεις – καταλήγοντας στην πρώτη χρήση των αφηρημένων ουσιαστικών, επιθέτων και ρημάτων. Επομένως, η ανάπτυξη της εργασίας και η ανάπτυξη της επικοινωνίας πάνε χέρι-χέρι. Και καθώς η εργασία και η επικοινωνία αναπτύσσονται, ενθαρρύνουν την επιλογή εκείνων των γονιδίων που κάνουν

τους ανθρώπους πιο επιδέξιους και στις δυο: όσο πιο ευκίνητο γίνεται το χέρι, τόσο πιο μεγάλος γίνεται ο εγκέφαλος και τόσο ευρύτερο γίνεται το φάσμα των ήχων που βγάζει ο λάρυγγας.

Αυτές οι εξελίξεις δεν περιλαμβάνουν μόνο ποσοτικές αλλαγές. Καθώς η ανάπτυξη της εργασίας, η ανάπτυξη της κοινωνικότητας και η ανάπτυξη της γλώσσας ενισχύουν η μια την άλλη ενθαρρύνοντας την επιλογή ενός ολόκληρου φάσματος νέων γονιδίων, εμφανίζονται νέα δίκτυα νευρικών κυττάρων στον εγκέφαλο τα οποία καθιστούν δυνατή την ύπαρξη νέων μορφών αλληλεπίδρασης ανάμεσα στους ανθρώπους και τον κόσμο που τους περιβάλλει. Αυτό εξηγεί αρκετά καλά το γιατί ξαφνικά αναπτύχθηκαν νέα είδη ανθρώπινων όντων που έζησαν μαζί με εκείνα που προηγήθηκαν και τελικά τα παραγκώνισαν, όπως έγινε με τη διαδοχική εμφάνιση του *homo habilis*, του *homo erectus* και τα διάφορα είδη αρχαιανθρώπων. Επομένως, αυτός μπορεί να ήταν ο λόγος που οι σύγχρονοι άνθρωποι τελικά αντικατέστησαν τους Νεάντερνταλ, επειδή ήταν ικανοί να επικοινωνούν πιο γρήγορα και καθαρά μεταξύ τους (αν και πιθανόν δεν θα μάθουμε ποτέ σίγουρα αν έτσι έγιναν τα πράγματα).

Έτσι, πρέπει να αναγνωρίσουμε το πώς η ποσότητα μετατρέπεται σε ποιότητα, το πώς μέσα από διαδοχικές αλλαγές η ζωή των ζώων γέννησε μια νέα μορφή ζωής που αποκαλούμε «ανθρώπινη». Μια μορφή ζωής που είχε τη δική της δυναμική, διαμορφωμένη από την εργασία και την κουλτούρα της, όχι από τα γονίδιά της. Αλλά αυτό δεν πρέπει να καταλήξει σε ένα νέο ιδεαλισμό που βλέπει την κουλτούρα και τη γλώσσα να εμφανίζονται από το πουθενά στο πολύ πρόσφατο παρελθόν. Αν μια τέτοια προσέγγιση είναι της μόδας σε μερικούς κύκλους, αυτό δεν γίνεται επειδή μπορεί να προσφέρει μια επιστημονική, υλιστική περιγραφή των καταβολών μας, αλλά επειδή ταιριάζει με το γενικότερο κλίμα που κυριάρχησε στη διανόηση μετά το τέλος της δεκαετίας του 1970. Κυριολεκτικά σε κάθε επιστημονικό πεδίο υπήρξε μια προσπάθεια να αποκοπεί η

εξέλιξη της γλώσσας και των ιδεών από την εξέλιξη της υλικής πραγματικότητας. Όπως και στις μέρες του Μαρξ και του Ένγκελς, το μέτωπο της πάλης για την επιστήμη είναι μέτωπο ενάντια και στον ιδεαλισμό και στο μηχανιστικό υλισμό. Σήμερα, ο ιδεαλισμός έχει πάρει τη μορφή των «μεταμοντέρνων» θεωριών και ο μηχανιστικός υλισμός τη μορφή της κοινωνιοβιολογίας.[73]

Αξεκαθάριστα σημεία

Υπάρχουν πολλές λεπτομέρειες στην ιστορία της ανθρώπινης εξέλιξης που παραμένουν άλυτες εξαιτίας της έλλειψης στοιχείων – και πιθανόν να μη λυθούν ποτέ. Αυτό συνεπάγεται μια ολόκληρη σειρά από συνεχείς αντιπαραθέσεις που ανεβάζουν το θερμόμετρο στα επιστημονικά συνέδρια και δίνουν τροφή για σχόλια στους συντάκτες των επιστημονικών εντύπων.

Για παράδειγμα, υπάρχει μια συναρπαστική αντιπαράθεση γύρω από το γιατί μια ομάδα πιθήκων υιοθέτησε το όρθιο βάδισμα σε πρώτη φάση. Οι περισσότεροι ειδήμονες λένε πως αυτό έγινε επειδή η κλιματική αλλαγή διάλυσε τα δάση που ζούσαν οι προγονικοί πίθηκοι, πιέζοντάς τους να κάνουν την επιλογή είτε να καταφύγουν στα υπολείμματα των δασών είτε να προσαρμοστούν σε ένα πιο ανοικτό περιβάλλον. Στις ομάδες που κατέφυγαν στα δάση η φυσική επιλογή ξεχώρισε εκείνες τις γενετικές τάσεις που προσαρμόστηκαν καλύτερα σε αυτό το είδος ζωής – και τις βρίσκουμε στους σημερινούς γορίλες. Με τον ίδιο τρόπο ξεχώρισε στους «κατοίκους» των λιβαδιών τις «συνεργατικές» και μεταδόσιμες πολιτιστικά τάσεις για τη χρήση των εργαλείων, που συναντάμε στους ανθρώπους: «Οι ανθρωπίδες ήταν πολύ δυσκολότερο να βρουν φυτικές τροφές, και μάλιστα χυμώδεις, στο νέο περιβάλλον της ανατολικο-αφρικανικής σαβάνας. Μπόρεσαν να το κάνουν με το να γίνουν πιο έξυπνοι, δίποδοι και χρήστες εργαλείων».[74] Σε αντίθεση με αυτό, άλλοι επιστήμονες υποστηρίζουν ότι τα αρχαιολογικά στοι-

χεία δείχνουν πως οι πρώτοι δίποδοι πίθηκοι ζούσαν σε δάση και όχι σε θαμνώδεις εκτάσεις και σε λιβάδια.[75]

Υπάρχει μια άλλη αντιπαράθεση για το ρόλο του κυνηγιού στα πρώτα βήματα της γραμμής των ανθρωπίδων. Η αναβίωση της συζήτησης για τις κοινωνικές πλευρές της ανθρώπινης εξέλιξης πήρε μεγάλη ώθηση από ένα συνέδριο με τίτλο «Άνθρωπος ο Κυνηγός» που έγινε το 1966. Το συνέδριο οργάνωσαν οι Richard Lee και Irven DeVore, οι οποίοι συγκέντρωσαν αρχαιολόγους και ανθρωπολόγους που μελετούσαν τις σημερινές κοινωνίες κυνηγών-τροφοσυλλεκτών. Όπως δείχνει και ο τίτλος του συνεδρίου, η έμφαση έπεφτε στο κυνήγι ως το κύριο διαμορφωτικό στοιχείο της κοινωνικής δραστηριότητας.[76] Αυτή η άποψη, όμως, σύντομα αμφισβητήθηκε από εκείνους[77] που υποστήριξαν ότι τα αρχαιολογικά στοιχεία για τον *homo habilis* δείχνουν πως αυτό το ρόλο δεν τον έπαιξε το συλλογικό κυνήγι, αλλά η ατομική αναζήτηση θνησιμαίων για τροφή (η βρώση ζώων που ήδη είχαν σκοτωθεί από άλλα σαρκοβόρα). Αυτό με τη σειρά του πήρε την απάντηση πως οι πρόγονοί μας είχαν κάθε λόγο να αναζητούν θνησιμαία συλλογικά (επειδή ο μεγάλος αριθμός τους θα τρόμαζε το σαρκοβόρο που αρχικά σκότωσε το θύμα, ενώ ταυτόχρονα δεν υπήρχε λόγος ατομικά ένας ή μία από τους προγόνους μας να κρατούσε αποκλειστικά για τον εαυτό του ένα κουφάρι τόσο μεγάλο που ένα άτομο δε θα προλάβαινε να το φάει πριν αλλοιωθεί).[78]

Την ίδια στιγμή, από άλλη κατεύθυνση, υποστηρίχθηκε πως τα πρώιμα δίποδα θα ήταν αναγκαστικά ανεπιτυχείς κυνηγοί. Όμως, για να αναθρέψουν τα μικρά τους και να μπορούν να συλλέγουν με επιτυχία φυτικές τροφές έπρεπε να γίνουν κοινωνικοί χρήστες εργαλείων: «Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, ο προγονικός πληθυσμός που έμοιαζε με τους χιμπατζήδες 5 εκατομμύρια χρόνια πριν, κατείχε στοιχεία ανατομίας και συμπεριφοράς που είναι βασικά για την ανάπτυξη μιας συλλεκτικής προσαρμογής στο περιβάλλον με την οποία μπορούσε να εκμεταλλευθεί χρησιμοποιώντας εργαλεία μια

ολόκληρη σειρά φυτικών τροφών της σαβάνας...»[79] Τα μικρά έπρεπε να υποστούν μια εκτενή κοινωνικοποίηση προκειμένου να μάθουν να ανταποκρίνονται σε αυτά τα καθήκοντα, πράγμα το οποίο έδινε πρωτεύοντα ρόλο «στο μητρικό δεσμό», όπου τα θηλυκά «ήταν το αναγκαίο κέντρο της κοινωνικής ομάδας: έπρεπε να διδάξουν τα κατάλληλα κινητικά πρότυπα για την κατασκευή και τη χρήση συλλεκτικών εργαλείων για το σκάψιμο, για το χτύπημα, το ξύσιμο, το άνοιγμα και το κομμάτιασμα των τροφών, τη μεταφορά των εργαλείων, των τροφών και των μωρών και την άμυνα από τα σαρκοφάγα».[80]

Τέλος, υπάρχει και η αντιπαράθεση που ήδη αναφέρθηκε εν παρόδω, για τις σχέσεις ανάμεσα στα διαφορετικά είδη ανθρωπίδων που έχουν βρεθεί – τα διάφορα είδη Αυστραλοπίθηκων, τον *homo habilis*, τον *homo erectus*, τα διάφορα είδη «αρχαιανθρώπων», το Νεάντερνταλ και το σύγχρονο άνθρωπο.

Αλλά καμιά από αυτές τις διαφωνίες ανάμεσα στους επαγγελματίες ειδικούς δεν μπορεί να συσκοτίσει μια από τις πιο συναρπαστικές εξελίξεις στην ιστορία της διανόησης των τελευταίων 30 χρόνων – την επαλήθευση της βασικής γραμμής της ανάλυσης που τέθηκε στην ημιτελή και αδημοσίευτη παμφλέτα που έγραψε ο Ένγκελς αφού διάβασε τον Δαρβίνο. Ο Trigger λέει πώς:

> Η εργασία του Ένγκελς δείχνει πως, ήδη από τη δεκαετία του 1870, ήταν δυνατή η σύλληψη της σύγχρονης υλιστικής θεωρίας της ανθρώπινης εξέλιξης. Όμως, οι επί της ουσίας ιδεαλιστικές αντιλήψεις του Δαρβίνου για την ανθρώπινη εξέλιξη ήταν σίγουρα πιο συμβατές με τις πεποιθήσεις των περισσότερων μεσοαστών επιστημόνων της Δυτικής Ευρώπης, απ' ό,τι ήταν οι αντιλήψεις του αρχι-επαναστάτη Ένγκελς. Εξ ου, δεν προκαλεί έκπληξη το ότι η εργασία του Ένγκελς αγνοήθηκε...

Το αποτέλεσμα ήταν πως η έρευνα για την καταγωγή του ανθρώπινου είδους πέρασε τρία τέταρτα ενός αιώνα βαδίζοντας από το ένα αδιέξοδο στο άλλο, μέχρι που στη δεκαετία του 1960 «ο Kenneth

Oakley, ο Sherwood Washburn και ο F. Clark Howell έβαλαν τις βάσεις για την οικοδόμηση μιας νέας θεωρίας της εξέλιξης η οποία, αν και ήταν σε μεγάλο βαθμό επαγωγική, πλησίαζε πολύ την παλιά ξεχασμένη εργασία του Ένγκελς».[81]

2. Η καταγωγή των τάξεων και του κράτους

Ο *Ρόλος της Εργασίας* τέλειωνε με μερικές παραγράφους όπου ο Ένγκελς υποστηρίζει πως, αφού το ανθρώπινο είδος επιβλήθηκε βιολογικά, η επίδραση της εργασίας του στον κόσμο οδήγησε σε διαδοχικές αλλαγές των κοινωνικών θεσμών του. Η *Καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους*, γραμμένη οκτώ χρόνια αργότερα, στηρίχθηκε σε αυτές τις απόψεις για να αναπτύξει μια συνολική περιγραφή της εξέλιξης της ταξικής κοινωνίας.

Υποστηρίζει πως αρχικά τα ανθρώπινα όντα ζούσαν σε κοινωνίες χωρίς ατομική ιδιοκτησία με την έννοια που χρησιμοποιούμε τον όρο σήμερα (δηλαδή, χωρίς προσωπικό πλούτο, σε αντίθεση π.χ. με τις προσωπικές οδοντόβουρτσες), χωρίς καμιά διάκριση σε τάξεις και χωρίς καμιά κυριαρχία των ανδρών πάνω στις γυναίκες. Αλλά οι αλλαγές στον τρόπο που συνεργάζονταν οι άνθρωποι για να παράγουν τα μέσα για τη συντήρησή τους οδήγησαν στην αντικατάσταση αυτών των «πρωτόγονων κομμουνιστικών» κοινωνιών από διαδοχικές μορφές ταξικής κοινωνίας, από τις οποίες η πιο πρόσφατη είναι ο σύγχρονος καπιταλισμός. Και, μαζί με την ταξική κοινωνία, ήρθε το κράτος και οι διάφορες μορφές οικογένειας στις οποίες οι γυναίκες είναι αντικείμενα καταπίεσης.

Αν ο *Ρόλος της Εργασίας* αγνοήθηκε από την κατεστημένη κοινωνική επιστήμη, η *Καταγωγή της Οικογένειας*, αποδοκιμάστηκε

συστηματικά. Η όλη ιδέα περί «πρωτόγονου κομουνισμού» απορρίφθηκε ως φαιδρή ιστορία. Η προσωπική εμπειρία της αμερικανίδας ανθρωπολόγου Eleanor Leacock είναι ενδεικτική. Περιγράφει ότι «όταν ήμουν φοιτήτρια υπήρχε η γενική αποδοχή πως "ο κομμουνισμός στη διαβίωση", όπως αναφέρεται από τον Lewis Henry Morgan και τον Ένγκελς, δεν υπήρξε ποτέ στην πραγματικότητα».[82]

Εν μέρει, η επίθεση στον Ένγκελς ήταν πολιτική και συνδέονταν με τη γενική επίθεση στις σοσιαλιστικές ιδέες. Αλλά η επίθεση αντανακλούσε και μια γενική α-ιστορική, αντιεξελικτική τάση στην κοινωνιολογία και την κοινωνική ανθρωπολογία. Ενώ στο 19ο αιώνα αυτοί οι επιστημονικοί κλάδοι δημιουργήθηκαν ως αναπόδεικτες και «στημένες» απόπειρες να δειχθεί πως όλη η ανθρώπινη ιστορία αναπτύχθηκε οργανικά μέσα στο μεγαλείο του σύγχρονου καπιταλισμού, στον 20ό αιώνα η τάση στράφηκε στην αντίθετη κατεύθυνση – την άρνηση οποιασδήποτε έννοιας κοινωνικής εξέλιξης. Υπήρχαν πολλές περιγραφές της ζωής μέσα σε μεμονωμένες κουλτούρες. Υπήρχαν προσπάθειες να δειχθεί το πώς οι διαφορετικές πλευρές συγκεκριμένων «πρωτόγονων» κοινωνιών είχαν τη «λειτουργία» της διατήρησης της συνέχειας της κοινωνίας. Υπήρχαν ακόμη και προσπάθειες να προσφερθεί μια «θεωρία» για τη λειτουργία κάθε ξεχωριστής κοινωνίας και όλων μαζί – από τις οποίες η πιο μεγαλεπήβολη και η πιο άκαρπη βρίσκεται στα γραπτά του Talcott Parsons. Αλλά υπήρχε αποκήρυξη κάθε απόπειρας για περιγραφή της κοινωνικής εξέλιξης.

Κι όμως, στη διάρκεια όλης αυτής της περιόδου, οι πραγματικές έρευνες των κοινωνικών ανθρωπολόγων απέδειξαν την ύπαρξη ενός μεγάλου αριθμού κοινωνιών στις οποίες δεν υπήρχαν τάξεις, κράτος και γυναικεία καταπίεση, όπως τα ξέρουμε. Για παράδειγμα, οι μελέτες *Coming of Age in Samoa* της Margaret Mead, *Patterns of Culture* της Ruth Benedict, ακόμα και το *Argonauts of the Western Pacific* του Bronislaw Malinowski και το *African Political Systems* των Meyer Fortes και Evans Pritchard.

Μόνο σε μια επιστήμη, την επιστήμη της αρχαιολογίας, συνέχιζαν να επιμένουν οι απόψεις για την εξέλιξη. Αυτό μπορεί να συνέβη εν μέρει επειδή οι αρχαιολόγοι έβρισκαν ανθρώπινα κόκαλα και κατασκευάσματα απλωμένα σε γεωλογικά στρώματα που αντιστοιχούσαν σε διαφορετικές εποχές του παρελθόντος και τους ήταν πιο εύκολο να δουν την ύπαρξη μιας διαδοχικότητας στα ευρήματά τους. Αλλά, συνέβη επίσης επειδή η πιο διαπρεπής φυσιογνωμία της βρετανικής αρχαιολογίας ήταν ένας αριστερός σοσιαλιστής, ο V. Gordon Childe, ο οποίος είχε επηρεαστεί από μια σταλινοποιημένη εκδοχή του Μαρξισμού τη δεκαετία του 1930 και χρησιμοποίησε κάποιες από τις απόψεις του Ένγκελς για να αντιμετωπίσει τις ανεπάρκειες των ίδιων των δικών του περιγραφών για την πολιτιστική αλλαγή (περιγραφών που στηρίζονταν στην επεξεργασία σχημάτων σύμφωνα με τα οποία η κουλτούρα «διαχεόταν» από τη μια κοινωνία στην άλλη).[83]

Και τότε, στα τέλη της δεκαετίας του 1960, το κλίμα στη διανόηση άλλαξε – ήταν μια αλλαγή καθόλου αποκομμένη από τις ευρύτερες εξεγέρσεις της δεκαετίας. Στις παρυφές του ακαδημαϊκού κόσμου κάποιοι ανθρωπολόγοι (ανάμεσά τους Μαρξιστές όπως η Eleanor Leacock και αντιμπεριαλιστές όπως ο Richard Lee) άρχισαν να συνεργάζονται με αρχαιολόγους (που συχνά ήταν επηρεασμένοι από τον Gordon Childe) για την επεξεργασία εξελικτικών ερμηνευτικών σχημάτων της ανθρώπινης κοινωνίας. Επανέφεραν με επιτυχία στην επικαιρότητα την εγκυρότητα ιδεών που αποτελούσαν ανάθεμα για δυο γενιές, ειδικά την αντίληψη πως για εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια η ανθρωπότητα ζούσε σε κοινωνίες χωρίς τάξεις, ατομική ιδιοκτησία και κράτος.

Σήμερα, ένας μη-μαρξιστής με μεγάλη επιρροή, όπως ο Ernest Gellner, αποδέχεται πως για μια περίοδο τεράστιας χρονικής διάρκειας οι άνθρωποι ζούσαν «ως κυνηγοί/συλλέκτες... καθορισμένοι από το γεγονός πως κατείχαν ελάχιστα ή και καθόλου μέσα παραγωγής, συσσώρευσης ή αποθήκευσης» σε κοινωνίες «που χαρακτη-

ρίζονταν από ένα χαμηλό βαθμό καταμερισμού εργασίας».[84] Και ο Richard Lee μπορεί να χαίρει σεβασμού όταν υποστηρίζει: «Πριν την εμφάνιση του κράτους και την κατοχύρωση των κοινωνικών ανισοτήτων, ο κόσμος ζούσε για εκατομμύρια χρόνια σε μικρές κοινωνικές ομάδες με βάση το γένος, στις οποίες οι κεντρικοί θεσμοί της οικονομικής ζωής συμπεριλάμβαναν συλλογική ή κοινή κατοχή της γης και των φυσικών πόρων, γενικευμένη αμοιβαιότητα στη διανομή της τροφής και σχετικά εξισωτικές πολιτικές σχέσεις».

Αυτό δεν σημαίνει πως μπορούμε απλά να πάρουμε όλα τα επιχειρήματα του Ένγκελς και να τα αντιμετωπίσουμε ως ιερό ευαγγέλιο. Ο ίδιος είχε σημειώσει το 1891 πως αυτά που είχε γράψει το 1884 χρειάζονταν επανεξέταση ώστε να πάρουν υπόψη τη «σημαντική πρόοδο» των γνώσεων. Εμείς, δεν ζούμε επτά, αλλά περισσότερο από εκατό χρόνια μετά τον Ένγκελς. Όπως έχει παρατηρήσει η Gailey σε μια μελέτη, που σε μεγάλο βαθμό ακολουθεί την παράδοση που ξεκίνησε ο Ένγκελς, αρκετά από τα «εθνογραφικά» (δηλαδή, ανθρωπολογικά) δεδομένα στην *Καταγωγή της Οικογένειας* έχουν ξεπεραστεί από πιο προχωρημένες έρευνες.[85] Υπάρχει ένας πυρήνας στα επιχειρήματα που βάζει ο Ένγκελς στην *Καταγωγή*, που παραμένει εξαιρετικά πολύτιμος. Αλλά είναι αναγκαίο να «ξεσκονίσουμε» το βιβλίο από μια σειρά ανακριβή δεδομένα σε σχέση με γεγονότα και υποθετικά επιχειρήματα, τα οποία έκτοτε έχουν αντιμετωπιστεί ως ευαγγέλιο από μερικούς υποτιθέμενους Μαρξιστές και έχουν χρησιμοποιηθεί από τους αντίπαλους για να δυσφημίσουν το σύνολο της άποψης του Ένγκελς.[86]

Πρωτόγονος κομμουνισμός

Το σημείο εκκίνησης του Ένγκελς ήταν η επαναδιατύπωση της άποψης που έθεσε ο ίδιος μαζί με τον Μαρξ το 1845-46: ότι ο τρόπος με τον οποίο τα ανθρώπινα όντα εξασφαλίζουν την επιβίωσή τους από τη φύση, καθορίζει το πώς συνεργάζονται μεταξύ τους κι

έτσι θέτουν τις βάσεις για τις κοινωνίες που ζουν:

> Ο καθοριστικός παράγοντας στην ιστορία είναι, σε τελευταία ανάλυση, η παραγωγή και η αναπαραγωγή της άμεσης ζωής... Από τη μια πλευρά, η παραγωγή των μέσων διαβίωσης, της τροφής, του ρουχισμού και της στέγης, και επομένως και των εργαλείων που απαιτούνται· απ' την άλλη, η παραγωγή των ίδιων των ανθρώπινων όντων, ο πολλαπλασιασμός του είδους. Οι κοινωνικοί θεσμοί κάτω από τους οποίους ζουν οι άνθρωποι μιας συγκεκριμένης εποχής και μιας συγκεκριμένης χώρας καθορίζονται και από τα δυο είδη της παραγωγής...[87]

Ο Μόργκαν, εντελώς ανεξάρτητα από τον Μαρξ και τον Ένγκελς, είχε καταλήξει σε ένα σχετικά παρόμοιο συμπέρασμα:[88]

> Στο ανθρώπινο είδος ανήκουν τα μοναδικά όντα που μπορεί να λεχθεί ότι έχουν αποκτήσει έναν απόλυτο έλεγχο πάνω στην παραγωγή της τροφής... Χωρίς να βάλει τις βάσεις της διαβίωσής του το ανθρώπινο είδος δεν θα μπορούσε το ίδιο να έχει εξαπλωθεί σε άλλες περιοχές και τελικά σε όλη την επιφάνεια της γης...
> Κατ' αναλογία είναι πιθανό πως οι μεγάλες εποχές της ανθρώπινης προόδου έχουν ταυτιστεί λίγο ή πολύ άμεσα με τη διεύρυνση των πηγών της διαβίωσης.[89]

Ο Ένγκελς ακολούθησε τον Μόργκαν στο χωρισμό της ανθρώπινης ιστορίας σε τρία μεγάλα στάδια – την άγρια κατάσταση, τη βαρβαρότητα και τον πολιτισμό. Το καθένα είχε «μια διακριτή κουλτούρα και τρόπο ζωής λίγο-πολύ ιδιαίτερο και μοναδικό για το ίδιο» και βασιζόταν σε ένα ειδικό τρόπο για να πετύχει τα μέσα της συντήρησής του:[90]

> Άγρια κατάσταση – είναι η περίοδος που επικρατεί η ιδιοποίηση έτοιμων προϊόντων της φύσης: τα πράγματα που παράγονται από τον άνθρωπο είναι κυρίως βοηθητικά εργαλεία γι' αυτή την ιδιοποίηση.
> Βαρβαρότητα – είναι η περίοδος στην οποία οι άνθρωποι αποκτούν τη γνώση της κτηνοτροφίας και της καλλιέργειας

> της γης και μαθαίνουν τρόπους για να αυξάνουν την παραγωγικότητα της φύσης με την ανθρώπινη δράση.
> Πολιτισμός – είναι η περίοδος που οι άνθρωποι αποκτούν γνώση να επεξεργάζονται παραπέρα τα φυσικά προϊόντα, μαθαίνουν την τεχνική και την τέχνη.[91]

Οι όροι οι ίδιοι αντανακλούν τις προκαταλήψεις του 19ου αιώνα, την αντίληψη πως οι αποκαλούμενες «πρωτόγονες» κοινωνίες ήταν «άγριες» και «βάρβαρες». Αλλά ο Μόργκαν κι ο Ένγκελς, που και οι δυο αρνούνταν αυτές τις προκαταλήψεις, μπόρεσαν να χρησιμοποιήσουν αυτούς τους διαχωρισμούς για να κατανοήσουν το σημείο που είναι κεντρικό σε κάθε επιστημονική μελέτη της κοινωνικής εξέλιξης: τη διάκριση ανάμεσα σε εκείνες τις κοινωνίες που τα ανθρώπινα όντα επιβίωναν μαζεύοντας βατόμουρα, καρύδια, ρίζες και κυνηγώντας άγρια ζώα (τις αποκαλούμενες κοινωνίες «κυνηγών-συλλεκτών» ή κοινωνίες «αναζήτησης τροφής»)· τις κοινωνίες που τα ανθρώπινα όντα καλλιεργούσαν τη γη και ασκούσαν την κτηνοτροφία («αγροτικές κοινωνίες»)· και τις κοινωνίες που ήταν σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό συγκεντρωμένες σε πόλεις («Πολιτισμός», με την κυριολεκτική ετυμολογία της λέξης: κοινωνία που βασίζεται σε πόλεις).[92] Αυτό με τη σειρά του βοήθησε τον Ένγκελς να αμφισβητήσει πολλές από τις ορθόδοξες προκαταλήψεις για την κοινωνία.

Οι περισσότεροι αντιδραστικοί διανοητές ισχυρίζονται πως οι «πρωτόγονες κοινωνίες» είναι εξαιρετικά ιεραρχικές, κάτω από την εξουσία στυγνών, επιθετικών και δολοφονικών αρσενικών.[93] Εφόσον αυτές οι κοινωνίες υπήρχαν για πολύ μεγαλύτερη χρονική διάρκεια απ' ό,τι ο «πολιτισμός», συνεπάγεται κατά τα λεγόμενά τους ότι η ανθρώπινη φύση είναι εξίσου στυγνή, επιθετική και δολοφονική.

Η άποψη του Ένγκελς ήταν πολύ διαφορετική. Υποστήριξε πως οι πρώιμες κοινωνίες ήταν οργανωμένες σε εντελώς διαφορετικές γραμμές απ' ό,τι οι ταξικές κοινωνίες, χρησιμοποιώντας ως μοντέλο

του τις περιγραφές του Μόργκαν για τους Ιροκέζους της Βόρειας Αμερικής. Σε αυτούς δεν υπήρχε καθόλου ατομική ιδιοκτησία και καθόλου διάκριση σε τάξεις. Και αυτό που τους ένωνε δεν ήταν ένα κράτος με την έννοια μιας «ιδιαίτερης δημόσιας εξουσίας αποχωρισμένης από το σύνολο εκείνων που τους αφορούσε σε κάθε περίπτωση». Αντίθετα, ήταν οργανωμένες σε διευρυμένες, αλληλοσυνδεόμενες «αιματοσυγγενικές» ομαδοποιήσεις (δηλαδή, ομάδες ανθρώπων που είχαν συγγένεια ο ένας με τον άλλο ή τουλάχιστον πίστευαν πως είχαν) – ομάδες που ο Ένγκελς αποκαλούσε «γένη», «κλαν» ή «φατρίες» και τις οποίες οι σύγχρονοι ανθρωπολόγοι συνήθως αποκαλούν «ομάδες μονογραμμικής καταγωγής» ή «γενεαλογικές ομάδες» [lineages]:

> Το καθεστώς των γενών είναι μια θαυμάσια οργάνωση, με όλη της την παιδικότητα. Χωρίς στρατιώτες, χωρίς χωροφύλακες και αστυνομία· χωρίς ευγενείς, βασιλιάδες, κυβερνήτες, νομάρχες και δικαστές· χωρίς φυλακές, χωρίς δίκες... Κάθε καυγάς και κάθε διαφωνία κρίνεται από το σύνολο των ενδιαφερομένων... παρά το γεγονός ότι υπάρχουν πολύ περισσότερες κοινές υποθέσεις απ' ό,τι τώρα – υπάρχει κοινή και κομμουνιστική διαχείριση του νοικοκυριού από πολλές οικογένειες, η γη είναι ιδιοκτησία της φυλής, μόνο τα μικρά περιβόλια ανήκουν προσωρινά στα νοικοκυριά – δεν χρειάζεται ωστόσο ούτε ίχνος από το δικό μας εκτεταμένο και περίπλοκο διοικητικό μηχανισμό.
>
> Δεν μπορούν να υπάρχουν φτωχοί και άποροι – το κομμουνιστικό νοικοκυριό και το γένος γνωρίζουν τις υποχρεώσεις απέναντι στους ηλικιωμένους, τους άρρωστους και τους ανάπηρους από τον πόλεμο. Όλοι είναι ίσοι και ελεύθεροι, συμπεριλαμβανομένων των γυναικών. Δεν υπάρχει ακόμη χώρος για δούλους, ούτε, κατά κανόνα, για την υποδούλωση ξένων φυλών...
>
> Έτσι ήταν η ανθρωπότητα και η ανθρώπινη κοινωνία πριν εμφανιστούν οι ταξικές διαιρέσεις...[94]

Οι σύγχρονες μελέτες κοινωνιών κυνηγών-συλλεκτών και πρώιμων

αγροτικών κοινωνιών που επιβιώνουν ακόμα, υπερθεματίζουν για το βασικό πυρήνα της περιγραφής του Ένγκελς. Οι άνθρωποι κυνηγοί-συλλέκτες ζούσαν σε αυτό που συνήθως αποκαλούμε «κοινωνίες ομάδων»[band societies] – κοινωνίες που βασίζονται σε ένα χαλαρό πλέγμα ομάδων των 30-40 ανθρώπων και οι οποίες ενίοτε σχηματίζουν μαζί με άλλες ομάδες μεγαλύτερες συσπειρώσεις που φτάνουν μέχρι και 200 άτομα. Σε αυτές τις κοινωνίες δεν υπάρχει επίσημη ηγεσία, ούτε βέβαια ταξικές διαιρέσεις.

> Η ατομική λήψη αποφάσεων είναι δυνατή και για τους άνδρες και για τις γυναίκες κατ' αναλογία με τις καθημερινές ρουτίνες τους... Και οι άνδρες και οι γυναίκες είναι το ίδιο ελεύθεροι να αποφασίσουν πώς θα περάσουν την κάθε μέρα τους: αν θα πάνε να συλλέξουν ή να κυνηγήσουν και μαζί με ποιον...[95]
> Δεν υπάρχουν διαφοροποιήσεις όσον αφορά στην πρόσβαση στους υπάρχοντες πόρους μέσω της ατομικής ιδιοκτησίας της γης, όπως δεν υπάρχει καμιά εξειδίκευση της εργασίας, πέρα από αυτή του φύλου... Η βασική αρχή των εξισωτικών κοινωνιών των ομάδων [band societies] ήταν πως οι άνθρωποι αποφάσιζαν για τις δραστηριότητες για τις οποίες ήταν υπεύθυνοι.[96]

Ατομικά, το κάθε μέλος της ομάδας απολαμβάνει ένα επίπεδο αυτονομίας απείρως μεγαλύτερο από το επίπεδο που απολαμβάνει η πλειοψηφία του κόσμου στις ταξικές κοινωνίες. Αλλά αυτό δεν συνοδεύεται από εγωισμό στις μεταξύ τους σχέσεις. Αντιθέτως, η έμφαση είναι στη γενναιοδωρία, στην αλληλοβοήθεια ανάμεσά τους:

> Η τροφή ποτέ δεν καταναλώνεται από μία μόνο οικογένεια: μοιράζεται πάντα ανάμεσα στα μέλη μιας ζωντανής ομάδας... Κάθε μέλος του καταυλισμού παίρνει ένα δίκαιο μερίδιο... Αυτή η αρχή της γενικευμένης αμοιβαιότητας αναφέρεται στους κυνηγούς-συλλέκτες σε κάθε ήπειρο και σε κάθε είδους περιβάλλον.[97]

Σε αυτές τις κοινωνίες υπάρχει μια βαθιά περιφρόνηση για τις αν-

ταγωνιστικές αντιλήψεις που θεωρούνται δεδομένες στη δική μας κοινωνία. Όπως λέει ο Richard Lee για τους !Κουνγκ,[98] που ζουν στην έρημο Καλαχάρι (τους αποκαλούμενους «Βουσμάνους»):

> Οι !Κουνγκ είναι ένας έντονα εξισωτικός λαός και έχουν δημιουργήσει μια σειρά σημαντικών πολιτισμικών πρακτικών για να διατηρήσουν αυτή την ισότητα: αφενός, με το να «κόβουν την όρεξη» στους αλαζόνες και στους καυχησιάρηδες και αφετέρου, με το να βοηθούν αυτούς που έχουν πάρει την κάτω βόλτα να μπουν ξανά στο παιχνίδι... Οι άνδρες ενθαρρύνονται να κυνηγούν όσο καλύτερα μπορούν, αλλά η ορθή διαγωγή για τον πετυχημένο κυνηγό είναι η μετριοφροσύνη και η κατανόηση.[99]

Ένας από τους !Κουνγκ περιγράφει:

> Ας πούμε πως ένας άνδρας είχε πάει κυνήγι. Δεν πρέπει να γυρίσει πίσω και να ανακοινώσει σαν καυχησιάρης: «Σκότωσα ένα μεγάλο [θήραμα] στο θάμνο!» Πρέπει πρώτα να καθίσει σιωπηλός μέχρι εγώ ή κάποιος άλλος να έρθει στη φωτιά του και να τον ρωτήσει: «Τι έκανες σήμερα;» Απαντάει ήρεμα: «Α, δεν είμαι και τόσο καλός στο κυνήγι, δεν είδα τίποτα... ίσως κάτι πολύ μικρό». Τότε χαμογελάω, γιατί ξέρω πως σκότωσε κάτι πολύ μεγάλο.[100]

Ένας από τους πρώτους Ιησουίτες παρατήρησε για έναν άλλο λαό κυνηγών-συλλεκτών, τους Μοντανιέ (Montagnais) του Καναδά: «Οι δυο τύραννοι που το μόνο που προσφέρουν σε πολλούς από μας τους Ευρωπαίους είναι κόλαση και βάσανα, δεν βασιλεύουν στα μεγάλα δάση τους [των Μοντανιέ] – εννοώ τη φιλοδοξία και την πλεονεξία... Αυτοί είναι ικανοποιημένοι με έναν απλό τρόπο ζωής, ούτε ένας τους δεν έχει πουλήσει τον εαυτό του στο διάβολο για να αποκτήσει πλούτο».[101] Δεν υπάρχουν αρχηγοί ή αφεντικά σε αυτές τις ομάδες. Οι Πυγμαίοι Μ'μπούτι του Κονγκό

> ποτέ δεν έχουν αρχηγούς... Σε κάθε πλευρά της ζωής των Πυγμαίων ίσως υπήρχαν ένας ή δύο άνδρες ή γυναίκες που είχαν

> εξέχουσα θέση σε σχέση με τους άλλους, αλλά συνήθως αυτό γινόταν για καλούς πρακτικούς λόγους... Η διασφάλιση του νόμου ήταν μια συνεργατική υπόθεση... Τα πιο σημαντικά εγκλήματα, όπως η κλεψιά, αντιμετωπίζονταν με ξυλοφόρτωμα στο οποίο συνεργάζονταν όλοι όσοι ένοιωθαν πως έπρεπε να συμμετέχουν, αλλά μόνο αφού είχε προηγηθεί εξαντλητική συζήτηση της υπόθεσης από το σύνολο της ομάδας... Οι Πυγμαίοι αποστρέφονται και αποφεύγουν την προσωπική εξουσία.[102]

Ανάμεσα στους !Κουνγκ «όντως υπάρχουν πρότυπα ηγεσίας», αλλά διαφέρουν πολύ από την εξουσία όπως την ξέρουμε. Στις συζητήσεις οι γνώμες κάποιων ατόμων τείνουν να έχουν μεγαλύτερη επιρροή από τις γνώμες των άλλων. «Αυτά τα άτομα είναι συνήθως οι πιο ηλικιωμένοι που έχουν ζήσει εδώ περισσότερο χρονικό διάστημα από τους άλλους... και κατέχουν κάποια αξιοσημείωτα προσόντα στην ομιλία, στην επιχειρηματολογία, στη γνώση των τελετουργιών ή στο κυνήγι». Αλλά

> Όποιες κι αν είναι οι ικανότητές τους, οι ηγέτες των !Κουνγκ δεν έχουν καμιά τυπική εξουσία. Μπορούν μόνο να πείθουν, αλλά όχι να επιβάλλουν τη θέλησή τους στους άλλους... Κανένας δεν είναι αλαζόνας, καυχησιάρης ή αμέτοχος. Με τους όρους των !Κουνγκ, αυτές οι συμπεριφορές είναι αρνητικές για ένα πρόσωπο ως ηγέτη... Μια άλλη συμπεριφορά που εμφανώς δεν βρέθηκε ανάμεσα στους παραδοσιακούς ηγέτες των καταυλισμών είναι η επιθυμία για πλούτο ή η πλεονεξία.[103]

Είναι και κάτι περισσότερο – και σε αυτό το σημείο ο Ένγκελς έκανε λάθος: υπάρχουν πάρα πολύ λίγες ενδείξεις πολέμου ανάμεσα στους κυνηγούς-συλλέκτες. Ίσως να υπάρχουν ευκαιριακά συγκρούσεις ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες, αλλά αυτές έχουν περιθωριακή σημασία.[104] Για παράδειγμα, μεταξύ των !Κουνγκ υπάρχει η αίσθηση σύμφωνα με την οποία ένας νερόλακκος και η έκταση της γης που τον περιβάλλει «ανήκουν» στην ομάδα και περνούν από τη μια γενιά στην άλλη. Όμως και άλλες ομάδες μπορούν να

χρησιμοποιούν τη γη, αρκεί να ζητούν την άδεια. «Διαμάχες μεταξύ των ομάδων για τροφή συναντώνται στους !Κουνγκ, αλλά είναι πολύ σπάνιες...»[105]

Τέτοια στοιχεία ανασκευάζουν εντελώς τους ισχυρισμούς ότι όλη η προϊστορία της ανθρωπότητας, από την εποχή του Αυστραλοπίθηκου μέχρι την εμφάνιση της γραφής, βασιζόταν σε μια «φονική επιταγή», ότι «οι ομάδες κυνηγών-συλλεκτών πολεμούσαν η μια την άλλη για νερόλακκους που συχνά έτειναν να εξαφανιστούν κάτω από τον καυτό αφρικανικό ήλιο», ότι είμαστε όλοι «τα παιδιά του Κάιν», ότι «η ανθρώπινη ιστορία οδηγήθηκε στην ανάπτυξη ανώτερων όπλων... εξαιτίας γενετικών αναγκών» και ότι, επομένως, μόνο ένα λεπτό επίχρισμα «πολιτισμού» συγκαλύπτει την ενστικτώδη «επιθυμία για σφαγή, υποδούλωση, ευνουχισμό και κανιβαλισμό».[106]

Τα «πρωτόγονα κομμουνιστικά» χαρακτηριστικά των κοινωνιών-ομάδων μπορούν να γίνουν κατανοητά μόνο βλέποντας τον τρόπο που διαβίωναν. Το σύνηθες μέγεθος των ομάδων περιορίζεται από την ανάγκη να βρουν αρκετή τροφή κάθε μέρα στην περιοχή που υπάρχει ο καταυλισμός τους. Μέσα στα όρια αυτής της περιοχής, τα ξεχωριστά μέλη της ομάδας μετακινούνται συνεχώς από τη μια πηγή φυτικής τροφής στην άλλη ή ψάχνοντας για ζώα. Και η ομάδα ως σύνολο είναι αναγκασμένη να μετακινείται κάθε τόσο, καθώς τελειώνουν οι τοπικές πηγές εφοδιασμού με τροφές. Η συνεχής μετακίνηση αποκλείει κάθε συσσώρευση πλούτου από οποιοδήποτε μέλος της ομάδας, εφόσον το κάθε τι πρέπει να μπορεί εύκολα να μεταφερθεί. Στην καλύτερη περίπτωση, ένα άτομο μπορεί να έχει ένα ακόντιο ή ένα τόξο και βέλη, ένα σάκο ή λίγα μπιχλιμπίδια. «Η απόλυτη αξία είναι η ελευθερία κίνησης... η επιθυμία να είσαι απαλλαγμένος από όλα τα φορτία και τις υπευθυνότητες που θα μπορούσαν να δυσκολέψουν την αέναη περιπλάνηση στην ύπαρξη της κοινωνίας».[107]

Η έμφαση στην αξία της γενναιοδωρίας πηγάζει από τον τρό-

πο με τον οποίο οι κυνηγοί και οι συλλέκτες εξαρτιόνταν έντονα οι μεν από τους δε. Οι συλλέκτες συνήθως συνεισέφεραν με την πιο σίγουρη πηγή τροφής, οι κυνηγοί με την τροφή που είναι πιο αξιόλογη. Έτσι, εκείνοι που εξειδικεύονταν στο κυνήγι εξαρτούσαν την καθημερινή τους επιβίωση από τη γενναιοδωρία αυτών που συνέλλεγαν, ενώ εκείνοι που συνέλλεγαν – όπως κι αυτοί που προσωρινά δεν ήταν σε θέση να κυνηγούν – στηρίζονταν σ' αυτούς που κατάφερναν να σκοτώσουν ζώα, για να προσθέσουν χρήσιμα στοιχεία στη δίαιτά τους. Το ίδιο το κυνήγι συνήθως δεν αφορούσε την ατομική προσπάθεια ενός αρσενικού ήρωα που πηγαίνει να σκοτώσει, αλλά μάλλον μια ομάδα ανδρών (συχνά με τη βοηθητική υποστήριξη γυναικών και παιδιών) που συνεργάζονταν για να καταδιώξουν και να παγιδεύσουν το θήραμα.

Υπάρχει σχεδόν πάντα ένας καταμερισμός εργασίας σε αυτές τις κοινωνίες μεταξύ ανδρών και γυναικών: οι άνδρες ασχολούνται περισσότερο με το κυνήγι και οι γυναίκες με τη συλλογή. Αυτό συμβαίνει επειδή μια γυναίκα που είναι έγκυος ή θηλάζει το βρέφος της, το εκθέτει σε κινδύνους αν πάρει μέρος στο κυνήγι – κι έτσι απειλεί την αναπαραγωγή της ομάδας. Αλλά αυτός ο καταμερισμός δε συνεπάγεται την ανδρική κυριαρχία, όπως την ξέρουμε στη σύγχρονη κοινωνία. Και οι άνδρες και οι γυναίκες παίρνουν μέρος στη λήψη κρίσιμων αποφάσεων, όπως το πότε θα μετακινηθεί ο καταυλισμός ή αν θα εγκαταλείψουν μια ομάδα για να ενταχθούν σε μια άλλη. Τα ζευγάρια σε όλες αυτές τις κοινωνίες μπορούν να χωρίσουν χωρίς να βάλουν ξαφνικά σε κίνδυνο την επιβίωσή τους ή την επιβίωση των παιδιών τους.[108]

Επομένως ο Ένγκελς είχε δίκιο να επιμένει πως δεν υπήρχε συστηματική κυριαρχία πάνω στις γυναίκες σε αυτές τις κοινωνίες. Όμως, πιθανόν να έκανε λάθος σε μια σημαντική λεπτομέρεια – υπερεκτίμησε το ρόλο που έπαιζαν οι γενεαλογικές γραμμές στις περισσότερες κοινωνίες κυνηγών-συλλεκτών. Οι ομάδες των κυνηγών-συλλεκτών που επιβιώνουν σήμερα είναι *χαλαρές* και *ευέλι-*

κτες. Οι άνθρωποι είναι ελεύθεροι να εντάσσονται και να αποχωρούν από αυτές. Δεν ελέγχονται σφιχτά από ομάδες γενεαλογικών γραμμών, έστω κι αν τα μέλη μιας ομάδας συχνά έχουν συγγένεια μεταξύ τους και, μέσω επιγαμίας, έχουν χαλαρούς δεσμούς και με άλλες ομάδες.[109]

Η πεποίθηση του Ένγκελς για τη δύναμη που είχαν τα γένη ή τα κλαν σε όλες τις *υπάρχουσες* «πρωτόγονες κοινωνίες» ήταν αποτέλεσμα της ανθρωπολογικής γνώσης της εποχής του. Στηρίχθηκε κύρια στην άμεση περιγραφή του Μόργκαν για τους Ιροκέζους και την έμμεση περιγραφή του για τους Πολυνήσιους – που και οι δυο ήταν πρώιμες αγροτικές (ή κηπευτικές) κοινωνίες, και όχι κυνηγο-συλλεκτικές, για τις οποίες αμφότεροι οι Ένγκελς και Μόργκαν γνώριζαν ελάχιστα.

Οι υπάρχουσες κοινωνίες κυνηγών-συλλεκτών δεν είναι απαραίτητα ίδιες με αυτές που έζησαν στο μακρινό παρελθόν της ανθρωπότητας. Λαοί όπως οι !Κουνγκ, οι Μ'μπούτι, οι Εσκιμώοι και οι Αυστραλιανοί αβορίγινες έχουν μια ιστορία με διάρκεια όσο και η δική μας – και η ιστορία τους σίγουρα έχει επηρεαστεί αρχικά από την επίδραση γειτονικών αγροτικών κοινωνιών και αργότερα, με τραυματικό τρόπο, από τη Δυτική αποικιοκρατία.[110] Έτσι, τα πρότυπα της κοινωνικής ζωής τους μπορεί να είναι διαφορετικά από πολλές πλευρές σε σχέση με αυτά των κοινών μας προγόνων. Ίσως να είχαν ισχυρές γενεαλογικές δομές, όπως πίστευε ο Ένγκελς, αλλά δεν διαθέτουμε κανένα στοιχείο που να το αποδεικνύει.

Όμως, στο ζήτημα του εξισωτισμού είμαστε σε πολύ καλύτερη θέση για να εξάγουμε συμπεράσματα. Η έμφαση στο μοίρασμα, οι δυνατές συνεργατικές αξίες και η ευέλικτη αναδιάταξη των ομάδων πρέπει να χαρακτήριζαν τη ζωή των προγόνων μας για δεκάδες χιλιάδες χρόνια, όπως χαρακτηρίζουν και τους σύγχρονους κυνηγούς-συλλέκτες. Αυτές οι αξίες ταιριάζουν τέλεια με τις ανάγκες της νομαδικής ζωής των κυνηγών-συλλεκτών. Δεν αποτελούν αξίες που συναντάμε στις ταξικές κοινωνίες, επομένως η ύπαρξή τους

ανάμεσα στους κυνηγούς-συλλέκτες που επιβιώνουν δεν μπορεί να είναι αποτέλεσμα εξωτερικών πιέσεων. Ο Lee πολύ σωστά υποστηρίζει: «Παρά τη μεγάλη οικονομική και πολιτική του ισχύ και τη σχεδόν πλήρη μονοπώληση των ιδεολογικών μηχανισμών, το καπιταλιστικό κράτος δεν έχει κατορθώσει να εξαλείψει αμέτρητους θύλακες κοινοτισμού [πρωτόγονου κομμουνισμού]».[111] Αυτό από μόνο του παραπέμπει στον πρωτόγονο κομμουνισμό ως ένα στάδιο πριν από την εμφάνιση της ταξικής κοινωνίας, ως την κατάσταση όλης της ανθρωπότητας σε κάποιο στάδιο της ιστορίας μας.

Αυτό έχει τεράστια σημασία σε όλα τα επιχειρήματα για την «ανθρώπινη φύση». Επειδή, αν υπάρχει μια τέτοια φύση, αυτή διαπλάστηκε, μέσω της φυσικής επιλογής, στη διάρκεια μιας κυνηγο-συλλεκτικής εποχής 2,5 εκατομμυρίων ετών, ανάμεσα στην πρώτη εμφάνιση του *homo habilis* και τις πρώτες καλλιέργειες της γης από τον *homo sapiens* την 8η χιλιετηρίδα π.Χ. Ο Lee έχει δίκιο να επιμένει πως:

> Αυτή που έχει διαπλάσει το παρελθόν μας είναι η μακρά εμπειρία του εξισωτικού μοιράσματος. Παρά τη φαινομενική προσαρμογή μας στη λειτουργία των ιεραρχικών κοινωνιών και παρά τη θλιβερή εικόνα που παρουσιάζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα σε αρκετές περιοχές του πλανήτη, υπάρχουν ενδείξεις πως το ανθρώπινο είδος διατηρεί μια βαθιά ριζωμένη αίσθηση του εξισωτισμού, μια βαθιά ριζωμένη δέσμευση στον κανόνα της αμοιβαιότητας, μια βαθιά ριζωμένη... αίσθηση της κοινότητας...[112]

Οι πρώτοι γεωργοί

Πάνω από το 99,9% της ανθρωπότητας σήμερα ζει σε κοινωνίες οι οποίες διαμορφώθηκαν μέσα από μια τεράστια αλλαγή που ξεκίνησε περίπου 10.000 χρόνια πριν. Αυτή η αλλαγή περιελάμβανε τη δημιουργία μόνιμων οικισμών-χωριών, τη χρήση νέων, πιο ποικίλων και περίπλοκων πέτρινων, ξύλινων και κοκάλινων εργαλείων (απ' όπου προκύπτει και ο όρος «νεολιθική εποχή»), τη χρήση πήλινων

δοχείων για αποθήκευση και μαγείρεμα και, ίσως το σημαντικότερο, την πρώτη απόπειρα καλλιέργειας του εδάφους.

Σήμερα αυτή η αλλαγή συνήθως αναφέρεται με τον όρο που χρησιμοποίησε ο Gordon Childe, «νεολιθική επανάσταση». Για τον Ένγκελς ισοδυναμούσε με τη μετάβαση από την «άγρια κατάσταση» στη «βαρβαρότητα». Υποστήριξε πως αυτή η περίοδος άρχισε με την εισαγωγή της αγγειοπλαστικής και συνεχίστηκε στο Ανατολικό ημισφαίριο (την Ευρασία και την Αφρική) «με την εξημέρωση των ζώων» και στην Αμερική «με την καλλιέργεια βρώσιμων φυτών με τη χρήση της άρδευσης και τη χρήση των πλίνθων και των πετρών για χτίσιμο».[113] Στο Ανατολικό ημισφαίριο (αλλά όχι και στην Αμερική), ακολούθησε ένα «ανώτερο στάδιο βαρβαρότητας» το οποίο άρχισε «με τη ρευστοποίηση μεταλλεύματος για εξαγωγή του σιδήρου». «Εδώ συναντάμε για πρώτη φορά το σιδερένιο άροτρο που το σέρνουν βοοειδή, καθιστώντας δυνατή την καλλιέργεια της γης σε μεγάλη κλίμακα και, για τις συνθήκες της εποχής, αυξάνουν απεριόριστα τα μέσα επιβίωσης... Σε σύνδεση με αυτά συναντάνε επίσης και την εκκαθάριση των δασών και το μετασχηματισμό τους σε καλλιεργήσιμη γη και βοσκοτόπια – που κι αυτά με τη σειρά τους δεν θα μπορούσαν να έχουν γίνει χωρίς το σιδερένιο τσεκούρι και φτυάρι. Αλλά μαζί ήρθε και μια ραγδαία αύξηση του πληθυσμού και της συγκέντρωσης του πληθυσμού σε μικρές περιοχές...»[114] Αυτές οι αλλαγές στην παραγωγή στη διάρκεια της «βαρβαρότητας», συνεχίζει ο Ένγκελς, έβαλαν τις βάσεις για την πρώτη ανάπτυξη της ταξικής κοινωνίας:

> Σε ποιους ανήκει όλος αυτός ο νέος πλούτος; Αρχικά, αναμφίβολα ανήκει στα γένη. Αλλά η ατομική ιδιοκτησία των κοπαδιών πρέπει να είχε αναπτυχθεί σε ένα προηγούμενο στάδιο... Στο κατώφλι της αυθεντικής ιστορίας βρίσκουμε παντού τα κοπάδια να είναι ξεχωριστή ιδιοκτησία των αρχηγών της οικογένειας, με τον ίδιο ακριβώς τρόπο που ήταν τα καλλιτεχνήματα της βαρβαρότητας, τα μεταλλικά σκεύη, τα διακο-

> σμητικά αντικείμενα και, τελικά, τα ανθρώπινα γελάδια – οι δούλοι.
> Επειδή τώρα πια εφευρέθηκε και η δουλεία. Ο δούλος δεν είχε καμιά αξία [ενώ] η ανθρώπινη εργασία σε αυτό το στάδιο δεν απέφερε κανένα σημαντικό πλεόνασμα πάνω από το κόστος της συντήρησής της. Με την εισαγωγή της κτηνοτροφίας, της επεξεργασίας του σίδερου, της υφαντουργίας και, τελικά, της καλλιέργειας της γης, αυτά άλλαξαν...[115]

Η περιγραφή του Ένγκελς είναι λάθος σε μια σειρά από σημαντικά σημεία. Η ταξική κοινωνία και ο πολιτισμός αναπτύχθηκαν και στην κεντρική και νότια Αμερική, όπως και στην Ευρασία και την Αφρική. Η καλλιέργεια της γης (αν και χωρίς τη χρήση του άροτρου), ξεκίνησε την ίδια εποχή με την εξημέρωση των ζώων, όχι μετά. Η πρώτη μορφή ταξικής κοινωνίας δεν ήταν η δουλεία, η οποία φαίνεται ότι αποτελούσε μια περιθωριακή μορφή εκμετάλλευσης των καταπιεσμένων τάξεων μέχρι την Ελληνορωμαϊκή εποχή. Όμως, στη βάση της η συνολική εικόνα του Ένγκελς για την εμφάνιση της ταξικής κοινωνίας είναι σωστή.

Η όλη οργάνωση της κοινωνίας υπέστη ριζικές αλλαγές καθώς οι ανθρώπινες ομάδες ανέπτυσσαν νέους τρόπους για την επιβίωσή τους. Σε διαφορετικές εποχές στράφηκαν από το κυνήγι και τη συλλογή προς την καλλιέργεια της γης, ανεξάρτητα η μία ομάδα από την άλλη (σε διαφορετικές περιοχές της Αμερικής, τουλάχιστον σε τρία ξεχωριστά μέρη της Αφρικής, στα υψίπεδα του Ιράκ, στην κοιλάδα του Ινδού, στην Ινδοκίνα, στις πεδιάδες της κεντρικής Παπούα-Νέα Γουινέα και στην Κίνα).[116] Και όπου προχώρησε περισσότερο η σωρευτική αλλαγή, οδήγησε στην πρώτη διαίρεση σε τάξεις, στα πρώτα κράτη και στην πρώτη συστηματική καταπίεση των γυναικών. Αλλά η πλήρης αλλαγή έλαβε χώρα μέσα σε ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα – που διήρκεσε 4000 ως 5000 χρόνια στην περίπτωση που έχει περισσότερο μελετηθεί, αυτή της Μεσοποταμίας (του σημερινού Ιράκ). Και στις περισσότερες κοινωνίες

αυτή η αλλαγή ποτέ δεν προχώρησε τόσο πολύ, έτσι ώστε μέχρι και ενάμιση αιώνα πριν από σήμερα εκατομμύρια άνθρωποι ακόμα ζούσαν σε μη-ταξικές αγροτικές κοινωνίες.

Η πρώτη μορφή γεωργίας (που συχνά αποκαλείται «κηποκαλλιέργεια» [horticulture]) περιλάμβανε την αποψίλωση της γης (με το κόψιμο των δασών και των θάμνων με τσεκούρια και με το κάψιμο των υπόλοιπων) και ακολούθως με το φύτεμα και τη συγκομιδή σπόρων και βολβών, χρησιμοποιώντας μια τσάπα ή ένα ραβδί για σκάψιμο. Συνήθως μετά από δυο χρόνια η γονιμότητα της γης εξαντλούνταν. Την άφηναν να επιστρέψει στην άγρια κατάσταση και έψαχναν μια άλλη περιοχή για να την αποψιλώσουν και να την καλλιεργήσουν. Η σοδειά που απέφερε μια δοσμένη περιοχή από αυτή τη μετακινούμενη γεωργία του «κόψε-κάψε» δεν ήταν τόσο μεγάλη όσο οι μεταγενέστερες μορφές καλλιέργειας που βασίζονταν στην άρδευση και στο άροτρο, αλλά ήταν σημαντικά μεγαλύτερη από αυτή που απέφεραν οι περισσότερες κυνηγο-συλλεκτικές μορφές.

Αυτό από μόνο του είχε άμεσες κοινωνικές συνέπειες. Οι άνθρωποι δεν χρειαζόταν να μετακινούνται πια συνεχώς, όπως συνέβαινε με το κυνήγι και τη συλλογή. Αντίθετα, θα ήταν καταστροφικό να μετακινηθούν ανάμεσα στη σπορά και τη συγκομιδή. Για πρώτη φορά, απόκτησε έννοια η κατασκευή μεγάλων πήλινων δοχείων και η αποθήκευση πραγμάτων μέσα σε αυτά. Και η τοπική παραγωγή τροφής αρκούσε να συντηρήσει πενταπλάσιους και δεκαπλάσιους ανθρώπους απ' ό,τι πριν, επιτρέποντας έτσι τη δημιουργία χωριών για πρώτη φορά.

Αναγκαστικά υπήρξαν αλλαγές και στην εσωτερική δομή της κάθε κοινωνικής ομάδας. Από τη μια πλευρά, το ατομικό νοικοκυριό έγινε λιγότερο εξαρτώμενο από τη συνεργασία με την υπόλοιπη ομάδα για την εξασφάλιση της συντήρησής του: η συνεργασία του συνόλου της ομάδας ήταν συχνά απαραίτητη για την εκκαθάριση της γης, αλλά το κάθε νοικοκυριό μπορούσε να σπείρει και να

μαζέψει μόνο του τη σοδειά στο δικό του κομμάτι καθαρισμένης γης. Από την άλλη πλευρά, έπρεπε να βρεθούν τρόποι που να εξασφαλίζουν ότι τα νοικοκυριά που διέθεταν πολλά εργατικά χέρια, αλλά είχαν λίγα στόματα να θρέψουν, να μπορούν να προσφέρουν βοήθεια σε αυτά τα νοικοκυριά που είχαν πολλά στόματα αλλά λίγα εργατικά χέρια – ιδιαίτερα σε εκείνα με πολλά μικρά παιδιά.[117] Επειδή τα παιδιά αντιπροσώπευαν τη μελλοντική προσφορά εργασίας του χωριού ως συνόλου και αν δεν φροντίζονταν κατάλληλα, η ίδια η ομάδα θα έσβηνε τελικά.

Η στροφή προς τη γεωργία, στην πραγματικότητα παρήγαγε μια πολύ σημαντική αλλαγή στις ανάγκες της ομάδας στο ζήτημα της *αναπαραγωγής*. Στις κυνηγο-συλλεκτικές κοινωνίες η ανάγκη της μεταφοράς των παιδιών – στις καθημερινές εξόδους για αναζήτηση τροφής, αλλά και στις περιοδικές μετακινήσεις όλου του καταυλισμού – οδηγούσε σε ένα αυστηρό περιορισμό του ρυθμού των γεννήσεων. Οι γυναίκες δεν άντεχαν να έχουν πάνω από ένα παιδί για να κουβαλούν κάθε φορά και έτσι η απόσταση ανάμεσα στις γεννήσεις ήταν τρία ή τέσσερα χρόνια (μέσω της σεξουαλικής αποχής, της έκτρωσης ή της παιδοκτονίας). Τουναντίον, με τη σταθερότητα της ζωής στο χωριό που βασιζόταν στη γεωργία, όχι μόνο δεν χρειαζόταν να κουβαλά κανείς τα μικρά παιδιά του, αλλά όσο μεγαλύτερος ήταν ο αριθμός των παιδιών τόσο μεγαλύτερη έκταση μπορούσε να καθαριστεί και να καλλιεργηθεί μελλοντικά. Η μέριμνα για την αναπαραγωγή έγινε κεντρική στη δυναμική της κοινωνίας.

Όμως, χρειαζόταν και κάτι άλλο για να ανθήσει η ομάδα – ένας νέος μηχανισμός κοινωνικού ελέγχου. Μια μεγάλη διαμάχη στα πλαίσια μιας κυνηγο-συλλεκτικής ομάδας μπορεί να λυθεί απλά με τη διάσπαση της ομάδας ή με την εγκατάλειψή της από κάποια άτομα. Αυτή η προοπτική δεν είναι καθόλου ανοιχτή σε μια ομάδα γεωργών από τη στιγμή που έχουν καθαρίσει και φυτέψει τη γη τους. Μπορούν να ξεπεράσουν τις αντιπαραθέσεις, τις συγκρούσεις

και τις τριβές που αφορούν τους κοινωνικούς κανόνες, μόνο αν υπάρχει ένα πολύ περισσότερο αναπτυγμένο εποικοδόμημα ελέγχου, απ' ό,τι αυτό των κυνηγών-συλλεκτών.

Αυτό μπορεί να ερμηνεύσει τον πολύ αυξημένο ρόλο των γενεαλογικών γραμμών. Δένουν τους ανθρώπους πολύ πιο σφιχτά στις πρώιμες αγροτικές απ' ό,τι στις κυνηγο-συλλεκτικές κοινωνίες. Οι άνθρωποι τώρα εκφράζουν ρητά δικαιώματα και υποχρεώσεις απέναντι στα μέλη των άλλων νοικοκυριών με τα οποία σχετίζονται, είτε άμεσα μέσω συγγένειας εξ αίματος ή έμμεσα μέσω επιγαμίας. Τα άτομα που δεν έχουν αρκετή τροφή μπορούν να προσδοκούν πως θα την πάρουν από αυτούς που ορίζονται ως «θείοι» ή «ξαδέρφια» στη γενεαλογική γραμμή τους (όχι μόνο τους άμεσους συγγενείς, αλλά και τα δεύτερα, τα τρίτα, τα τέταρτα ξαδέρφια κλπ). Και ο τρόπος για να αποκτήσει κανείς κοινωνικό κύρος είναι να έχει αρκετό πλεόνασμα τροφής στη διάθεσή του για να μπορεί να είναι ένας μεγάλος δότης.

Οι γενεαλογικές γραμμές, εμποδίζοντας να πεινάσει κάθε ατομικό νοικοκυριό, εξασφαλίζουν την αναπαραγωγή της ομάδας ως σύνολο. Αλλά δεν είναι μόνο αυτό. Καθώς γίνονται υπεύθυνες για την άσκηση κοινωνικού ελέγχου στα μέλη τους, επισημοποιούν όλο και πιο πολύ το μοντέλο της λειτουργίας τους. Η λήψη αποφάσεων αρχίζει να συγκεντρώνεται στα χέρια κάποιων μελών της γενεαλογικής γραμμής – συνήθως ανάμεσα στους πιο ηλικιωμένους. Και σε πολλές κοινωνίες τα πράγματα πηγαίνουν ένα βήμα παραπέρα, έτσι ώστε κάποιες γενεαλογικές γραμμές αρχίζουν να έχουν περισσότερο κύρος από κάποιες άλλες. Μπορεί να φτάσει ένα σημείο, όπως συνέβαινε στους Τόνγκα ακόμα και πριν έλθουν σε επαφή με τους Ευρωπαίους, που τα ηγετικά πρόσωπα («οι αρχηγοί») στις γενεαλογικές γραμμές με κύρος πετυχαίνουν να ξεφύγουν από το φορτίο της παραγωγικής εργασίας και αρχίζουν να μετατρέπουν τους εαυτούς τους σε μια εκμεταλλευτική τάξη.[118]

Οι πρώτες ιεραρχίες

Γιατί συμβαίνει αυτή η διαφοροποίηση; Η πιο ευλογοφανής εξήγηση πάει ως εξής: Από τη στιγμή που οι ανθρώπινες ομάδες εγκαθίστανται σε ένα μέρος, μπορούν να αρχίσουν να αποθηκεύουν σημαντικές ποσότητες τροφής και άλλων πραγμάτων με αξία. Εκείνες οι γενεαλογικές γραμμές που τα καταφέρνουν καλύτερα – έστω κι αν αυτό γίνεται για εντελώς τυχαίους λόγους, όπως το να έχουν την τύχη να καλλιεργούν γη που είναι περισσότερο εύφορη από το μέσο όρο – θα μπορούν να κάνουν μεγαλύτερα δώρα απ' ό,τι άλλες γενεαλογικές γραμμές κι έτσι να αποκτούν μεγαλύτερο κύρος. Και, με τον ίδιο τρόπο, μέσα στα πλαίσια κάθε γενεαλογικής γραμμής, συγκεκριμένα νοικοκυριά θα μπορούν να γίνουν πλουσιότερα από άλλα, κερδίζοντας πάλι περισσότερο κύρος. Οι ίδιες οι αξίες της γενναιοδωρίας που ενυπάρχουν μέσα σε μια τέτοια κοινωνία ενθαρρύνουν μια διαφοροποίηση της κοινωνικής θέσης.

Αυτό οδηγεί στην εμφάνιση αυτών που οι ανθρωπολόγοι αποκαλούν «μεγάλους άνδρες», άτομα που αποκτούν κύρος εξαιτίας του πλούτου που έχουν στη διάθεσή τους. Όμως, έχει μεγάλη σημασία ότι αυτά τα άτομα δεν χρησιμοποιούν τον πλούτο για τη δική τους καλοπέραση. Αποκτούν κύρος επειδή τον δίνουν σε άλλους.

Στην πιο αναπτυγμένη μορφή του, μπορεί να εμφανιστεί ένα ολόκληρο σύστημα συλλογής και παραχώρησης πλούτου. Οι «μεγάλοι άνδρες» χρησιμοποιούν το κύρος τους για να συγκεντρώσουν στα χέρια τους όσο πλεόνασμα απέμεινε στα χέρια άλλων μελών της γενεαλογικής γραμμής τους. Αλλά έπειτα, παραχωρούν ξανά το πλεόνασμα οργανώνοντας μεγάλα τελετουργικά φαγοπότια για εκείνους που σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα μαζί τους, και έτσι ενισχύουν περισσότερο το κύρος τους. Και επίσης, μια συγκεκριμένη γενεαλογική γραμμή μπορεί να υψώσει το κύρος της πάνω από αυτό των άλλων γενεαλογικών γραμμών με τις οποίες συνδέεται μέσω επιγαμίας, οργανώνοντας φαγοπότια γι' αυτές.

Σε αυτό το σύστημα κάποια άτομα και κάποιες γενεαλογικές γραμμές έχουν μεγαλύτερο κύρος από άλλες και σε μερικές περιπτώσεις αυτό καταλήγει σε κληρονομικούς αρχηγούς και αρχηγικές γενεαλογικές γραμμές. Αλλά δεν αποτελεί ένα ταξικό σύστημα, δηλαδή ένα σύστημα όπου ένα τμήμα της κοινωνίας καταναλώνει το πλεόνασμα που παράγει ένα άλλο τμήμα. Παρά την εγκαθίδρυση κληρονομικών ή μισο-κληρονομικών ιεραρχιών από πλευράς κύρους, ο τρόπος παραγωγής παραμένει κοινοτικός, με πρότυπα κατανάλωσης που χαρακτηρίζονται από τον εξισωτισμό και το μοίρασμα.

Ο Richard Lee σημειώνει πως «ένας μεγάλος αριθμός κτηνοτροφικών και κηπο-καλλιεργητικών κοινωνιών στον Τρίτο Κόσμο μοιράζεται τις ίδιες χαρακτηριστικές αντιλήψεις κοινοτικής ιδιοκτησίας» με τις κυνηγο-συλλεκτικές κοινωνίες. «Σε πολυάριθμες αρχηγίες που έχουν μελετηθεί από ανθρωπολόγους στην Αφρική, την Ωκεανία και την πεδινή Νότια Αμερική, παρατηρεί κανείς, για παράδειγμα, ότι ένα σημαντικό τμήμα των φόρων που συγκεντρώνουν οι αρχηγοί επαναδιανέμεται στους υποτελείς τους και ότι η εξουσία του αρχηγού υπόκειται σε ελέγχους και ισορροπίες εξαιτίας της ισχύος της κοινής γνώμης και θεσμών».[119] Έτσι, μεταξύ των Ναμ'μπικουάρα της Νότιας Αμερικής:

> Ο αρχηγός δεν πρέπει απλά να είναι μεγαλόψυχος και να μπορεί να προσφέρει. Πρέπει να προσπαθεί – και η ομάδα του απαιτεί από αυτόν να προσπαθεί – να είναι πιο μεγαλόψυχος από τους άλλους... Αν και ο αρχηγός δεν μοιάζει ότι βρίσκεται σε πιο προνομιακή θέση από υλικής πλευράς, πρέπει να έχει κάτω από τον έλεγχό του αρκετές πλεονασματικές ποσότητες τροφής, εργαλείων, όπλων και στολιδιών... Όταν ένα άτομο, μια οικογένεια ή μια ομάδα ως σύνολο επιθυμεί ή χρειάζεται κάτι, η έκκληση απευθύνεται προς τον αρχηγό. Επομένως, η γενναιοδωρία είναι η πρώτη ιδιότητα που πρέπει να χαρακτηρίζει ένα νέο αρχηγό.[120]

Αυτό μπορεί να οδηγήσει ακόμα στο ότι ο αρχηγός μπορεί να βρεθεί σε χειρότερη υλική κατάσταση απ' ό,τι αυτοί που βρίσκονται κάτω του. Έτσι, στους Μπουσάνα της Νέας Γουινέας ο ηγέτης της ομάδας «πρέπει να δουλεύει σκληρότερα από οποιονδήποτε άλλο για να διατηρεί σημαντικά αποθέματα τροφής... πρέπει να πηγαίνει πρώτος για δουλειά και να φεύγει τελευταίος – "τα χέρια πρέπει πάντα να είναι λερωμένα από χώμα και στο μέτωπό του πρέπει να στάζουν σταγόνες ιδρώτα"».[121] Σε τέτοιες κοινωνίες πολλές από τις βασικές αξίες παραμένουν πλησιέστερα σε αυτές των κυνηγο-συλλεκτικών κοινωνιών, παρά σε αυτές που θεωρούμε ως δεδομένες στις ταξικές κοινωνίες. Έτσι, στις αρχές του 18ου αιώνα, ένας παρατηρητής των Ιροκέζων κηποκαλλιεργητών σημείωνε: «Αν μια ομάδα πεινασμένων Ιροκέζων συναντήσει κάποια άλλη που οι προμήθειές της δεν έχουν εντελώς εξαντληθεί, τα μέλη της τελευταίας μοιράζονται ό,τι έχουν με τους νεοφερμένους... χωρίς να περιμένουν να τους ζητηθεί, έστω κι αν αυτό συνεπάγεται πως εκθέτουν τους εαυτούς τους στους ίδιους κινδύνους εξαφάνισης με αυτούς που απειλούν εκείνους τους οποίους βοηθούν...»[122] Μια παρόμοια περιγραφή εμφανίζεται και σε μια κλασική μελέτη για τους κτηνοτρόφους Νούερ.[123]

Όμως, αυτές οι κοινοτικές, εξισωτικές αξίες συχνά αντιμετωπίζουν μια πρόκληση, όταν το νοικοκυριό προσπαθεί να αποφύγει τις ευρύτερες υποχρεώσεις του με ένα τρόπο που δεν συμβαίνει μεταξύ των κυνηγών-συλλεκτών. Κρυμμένα κάτω από την εξισωτική, κοινοτική ιδεολογία, συχνά βρίσκονται τα αρχικά συμπτώματα της τάσης να μπουν οι ανάγκες του νοικοκυριού πάνω από τις ανάγκες της κοινότητας. Για παράδειγμα, οι Μπέμπα στην Ανατολική Αφρική κρύβουν τη μπύρα όταν δέχονται επίσκεψη από ένα γεροντότερο συγγενή, λέγοντάς του: «Αλίμονο, είμαστε φτωχοί οι δύσμοιροι, δεν έχουμε τίποτα να φάμε».[124] Στους Μαορί υπάρχει μια παροιμία: «Ψήσε στα κάρβουνα τον αρουραίο σου [μια λιχουδιά] με τη γούνα του, για να μη σε ενοχλήσει κανείς».[125] Μετά από ένα τυφώνα που

προκάλεσε τεράστιες ελλείψεις στους Τικόπια – έναν λαό που φημίζεται για τη γενναιοδωρία του – τα νοικοκυριά άρχισαν να αποφεύγουν να τρώνε όταν ήταν παρόντες άνθρωποι με τους οποίους θα έπρεπε να μοιράσουν την τροφή τους.[126]

Αυτή η αντιφατική συμπεριφορά δεν είναι αποτέλεσμα κάποιας έμφυτης εγωιστικής «ανθρώπινης φύσης», αλλά μιας αντίφασης που είναι αναπόσπαστο κομμάτι του παραγωγικού συστήματος. Η ίδια η παραγωγή δεν στηρίζεται στη συνεργασία όλης της ομάδας, όπως στις κυνηγο-συλλεκτικές κοινωνίες, αλλά βασίζεται, σε μεγάλο βαθμό, στη φροντίδα για τη σοδειά και τα ζώα από τα ξεχωριστά νοικοκυριά.[127] Η γενεαλογική γραμμή και η ομάδα ενδιαφέρονται για την αναδιανομή και την αναπαραγωγή, παρά για την παραγωγή. Όπως το θέτει η Karen Sachs, υπάρχει μια «αντίφαση» σε αυτόν τον «τρόπο παραγωγής» ανάμεσα στις «σχέσεις παραγωγής» που βασίζονται στη γενεαλογική γραμμή και τις «δυνάμεις παραγωγής» που κυρίως βασίζονται στα νοικοκυριά.[128]

Η επιβίωση της κοινωνίας εξαρτάται *και από τα δυο*: από τα ξεχωριστά συμφέροντα των νοικοκυριών που διατηρούν την παραγωγή και από το συνεργατικό, αλτρουιστικό μοίρασμα μέσα στα πλαίσια της ομάδας που εξασφαλίζει την αναπαραγωγή. Αυτό σημαίνει ότι το νοικοκυριό μπορεί να προβάλει αντίσταση απέναντι στις υποχρεώσεις του προς την ευρύτερη κοινωνία, αν εμφανιστούν συνθήκες που διακυβεύουν τη δική του επιβίωση. Δεν πρόκειται για ένα ζήτημα ατομικού οφέλους κόντρα στην κοινωνική πρόνοια, αλλά σύγκρουσης ενός στοιχείου του τρόπου παραγωγής με άλλα στοιχεία.

Συνήθως το νοικοκυριό πετυχαίνει να συμβιβάσει τις αντιφατικές πιέσεις και το σύστημα δεν καταρρέει. Αλλά δεν είναι δύσκολο να δούμε το πώς οι εσωτερικές αλλαγές (οι νέες παραγωγικές τεχνικές) ή οι εξωτερικές πιέσεις (φυσικές καταστροφές, εξάντληση της γης, επίδραση άλλων κοινωνιών) μπορούν να δημιουργήσουν συνθήκες άγριας κρίσης όπου η παλιά τάξη πραγμάτων δεν μπορεί

πια να λειτουργήσει, οδηγώντας κάποια πλούσια νοικοκυριά ή γενεαλογικές γραμμές σε πλήρη ρήξη με τις παλιές τους υποχρεώσεις. Αυτό που παλιότερα ήταν πλούτος που είχε στόχο να δοθεί σε άλλους με αντάλλαγμα το κύρος, τώρα γίνεται πλούτος για κατανάλωση ενώ οι άλλοι υποφέρουν. «Στις προχωρημένες αρχηγίες... αυτό που ξεκινά ως υποχρέωση του επικεφαλής να βάζει την παραγωγή του προς όφελος των άλλων, καταλήγει, σε ένα βαθμό, στην υποχρέωση των άλλων να βάζουν την παραγωγή τους προς όφελος του αρχηγού».[129]

Υπάρχει και μια άλλη μεγάλη αλλαγή στη μετάβαση από τις κυνηγο-συλλεκτικές στις αγροτικές κοινωνίες. Για πρώτη φορά αποκτά έννοια ο συστηματικός πόλεμος. Ο πλούτος που αποθηκεύεται είναι πλούτος που μπορεί να κλαπεί από άλλες αγροτικές ομάδες. Ενώ οι συγκρούσεις ανάμεσα σε αντίπαλες ομάδες είναι πολύ σπάνιες στους κυνηγούς-συλλέκτες, «ο οργανωμένος πόλεμος με στόχο την εδαφική επέκταση ή την υπεράσπιση γης είναι ενδημικός... στους κηποκαλλιεργητές».[130]

Αλλά ο πόλεμος επιτρέπει σε κάποια άτομα και κάποιες γενεαλογικές γραμμές να κερδίσουν περισσότερο κύρος, καθώς συσσωρεύουν στα χέρια τους λάφυρα και φόρους από τις αντίπαλες κοινωνίες. Η ιεραρχία γίνεται πιο αποφασιστική, έστω κι αν παραμένει ιεραρχία που συνδέεται με τη δυνατότητα να δίνεις πράγματα σε άλλους. Και σε αυτό το βαθμό, ο πόλεμος είναι ένας παράγοντας που ανοίγει την πόρτα για να εμφανιστούν ταξικές σχέσεις όταν υπάρξει μια μεγάλη κοινωνική κρίση.

Έτσι, η Christine Ward Gailey υποστηρίζει πως οι απόπειρες των ανώτερων ομάδων των αρχηγών στα νησιά Τόνγκα να αποκοπούν από τις υποχρεώσεις τους προς τους ανθρώπους κατώτερης «σειράς» ανάμεσα στο 1100 και το 1400 μ.Χ., ήταν αποτέλεσμα της πολεμικής νίκης τους επί των κατοίκων άλλων νησιών.

Η καταγωγή της γεωργίας

Ένα πρόβλημα μπερδεύει από παλιά όσους μελετούν τη μετάβαση από τις κυνηγο-συλλεκτικές κοινωνίες στη γεωργία: γιατί οι άνθρωποι έκαναν αυτή την αλλαγή;

Η συνηθισμένη αντίληψη ήταν ότι αυτή η αλλαγή πρέπει να έφερε τέτοιες βελτιώσεις στη ζωή των ανθρώπων, που τους κατέστησε πρόθυμους να την αποδεχθούν. Αλλά σήμερα υπάρχουν πολλά στοιχεία που απορρίπτουν μια τέτοια αντίληψη. Σε πολλές κυνηγο-συλλεκτικές και κηποκαλλιεργητικές κοινωνίες οι άνθρωποι στην πραγματικότητα εργάζονταν λιγότερο και τρέφονταν τουλάχιστον το ίδιο καλά με τις κοινωνίες που βασίζονταν στην εντατική γεωργία. Έτσι, οι !Κουνγκ της ερήμου Καλαχάρι ζούσαν σε μια περιοχή όπου λείπει σχεδόν κάθε μεγάλη πηγή τροφής για τη συντήρηση της ανθρώπινης ζωής. Αλλά απολάμβαναν μια δίαιτα και μια παροχή θερμίδων μάλλον υψηλότερη από το μέσο όρο στη σημερινή Ινδία – και δεν χρειαζόταν να δουλεύουν πάνω από τρεις ή τέσσερις ώρες καθημερινά. Μοιάζει να ζούσαν σε αυτό που ο Marshall Sahlins έχει αποκαλέσει «αυθεντική κοινωνία της αφθονίας».[131]

Αυτό εξηγεί γιατί πολλές κυνηγο-συλλεκτικές κοινωνίες αρνήθηκαν να κάνουν τη μετάβαση στη γεωργία, ακόμα και όταν γνώριζαν πλήρως συγκεκριμένες αγροτικές τεχνικές. Ταύτιζαν τη γεωργία με ένα μη αναγκαίο βαρύ φορτίο εργασίας.

Αντιθέτως, πολλές πρόσφατες αναλύσεις της μετάβασης από τις κυνηγο-συλλεκτικές στις αγροτικές κοινωνίες εστιάζουν στο πώς συγκεκριμένες αλλαγές μπορεί να είχαν παραγάγει εντάσεις στις κυνηγο-συλλεκτικές κοινωνίες *πριν* τη μετάβαση στη γεωργία. Ειδικότερα, δίνουν έμφαση στο ότι δεν ήταν όλες οι κυνηγο-συλλεκτικές κοινωνίες σε συνεχή μετακίνηση. Κάποιες βρήκαν μια λίγο-πολύ στατική πηγή τροφής που να τους συντηρεί σε σταθερούς καταυλισμούς, οι οποίοι μερικές φορές εξελίχθηκαν σε χωριά με με-

ρικές εκατοντάδες κατοίκους. Αυτό, για παράδειγμα, αληθεύει για τους αρχικούς κατοίκους της βορειοδυτικής ακτής του Ειρηνικού στην Αμερική, που συντηρούνταν από την άφθονη προσφορά ψαριών. Είναι σημαντικό πως σε τέτοιες κοινωνίες υπάρχει ήδη μια αρχική κοινωνική διαστρωμάτωση: επειδή μπορεί να αποθηκευτεί ένα πλεόνασμα και επειδή μια σχετικά μεγάλη κοινωνική ομάδα πρέπει να κρατηθεί ενωμένη, κάποιοι άνθρωποι αποκτούν κύρος (αν και όχι εξουσία ή υψηλότερο βιοτικό επίπεδο) εκπληρώνοντας αυτά τα καθήκοντα.[132] Σε κάποια χρονική στιγμή, όμως, η ζωή για την πλειοψηφία των ανθρώπων έχει πλεονεκτήματα σε σχέση με αυτή των νομαδικών κυνηγών-συλλεκτών. Τα μικρά παιδιά δεν είναι ανάγκη να μεταφέρονται συχνά σε μεγάλες αποστάσεις και έτσι δεν υπάρχει λόγος για αποφυγή των συχνών γεννήσεων, είτε με έκτρωση και παιδοκτονία, είτε με αποχή από το σεξ. Επίσης, οι μεγαλύτερες μόνιμες κοινωνικές ομαδοποιήσεις προσφέρουν περισσότερες ευκαιρίες κοινωνικοποίησης, ευκαιρίες που στους νομαδικούς κυνηγούς-συλλέκτες συνήθως περιορίζονται στις λίγες βδομάδες το χρόνο που διαφορετικές ομάδες στήνουν τους καταυλισμούς τους μαζί.

Αν η ζωή είναι ευκολότερη για τους νομαδικούς κυνηγούς-συλλέκτες απ' ό,τι στους γεωργούς, είναι ακόμα ευκολότερη για τους μη-νομαδικούς κυνηγούς-συλλέκτες, με την προϋπόθεση ότι έχουν μεγάλη και στατική προσφορά τροφής. Δεν αποτελεί έκπληξη ότι κάποιοι νομαδικοί κυνηγοί-συλλέκτες θα επέλεγαν το νέο τρόπο ζωής και ότι, κάτω από τέτοιες συνθήκες, θα υπήρχε ραγδαία αύξηση του πληθυσμού.

Όμως, ο νέος τρόπος ζωής εξαρτιόταν από τη διαθεσιμότητα άφθονης προσφοράς άγριας τροφής, τοπικά. Αν για κάποιο λόγο αυτή η προσφορά σταματούσε, οι άνθρωποι αντιμετώπιζαν τεράστια προβλήματα. Οι κοινότητές τους ήταν πια πολύ μεγάλες για να επιστρέψουν σε ένα τρόπο ζωής βασισμένο σε μικρές περιπλανώμενες ομάδες. Αυτό θα σήμαινε μια πλήρη ρήξη με ένα καθιερω-

μένο τρόπο ζωής, μαζική κοινωνική αναστάτωση, το να μάθουν (ή να ξαναμάθουν) οι άνθρωποι τεχνικές επιβίωσης – και πιθανόν λιμό σε μεγάλη κλίμακα, αρχικά. Έτσι είχαν ένα κίνητρο να ψάξουν νέους τρόπους για να παίρνουν την τροφή τους, έστω κι αν αυτό σήμαινε εντατικοποίηση της εργασίας.

Αυτό φαίνεται ότι συνέβη στην «εύφορη ημισέληνο» της Μέσης Ανατολής. Γύρω στο 11.000 π.Χ. οι κλιματικές συνθήκες στην περιοχή άλλαξαν με τέτοιο τρόπο ώστε να προσφέρουν στους τοπικούς «Νατούφιους» λαούς άφθονο κρέας (από αγέλες με αντιλόπες) και άγρια δημητριακά. Έτσι τους δόθηκε η δυνατότητα να ζήσουν σε μεγάλα χωριά χωρίς ταυτόχρονα να υποχρεωθούν να εγκαταλείψουν το κυνηγο-συλλεκτικό πρότυπο επιβίωσής τους. Αλλά μετά από περίπου τρεις χιλιετηρίδες οι κλιματικές συνθήκες άλλαξαν ξανά και οι άνθρωποι δεν μπορούσαν πλέον να βασίζονται για τροφή στις άγριες αγέλες και στα άγρια δημητριακά. «Η ανισορροπία ανάμεσα στον πληθυσμό και τις πηγές τροφής αντανακλάται στις διαιτητικές πιέσεις, στην παιδική θνησιμότητα των θηλυκών και στη μείωση της κατανάλωσης κρέατος».[133]

Όταν έφτασε αυτό το σημείο, η ανθρώπινη επιβίωση των μελών της κοινωνίας εξαρτήθηκε από την αλλαγή του τρόπου ζωής τους. Υπήρχαν δυο κατευθύνσεις που θα μπορούσε να πάει αυτή η αλλαγή: Ή να προσπαθήσουν να καλλιεργήσουν τα φυτά και να βοσκήσουν τα ζώα που πριν μάζευαν ή κυνηγούσαν αντίστοιχα. Ή εναλλακτικά, να εγκαταλείψουν τη ζωή του χωριού, να χωριστούν σε μικρές ομάδες και να περιπλανηθούν στη γη ψάχνοντας για τροφή φυσικής προέλευσης, κάτι που δεν είχαν στο χέρι. Στην πραγματικότητα, οι Νατούφιοι μοιάζει πως τράβηξαν και προς τις δυο κατευθύνσεις. Κάποιοι χρησιμοποίησαν τη γνώση τους για τα φυτά και τη ζωή των ζώων για να προχωρήσουν στο φύτεμα των σπόρων και στην εξημέρωση των κοπαδιών. Αλλοι επέστρεψαν στον τρόπο ζωής των νομαδικών προγόνων τους. Δεν γνωρίζουμε σε ποια βάση οι ξεχωριστές ομάδες έκαναν τις επιλογές τους. Αλλά φαίνεται ότι

εκείνοι που υιοθέτησαν την καλλιέργεια, το έκαναν αποδεχόμενοι μια αναδιοργάνωση της τοπικής οικονομίας κάτω από τη διεύθυνση εκείνων των ατόμων με κύρος, που πριν ήταν υπεύθυνα για τη συλλογή και την αναδιανομή των πλεονασμάτων.[134]

Μια τέτοια ανάλυση εξηγεί και το γιατί η μετάβαση στη γεωργία έλαβε χώρα ανεξάρτητα σε πολλές διαφορετικές περιοχές του κόσμου.[135] Ήταν το αποτέλεσμα της ανάδυσης κυνηγο-συλλεκτικών κοινωνιών οι οποίες εκμεταλλεύτηκαν με τόση επιτυχία τις τοπικές πηγές τροφής, ώστε έγιναν πολύ μεγάλες για να προσαρμοστούν όταν αυτές οι πηγές τροφής στέρεψαν, μετά από εκατοντάδες ή χιλιάδες χρόνια. Σε αυτό το σημείο ήταν αναγκασμένοι ή να αλλάξουν ή να πεθάνουν.

Από τη στιγμή που η μετάβαση στη γεωργία είχε συντελεστεί σε κάθε ομάδα μιας περιοχής, συνέβη κάτι μη αναστρέψιμο. Οι πληθυσμοί αυτών των κοινωνιών που ασκούσαν τη γεωργία άρχισαν να αυξάνονται πολύ πιο γρήγορα από τις κοινωνίες εκείνες που εξαρτιόνταν ακόμα από τη συλλογή και το κυνήγι. Τα πλεονάσματα, που ο στατικός τρόπος ζωής τους τούς επέτρεπε να αποθηκεύουν, πρόσφεραν τη βάση για μια αυξανόμενη εξειδίκευση στην κατασκευή χειροτεχνημάτων, αρχικά από πέτρα, αργότερα από χαλκό και μπρούτζο. Και ανάμεσα στα νέα χειροτεχνήματα ήταν τα όπλα που έφτιαχναν και συσσώρευαν για να πολεμούν ο ένας τον άλλο – όπλα που μπορούσαν επίσης να χρησιμοποιηθούν για να διώξουν τους γειτονικούς κυνηγούς-συλλέκτες από τα πιο παραγωγικά εδάφη. Οι νέες καλλιεργητικές κοινωνίες άρχισαν να απλώνονται πέρα από την αρχική περιοχή τους, να ριζώνουν σε νέες περιοχές, κατακτώντας ή μεταστρέφοντας τους κυνηγούς-συλλέκτες γύρω τους. Έτσι, για παράδειγμα, η γεωργία απλώθηκε από τα υψίπεδα της «εύφορης ημισελήνου» στις πεδιάδες της περιοχής περίπου 8000 με 9000 χρόνια πριν. Στη νοτιο-ανατολική Ευρώπη πριν από 7000 με 8000 χρόνια και, μέσω αυτής, στη βόρεια Ευρώπη 4000 με 4500 χρόνια πριν.[136]

Η συλλογή και το κυνήγι δεν εξαφανίστηκαν από παντού. Συνέχισαν να υπάρχουν οικολογικές γωνιές με αφθονία πανίδας, περικυκλωμένες από γεωργικές εκτάσεις. Αυτό επέτρεψε για χιλιετίες την επιβίωση κοινωνιών που επέλεξαν να παραμείνουν κυνηγοσυλλεκτικές. Επίσης, ομάδες γεωργών μερικές φορές βρήκαν αρκετά πρόσφορη την επιστροφή στο κυνήγι και τη συλλογή, καθώς μετακινούνταν σε νέες περιοχές. Παρόλ' αυτά, τα παραπάνω δεν αναιρούν τη συνολική τάση επικράτησης της γεωργίας σε ολόκληρες περιοχές, ενώ οι εναπομείναντες κυνηγοί-συλλέκτες σπρώχτηκαν σε εκτάσεις ακατάλληλες για καλλιέργεια – τα δάση, τις ερήμους, τα άγονα αρκτικά εδάφη.

Οι πρώτες ταξικές κοινωνίες

Πολύ λίγες αγροτικές κοινωνίες εξελίχθηκαν σε πλήρως ταξικές κοινωνίες ως αποτέλεσμα της δικής τους εσωτερικής ανάπτυξης. Αυτό άρχισε να συμβαίνει στη Μεσοποταμία περίπου πριν από 6000 χρόνια, στην Αίγυπτο, το Ιράν, την κοιλάδα του Ινδού και την Κίνα μερικές εκατοντάδες χρόνια αργότερα, στο μέσο Νείλο (το σημερινό Σουδάν) και την ανατολική Μεσόγειο μετά από χίλια χρόνια και στην Κεντρική Αμερική, την περιοχή των Άνδεων και τη νοτιο-ανατολική Αφρική μεταξύ 2500 και 1000 χρόνια πριν.[137] Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, οι κύριες πιέσεις για την εξέλιξη προς μια νέα κοινωνική τάξη πραγμάτων γεννήθηκαν εσωτερικά. Αλλά στα περισσότερα μέρη του κόσμου χρειάστηκε να υπάρξουν εξωτερικές πιέσεις. Οι παλιές καθαρά κηποκαλλιεργητικές ή αγροτικές κοινωνίες συνέχισαν να διατηρούνται μέχρι να οδηγηθούν στην αλλαγή κάτω από την πίεση του εξωτερικού εμπορίου, της στρατιωτικής ήττας ή της αποικιοκρατίας. Αυτό ισχύει, για παράδειγμα, για τη Βόρεια Ευρώπη μέχρι πριν 2500 έως 1000 χρόνια και για την ορεινή Νέα Γουινέα μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1930.

Ο Ένγκελς συνέδεσε την εμφάνιση της ταξικής κοινωνίας με

την εντατική γεωργία και την πρώτη χρήση των μετάλλων. Ο Gordon Childe υιοθέτησε μια παρόμοια άποψη, αποκαλώντας «επανάσταση των πόλεων» [urban revolution] αυτή τη διαδικασία μετασχηματισμού (αν και, αντίθετα από τον Ένγκελς, αναγνώρισε πως αυτή ακολούθησε χιλιάδες χρόνια μετά την πρώτη μόνιμη γεωργική καλλιέργεια της «νεολιθικής επανάστασης»).

Από τη μια πλευρά, σε κάθε συγκεκριμένη περιοχή η αύξηση του πληθυσμού που προέκυψε από την πρώιμη γεωργία έφτασε στα όριά της σε σχέση με την ποσότητα του εδάφους που μπορούσε να καλλιεργηθεί με τη χρήση των υφιστάμενων τεχνικών. «Η αύξηση του νεολιθικού πληθυσμού τελικά περιορίστηκε από τις αντιφάσεις της νέας οικονομίας». Αυτό το γεγονός ενθάρρυνε μια αυξανόμενη προσφυγή στον πόλεμο: η χρήση του «πέτρινου πολεμικού πέλεκυ και των ξιφιδίων από πυρόλιθο» απλωνόταν όλο και περισσότερο «στις ύστερες φάσεις της νεολιθικής επανάστασης στην Ευρώπη». Από την άλλη πλευρά, το αυτάρκες νεολιθικό χωριό δεν μπορούσε να ξεφύγει από την απειλή των φυσικών καταστροφών:

> Όλες οι εργασίες και οι σχεδιασμοί [του χωριού] ήταν δυνατό να ανατραπούν εξαιτίας γεγονότων πέρα από τον έλεγχό του: ξηρασίες ή πλημμύρες, καταιγίδες ή παγετοί, ασθένειες ή χαλαζοθύελλες μπορούσαν να εξαφανίσουν τις σοδειές και τα κοπάδια... Τα αποθέματά του ήταν πολύ λίγα για να το ξελασπώσουν μετά από μια σειρά παρατεταμένων διαδοχικών καταστροφών.

Η επανάσταση των πόλεων, τελικά, πρόσφερε μια διέξοδο και από τα δυο αυτά προβλήματα:

> Οι χειρότερες αντιφάσεις της νεολιθικής οικονομίας ξεπεράστηκαν όταν οι καλλιεργητές πείστηκαν ή αναγκάστηκαν να αποσπάσουν από τη γη ένα πλεόνασμα πέρα και πάνω από τις οικιακές τους ανάγκες και όταν αυτό το πλεόνασμα έγινε δυνατό να διατεθεί για να στηρίξει νέες οικονομικές τάξεις που δεν εμπλέκονταν άμεσα στην παραγωγή της δικής τους τροφής.

Αλλά αυτό, με τη σειρά του, απαιτούσε τεχνική πρόοδο – «προσθήκες στο απόθεμα της επιστήμης»:

> Τα περίπου χίλια χρόνια που προηγήθηκαν του 3000 π.Χ. ήταν ίσως τα πιο γόνιμα σε αποδοτικές εφευρέσεις και ανακαλύψεις από οποιαδήποτε άλλη περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας πριν το 16ο αιώνα μ.Χ. Τα επιτεύγματα αυτής της περιόδου έκαναν δυνατή την οικονομική αναδιοργάνωση που ορίζω ως επανάσταση των πόλεων.[138]

Οι πρόοδοι στην τεχνολογία συμπεριλάμβαναν την ανακάλυψη του τρόπου εξαγωγής του χαλκού από το μετάλλευμα και της παρασκευής κράματος χαλκού με ψευδάργυρο για την παραγωγή μπρούτζου, τη χρήση του άροτρου αντί της τσάπας και της ζωικής δύναμης (αρχικά του βοδιού) για να σέρνει το άροτρο, τη χρήση των πρώτων τροχήλατων αμαξιών (και των πολεμικών αρμάτων), το κτίσιμο κανονικών καναλιών και φραγμάτων για την άρδευση, νέους τρόπους για τη ναυπήγηση και την κίνηση πλωτών μέσων.

Όλες αυτές οι αλλαγές περιλαμβάνουν αυτό που ο Childe αποκαλεί «μετατροπές στις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις» – αλλαγές στις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους, καθώς και στις σχέσεις τους με τη φύση. Η εξαγωγή μετάλλων από μεταλλεύματα ήταν μια εργασία που απαιτούσε πολύ μεγαλύτερη επιδεξιότητα από την κατασκευή πήλινων δοχείων και κατέληξε να εξαρτάται από ομάδες εξαιρετικά επιδέξιων ειδικών που περνούσαν τα μυστικά του επαγγέλματός τους από γενιά σε γενιά. Η χρήση του άροτρου οδηγούσε στην αύξηση του καταμερισμού εργασίας ανάμεσα στα φύλα, επειδή ήταν μια βαριά δουλειά που δεν μπορούσε να γίνει εύκολα από γυναίκες που ήταν έγκυες ή θήλαζαν τα παιδιά τους. Το κτίσιμο και η συντήρηση κανονικών καναλιών άρδευσης οδηγούσαν στη συνεργασία δεκάδων ή και εκατοντάδων νοικοκυριών και ενθάρρυναν ένα καταμερισμό εργασίας ανάμεσα σε αυτούς που επόπτευαν την εργασία και εκείνους που την έκαναν άμεσα.

Η χρήση τροχήλατων αμαξιών και ιστιοφόρων ενθάρρυνε το εμπόριο ανάμεσα σε πολύ απομακρυσμένες ομάδες γεωργών – δίνοντας στους ανθρώπους πρόσβαση σε μια σειρά χρήσιμα αντικείμενα που δεν μπορούσαν να παράγουν οι ίδιοι. Η αυξημένη παραγωγικότητα της εργασίας ως αποτέλεσμα αυτών των αλλαγών έδωσε τη δυνατότητα να μεγαλώσει δραματικά το μέσο μέγεθος των εγκαταστάσεων, μέχρι του σημείου που σε κάποιες περιοχές τα χωριά της νεολιθικής περιόδου έδωσαν τη θέση τους σε πόλεις. Επίσης, το διευρυμένο πλεόνασμα από την αυξημένη παραγωγικότητα πρόσφερε ένα επιπλέον κίνητρο για πολεμικές προετοιμασίες.

Ο Gordon Childe περιγράφει το μετασχηματισμό που συνέβη στη Μεσοποταμία, όταν οι άνθρωποι εγκαταστάθηκαν στην κοιλάδα των ποταμών Τίγρη και Ευφράτη. Βρήκαν γη που ήταν εξαιρετικά εύφορη, αλλά που μπορούσε να καλλιεργηθεί μόνο με «αποστραγγιστικά και αρδευτικά έργα» που στηρίζονταν σε «συνεργατική προσπάθεια».[139] Μια πολύ πιο πρόσφατη μελέτη της Μεσοποταμίας από τον Maisels υποστηρίζει πως οι άνθρωποι που είχαν ήδη μάθει να καλλιεργούν σε φυσικά αρδευόμενη γη, ανακάλυψαν την τέταρτη χιλιετηρίδα π.Χ. ότι «οι κοίτες των ποταμών έρρεαν ανάμεσα σε λασπώδη αναχώματα στα οποία αρκούσε κανείς να κάνει κάποια ρήγματα για να επεκτείνει την παραγωγικότητα των γύρω περιοχών. Έτσι θα μπορούσαν να επιτευχθούν υψηλότερα επίπεδα παραγωγής, με προϋπόθεση ότι θα υπήρχαν σωστές συνθήκες καλλιέργειας». Αλλά όλο αυτό το αυξημένο προϊόν δεν καταναλωνόταν άμεσα. Κάποιο κρατιόταν ως απόθεμα:

> Τα πλεονάσματα χρειάζονταν για ανταλλαγή με κτηνοτροφικά και άλλα αναγκαία προϊόντα, ενώ έπρεπε να υπάρχει κι απόθεμα για τα χρόνια της ξηρασίας, της καταστροφής από έντομα ή από άλλα φαινόμενα, π.χ. από καταιγίδες... Τέτοια αποθέματα... σήμαιναν πως έπρεπε να δημιουργηθούν μόνιμα μέσα για την οργάνωση της παραγωγής και την κατανάλωση, έτσι ώστε να υπάρχει πάντα ένα περιθώριο ασφάλειας.[140]

Στη διάρκεια χιλιάδων χρόνων, οι αγροτικές εγκαταστάσεις που βασίζονταν στις νέες μεθόδους άρδευσης έγιναν μεγάλα χωριά και τα μεγάλα χωριά έγιναν πόλεις. Η αποθήκευση δημητριακών απαιτούσε μεγάλα κτίρια που, ξεχωρίζοντας σε όλη τη γύρω περιοχή, συμβόλιζαν για τους ανθρώπους τη συνέχεια και τη διατήρηση της κοινωνικής ζωής. Αυτοί που επόπτευαν τις αποθήκες έγιναν η ομάδα με το μεγαλύτερο κύρος στην κοινωνία. Με λίγα λόγια, έχουμε την πρώτη εμφάνιση των ναών και των ιερέων για να τους επιβλέπουν.[141]

Μαζί με τη θεμελίωση μιας μόνιμης ομάδας διοικητικού ιερατείου εμφανίστηκε και κάτι άλλο, που είχε τεράστια ιστορική σημασία: ένα σύστημα συμβόλων για το κράτημα των λογαριασμών του πλούτου της κοινωνίας, το πρώτο αλφάβητο. Ο Gordon Childe το θέτει ως εξής:

> Για να κρατούν τους λογαριασμούς των εσόδων και των εξόδων της θεότητας τα ιερατεία που διοικούσαν το ναό επινόησαν και επικύρωσαν ένα σύστημα συμβατικών συμβόλων – δηλαδή τη γραφή. Τα μόνα γραπτά ντοκουμέντα [μέχρι το 2800 π.Χ.] είναι πίνακες λογαριασμών. Έτσι, η συσσώρευση ενός αξιόλογου κοινωνικού πλεονάσματος στα θησαυροφυλάκια των ναών – ή μάλλον στις αποθήκες – ήταν στην πραγματικότητα η ευκαιρία για την πολιτιστική πρόοδο που θεωρούμε ως κριτήριο του πολιτισμού.
> Η θεότητα με αυτόν τον τρόπο θεωρείτο ως η αντιπροσώπευση ή η προβολή της κοινότητας και επομένως οι ιερείς που την υπηρετούσαν ήταν οι υπηρέτες της κοινότητας, αν και αναμφίβολα πληρώνονταν πολύ καλύτερα από τον υπόλοιπο λαό του θεού.[142]

Στη διάρκεια πολλών γενιών, το στρώμα του ιερατείου αποκόπηκε όλο και περισσότερο από την υπόλοιπη κοινωνία, μέχρι του σημείου που διαμόρφωσε μια τάξη με εντελώς διακριτά συμφέροντα. Ο Gordon Childe περιγράφει πώς «οι ευνοημένοι ιερείς έβρισκαν διάφορες πρακτικές για να αποσπούν εκβιαστικά υλικά αγαθά

(για παράδειγμα, υπερχρεώνοντας για τις κηδείες) και αντιμετώπιζαν τη γη, τα κοπάδια και τους υπηρέτες του θεού (δηλαδή της κοινότητας), ως δική τους ατομική ιδιοκτησία και προσωπικούς δούλους» και αναφέρει ένα διάταγμα της πόλης του Λαγκάς περίπου το 2500 π.Χ.:

> Ο ανώτατος ιερέας ήλθε στον κήπο του φτωχού και πήρε από εκεί ξύλα. Αν η οικία ενός μεγάλου άνδρα βρίσκεται κολλητά σε αυτήν ενός απλού πολίτη, ο πρώτος μπορεί να προσαρτήσει την ταπεινή κατοικία χωρίς να πληρώσει καμιά αντίστοιχη αποζημίωση στον ιδιοκτήτη της.

«Αυτό το αρχαϊκό κείμενο», συμπεραίνει ο Childe, «μας δίνει μια μικρή, αλλά ξεκάθαρη εικόνα μιας πραγματικής σύγκρουσης τάξεων... Το πλεόνασμα που παραγόταν από τη νέα οικονομία συγκεντρωνόταν, στην πραγματικότητα, στα χέρια μιας σχετικά μικρής τάξης».[143]

Στη Μεσοποταμία, η πρώτη εκμεταλλευόμενη τάξη δεν αποτελούνταν από δούλους που αποκτήθηκαν σε κατακτητικούς πολέμους, όπως αρχικά είχε υποστηριχθεί από τον Ένγκελς (και ήταν αποδεκτό ως ένα βαθμό από τον Gordon Childe), αλλά από ανθρώπους «ερίν», ανθρώπους από πρώην ανεξάρτητα αγροτικά νοικοκυριά που εξαναγκάστηκαν να γίνουν εξαρτημένα από πιο ισχυρές ομάδες, ειδικότερα ομάδες των ιερατείων. Αυτοί, δούλευαν για ένα πιάτο φαΐ ή για κάποια αμοιβή στην εκσκαφή των καναλιών, στις καλλιέργειες ή σε στρατιωτικές υπηρεσίες.[144]

Η κλίμακα της εκμετάλλευσης αυξανόταν, έως ότου απέκτησε μαζικές διαστάσεις. Ο T. B. Jones περιγράφει ότι στο Λαγκάς, γύρω στο 2.100 π.Χ.:

> Λίγο περισσότερο από δέκα κατεστημένα ιερατεία ήταν υπεύθυνα για την καλλιέργεια του μεγαλύτερου τμήματος της καλλιεργήσιμης γης. Περίπου η μισή (σοδειά) καταναλωνόταν από το κόστος της παραγωγής (αμοιβή εργατών, τροφή για τα ζώα κλπ) και το ένα τέταρτο πήγαινε στο βασιλιά ως βασιλι-

κός φόρος. Το υπόλοιπο 25% συσσωρευόταν στις αποθήκες των ιερέων.[145]

Η συνηθισμένη ποσότητα για τη διατροφή ενός μέσου εργαζόμενου ήταν τρία *σίλλα* (περίπου 2,4 λίτρα) δημητριακών τη μέρα, μαζί με συμπλήρωμα μπύρας και λαδιού. Μια τέτοια δίαιτα μπορεί να ήταν ελλιπής σε πρωτεΐνες, μέταλλα και βιταμίνες, αλλά αναλογούσε σε 3.000 θερμίδες την ημέρα, περίπου χίλιες περισσότερες απ' όσο καταναλώνουν σήμερα οι περισσότεροι άνθρωποι στην Ινδία ή στην υποσαχάρια Αφρική.[146] Αυτά, όσον αφορά στα θαύματα του καπιταλισμού σε σύγκριση με άλλες ταξικές κοινωνίες!

Η Μεσοποταμία είναι το πρώτο – και σίγουρα το πιο μελετημένο – παράδειγμα μετάβασης στον «πολιτισμό». Αλλά, όπως έχουμε δει, δεν ήταν το μοναδικό. Οι συνθήκες που οδήγησαν στα πρώτα στοιχεία ζωής σε πόλεις και σε ταξικές διαιρέσεις συνέβησαν σε διάφορα μέρη του κόσμου. Ο Ένγκελς οδηγήθηκε σε εσφαλμένα συμπεράσματα από τα διαθέσιμα στην εποχή του στοιχεία και θεώρησε ότι αυτές οι συνθήκες δημιουργήθηκαν μέσα από τη χρήση του σιδήρου από τους ποιμενικούς σημιτικούς και ινδοευρωπαϊκούς λαούς της Ευρασίας. Αλλά πέρα από αυτούς, υπάρχουν πάρα πολλά παραδείγματα αγροτικών κοινωνιών που αναπτύχθηκαν ανεξάρτητα, μέχρι του σημείου να μπορούν να κινητοποιούν εκατοντάδες ή και χιλιάδες ανθρώπους για την κατασκευή επιβλητικών λίθινων κτιρίων – όπως, για παράδειγμα, τους λίθινους ναούς της Μάλτας την τέταρτη χιλιετηρίδα π.Χ., τις λίθινες κυκλικές κατασκευές της τρίτης χιλιετηρίδας (με πιο γνωστές αυτές στο Stonehenge), τα αγάλματα του 18ου αιώνα μ.Χ. των νήσων του Πάσχα ή τις εξέδρες της Ταϊτής.[147]

Κάποιες φορές η εξέλιξη προς τον «πολιτισμό» μπορεί να επηρεαζόταν από τις εξελίξεις που είχαν συμβεί αλλού.[148] Αλλά αυτό δεν αλλάζει το γεγονός ότι οι διαδικασίες που οδήγησαν στο σχηματισμό πόλεων και κωμοπόλεων – και συχνά και στην επινόηση

της γραφής – ξεκίνησαν ανεξάρτητα σε πολλές και διαφορετικές τοποθεσίες, εξαιτίας της εσωτερικής δυναμικής που απέκτησαν οι κοινωνίες από τη στιγμή που η γεωργία ξεπέρασε ένα συγκεκριμένο σημείο. Αυτή η διαπίστωση δείχνει πόσο ανόητο είναι να ισχυρίζεται κανείς ότι μια ομάδα του παγκόσμιου πληθυσμού είναι κατά κάποιο τρόπο «ανώτερη» από κάποιες άλλες επειδή έφτασε πρώτη στο στάδιο του «πολιτισμού».

Στο ένα μέρος μετά το άλλο, διαφορετικοί λαοί έφτασαν σε ένα παρόμοιο τελικό σημείο, το οποίο ο Gordon Childe συνόψισε ως εξής: «Συνάθροιση μεγάλων πληθυσμών σε πόλεις, διαφοροποίηση μέσα σε αυτές των πρωταρχικών παραγωγών (ψαράδες, καλλιεργητές κλπ), των αποκλειστικά απασχολούμενων εξειδικευμένων τεχνιτών, των εμπόρων, των λειτουργών, των ιερέων και των κυβερνώντων. Χρήση συμβατικών συμβόλων για καταγραφή και μεταβίβαση πληροφοριών (γραφή) και εξίσου συμβατικών προτύπων βάρους και μέτρησης του χρόνου και του χώρου που οδηγούσε σε κάποιου είδους μαθηματική και ημερολογιακή επιστήμη».[149]

Αλλά η ακριβής διαδρομή από το κυνήγι και την τροφοσυλλογή, δια μέσου της κηποκαλλιέργειας και της γεωργίας προς τον πολιτισμό, ποικίλε εξαιρετικά ανάμεσα στη μια κοινωνία και την άλλη.[150]

Οι μελέτες για τις απαρχές της στρωματοποίησης στο εσωτερικό των «κοινοτικών» αγροτικών κοινωνιών καταλήγουν ότι αυτές μπορούν να τραβήξουν διαφορετικούς δρόμους: άλλες φορές οι γεροντότεροι μέσα σε μια γενεαλογική γραμμή εξελίσσονται σε αρχηγούς της φυλής, άλλες φορές οι «μεγάλοι άνδρες» μετατρέπονται σε κεφαλές του χωριού, άλλοτε ολόκληρες γενεαλογικές γραμμές εξελίσσονται σε ιερατικές κάστες, άλλοτε κάποια νοικοκυριά αποκτούν τον έλεγχο πάνω σε κάποια άλλα. Μερικές πλήρως θεσμοθετημένες ταξικές κοινωνίες μοιάζει να έχουν αναπτυχθεί με τον τρόπο που υπέδειξε ο Ένγκελς, δηλαδή μέσω της άμεσης αύξησης της ατομικής ιδιοκτησίας στη γη, τις σοδειές και τα ζώα. Αλλά σε άλλες,

τα στοιχεία υποδηλώνουν ότι υπήρξε μια άρχουσα τάξη που αρχικά εκμεταλλευόταν την υπόλοιπη κοινωνία χωρίς ατομική ιδιοκτησία – σύμφωνα με το πρότυπο που ο Μαρξ κι ο Ένγκελς αποκαλούσαν (κάπως παραπλανητικά) «Ασιατικό τρόπο παραγωγής».[151] Σε αυτές τις περιπτώσεις η ταξική εκμετάλλευση παρέμενε καλυμμένη κάτω από τις παλιές κοινοτικές μορφές κοινωνικής οργάνωσης, χωρίς να αποκαλύπτεται ανοιχτά με την ατομική ιδιοκτησία. Παρόλ' αυτά, ήταν σίγουρα ταξικές κοινωνίες, όπου η παλιά «κοινοτική» οργάνωση της παραγωγής είχε εντελώς μετασχηματιστεί λόγω της αναγκαστικής πληρωμής κάποιου είδους φόρου στους εκμεταλλευτές ιερείς ή γραφειοκράτες. Οι επικεφαλής των κοινοτικών οργανώσεων (είτε ήταν χωριά, είτε γενεαλογικές γραμμές, είτε εκτεταμένα νοικοκυριά) δεν εξυπηρετούσαν πια μόνο τις ανάγκες τους, αλλά όλο και περισσότερο γινόντουσαν το μέσο με το οποίο οι απαιτήσεις της άρχουσας τάξης επιβάλλονταν στον κοντινό τους περίγυρο.[152]

Οι διαφορετικές μορφές με τις οποίες αναδείχθηκαν οι ταξικές κοινωνίες δεν πρέπει να μας κάνουν να ξεχνάμε τις τεράστιες ομοιότητες ανάμεσα σε αυτές τις κοινωνίες. Παντού, στην αρχή, υπήρχε πρωτόγονος κομμουνισμός. Παντού, από τη στιγμή που σχηματίστηκαν μόνιμα εγκατεστημένες αγροτικές κοινωνίες, κάποιες γενεαλογικές γραμμές, κάποιοι από τους γεροντότερους ενός γένους ή κάποιοι «μεγάλοι άνδρες» μπόρεσαν να κερδίσουν κύρος μέσω του ρόλου τους στην αναδιανομή του λιγοστού πλεονάσματος που υπήρχε προς το συμφέρον της ομάδας ως σύνολο. Παντού, καθώς το πλεόνασμα μεγάλωνε, αυτό το μικρό τμήμα της κοινωνίας έφτασε να ελέγχει ένα μεγαλύτερο μερίδιο του κοινωνικού πλούτου, το οποίο το ανέβαζε σε μια θέση απ' όπου μπορούσε να αρχίσει να αποκρυσταλλώνεται σε μια νέα κοινωνική τάξη.

Πολύ περισσότερο, ακόμα και όπου αποκρυσταλλώθηκε σε μια συλλογική κοινωνική τάξη, μπορούσε για εκατοντάδες χρόνια να γεννά τάξεις κατόχων ατομικής ιδιοκτησίας. Αυτό σίγουρα συνέβη στη Μεσοποταμία[153] και στην αρχαία Ινδία «όπου όχι μόνο υπάρ-

χουν στοιχεία που αποδεικνύουν την ύπαρξη ατομικής ιδιοκτησίας, αλλά επίσης... ο ρόλος της ατομικής ιδιοκτησίας αλλάζει σημαντικά στη διάρκεια των αιώνων».[154] Το ίδιο ίσως συνέβη και στο Τιτοχουακάν στην Κεντρική Αμερική.[155] Ακόμα και στην Αίγυπτο, όπου η εξουσία της μοναρχίας ήταν τεράστια, υπήρχε μια τάση να συγκεντρώνουν τα ιερατεία και οι τοπικοί κυβερνήτες δική τους οικονομική δύναμη προς το τέλος του παλιού βασιλείου (περίπου το 2.000 π.Χ.) και στην εποχή των Πτολεμαίων μια νέα κάστα πολέμαρχων κατείχε τη μισή γη.[156] Ο γερμανο-αμερικανός πρώην μαρξιστής Wittfogel επιχείρησε να αναπτύξει μια συνολική θεωρία, εφαρμόσιμη σε όλες τις κοινωνίες, σύμφωνα με την οποία η οικονομική ισχύς βρισκόταν πλήρως στα χέρια μιας παντοδύναμης συλλογικής άρχουσας τάξης. Αλλά οι δικές του παλιότερες μελέτες για την Κίνα προτείνουν μια διαφορετική εικόνα, σύμφωνα με την οποία η κρατική γραφειοκρατία, οι τοπικοί άρχοντες και οι έμποροι είχαν εμπλακεί όλοι σε μια σκληρή σύγκρουση για τον έλεγχο της Κίνας του 5ου αιώνα π.Χ.

Πώς ξεκίνησαν οι τάξεις

Μέχρι εδώ είδαμε πως υπήρξε πραγματικά μια μετάβαση από τις κυνηγο-συλλεκτικές κοινωνίες στις κοινωνίες με πόλεις και ότι παράλληλα με αυτή την πορεία υπήρξε και μια μετάβαση από τον πρωτόγονο κομμουνισμό στις ταξικές κοινωνίες. Σήμερα δεν υπάρχει πια καμιά αμφιβολία για το κατά πόσο αυτή η διαδικασία αποτελεί πραγματικό γεγονός. Αυτό από μόνο του αποτελεί μια τεράστια επιβεβαίωση του Ένγκελς. Και, επίσης, τορπιλίζει μερικά από τα πιο βασικά αντι-σοσιαλιστικά επιχειρήματα που υποστηρίζουν ότι τα ανθρώπινα όντα είναι από τη φύση τους τόσο εγωιστικά που να καθιστούν αδύνατη την εγκαθίδρυση μιας συνεργατικής κοινοπολιτείας.

Όμως, παραμένουν αναπάντητα ακόμα ένα-δυο ερωτήματα

που αφορούν τις καταβολές της ταξικής κυριαρχίας και του κράτους: Γιατί οι άνθρωποι κινήθηκαν από τις κυνηγετικές-συλλεκτικές κοινωνίες προς τη γεωργία και μετά προς τις πόλεις; Γιατί αποδέχθηκαν την άνοδο των αρχουσών τάξεων; Γιατί αυτοί που κυβερνούσαν έφτασαν να εκμεταλλεύονται αντί να υπηρετούν την υπόλοιπη κοινωνία;

Αυτά είναι ερωτήματα που ο Ένγκελς δεν απάντησε πλήρως. Όπως υποδεικνύει η Gailey, η ερμηνεία του Ένγκελς στην *Καταγωγή* μοιάζει σε μερικά σημεία να βρίσκει ως μόνη αιτία την απληστία – κάποιοι άνθρωποι βρήκαν πως είχαν στα χέρια τους ένα πλεόνασμα και το χρησιμοποίησαν για να προκαλέσουν ζημιά σε άλλους.[157] Στο *Αντι-Ντύρινγκ* προχωράει πιο πέρα την ανάλυσή του και δίνει έμφαση στα αρχικά πλεονεκτήματα που απέκτησε η κοινωνία ως σύνολο, με τη δυνατότητα να βάζει στην άκρη ένα πλεόνασμα με τέτοιο τρόπο που δεν μπορούσε να καταναλωθεί άμεσα από τους παραγωγούς. Αλλά εξακολουθεί να μην εξηγεί γιατί κάποιοι άνθρωποι απόκτησαν κίνητρο να καταναλώσουν οι ίδιοι μεγάλο μέρος από αυτό το πλεόνασμα ή γιατί οι άλλοι αποδέχθηκαν αυτό το γεγονός.[158]

Υπάρχει μια διαμάχη ανάμεσα στους ακαδημαϊκούς οπαδούς της θεωρίας της εξέλιξης ακριβώς πάνω σε αυτό το ζήτημα. Ο E. R. Service έχει υποστηρίξει κάτι που θα μπορούσε να οριστεί ως «λειτουργική» [functionalist] θεωρία για την εμφάνιση του κράτους (και κατά συνέπεια και των τάξεων). Οι κυβερνώντες, λέει, αναδύονται επειδή αυτό είναι προς το συμφέρον του καθένα. «Αυτή η εξέλιξη ανταποκρίνεται στις τεράστιες δυνατότητες που προσφέρει η συγκεντρωτική ηγεσία...» και πηγάζει από «τις απλές απόπειρες των πρωτόγονων ηγετών να διαιωνίσουν την κοινωνική κυριαρχία τους οργανώνοντας τέτοια οφέλη για τους οπαδούς τους».[159] Ενάντια σε αυτό, ο Morton Fried υποστηρίζει ότι ο σχηματισμός του κράτους δεν ήταν «λειτουργικός» για *όλη* την κοινωνία, αλλά ήταν μέρος μιας διαδικασίας σύμφωνα με την οποία ένα τμήμα της κοινωνίας

εκμεταλλεύτηκε και εξανάγκασε το υπόλοιπο.[160]

Όμως, αυτό δεν εξηγεί το γιατί μια ομάδα που προηγουμένως δεν εκμεταλλευόταν και δεν καταπίεζε, άρχισε ξαφνικά να το κάνει, ούτε εξηγεί το γιατί η υπόλοιπη κοινωνία συμβιβάστηκε με αυτή τη νέα εκμετάλλευση και καταπίεση.

Ο μόνος τρόπος για να απαντήσουμε σε τέτοια ερωτήματα βρίσκεται στην έμφαση που βάζει ο Μαρξ στην αλληλεπίδραση ανάμεσα στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και των παραγωγικών σχέσεων.[161] Οι τάξεις αναδύονται μέσα από τις διαιρέσεις που συμβαίνουν στην κοινωνία καθώς εμφανίζεται ένας νέος τρόπος που προωθεί την παραγωγή. Μια ομάδα ανακαλύπτει ότι μπορεί να αυξήσει το συνολικό κοινωνικό πλούτο αν συγκεντρώσει τους πόρους στα δικά της χέρια, οργανώνοντας τους άλλους να εργάζονται κάτω από τη διεύθυνσή της. Καταλήγει να βλέπει ότι τα συμφέροντα της κοινωνίας ως σύνολο, εξαρτώνται από το δικό της έλεγχο πάνω στους πόρους. Υπερασπίζει αυτό τον έλεγχο, ακόμα και όταν αυτό σημαίνει ότι κάνει τους άλλους να υποφέρουν. Καταλήγει να θεωρεί ότι η κοινωνική πρόοδος ενσαρκώνεται στην ίδια και στην προστασία των δικών της μέσων συντήρησης όταν υπάρχουν ξαφνικές σιτοδείες, πόλεμοι, λιμοί που προκαλούν τεράστιες συμφορές σε όλους τους άλλους.

Δεν είναι δύσκολο να δούμε ότι η εξάπλωση της γεωργίας οδήγησε σε πιέσεις για να υπάρξουν αλλαγές στην παραγωγή οι οποίες απαιτούσαν διεύθυνση από τα πάνω. Οι πρώτες αγροτικές κοινότητες πιθανόν εγκαταστάθηκαν σε τοποθεσίες που είχαν εξαιρετικά εύφορο έδαφος. Αλλά καθώς επεκτείνονταν, η επιβίωση έφτασε να εξαρτάται από το πόσο ήταν σε θέση να ανταποκριθούν σε πολύ πιο δύσκολες συνθήκες. Αυτό απαιτούσε μια περαιτέρω αναδιοργάνωση των κοινωνικών σχέσεων. Ο Renfrew έχει υποστηρίξει ότι:

> Αρχικά ο σχετικά μικρός νεολιθικός πληθυσμός μπορούσε στην πραγματικότητα να επιλέγει εδάφη σε γόνιμες προσχω-

> σιγενείς περιοχές, των οποίων η ενδεχόμενη σοδειά ήταν πολλαπλάσια από αυτή των περιοχών που καλλιεργήθηκαν αργότερα... Η επέκταση των εγκαταστάσεων σε περιοχές όπου οι σοδειές ήταν περισσότερο ευπρόσβλητες στις διακυμάνσεις της βροχόπτωσης, για παράδειγμα, αύξησε την ανάγκη για μηχανισμούς αναδιανομής που μπορούσαν να επιτρέψουν την πλήρη αξιοποίηση των τοπικών πλεονασμάτων.[162]

Ο D. R. Harris κάνει μια παρόμοια διαπίστωση σε σχέση με την τροπική γεωργία στην Αφρική και τη νοτιανατολική Ασία. Αρχικά ήταν

> μικρής κλίμακας και εξαρτιόταν από την έξυπνη εκμετάλλευση του οικοσυστήματος, παρά από τη δημιουργία τεχνητών οικοσυστημάτων με τη χρήση μεγάλης κλίμακας μετασχηματισμών... Οι τεχνικές... συνήθως περιορίζονταν στη χρήση από την ανθρώπινη εργασία απλών εργαλείων, όπως τσεκουριών, μαχαιριών, ραβδιών και σκαλιστηριών. «Η μονάδα εργασίας» ήταν η «οικογένεια» και δεν υπήρχε καμιά ανάγκη για ένα πιο πολύπλοκο επίπεδο κοινωνικής οργάνωσης.[163]

Αλλά η γεωργία που παράγει περισσότερο απαιτεί επίσης και «μονάδες εργασίας μεγαλύτερες από την οικογένεια» και ένα «περισσότερο πολύπλοκο» επίπεδο «κοινωνικής οργάνωσης», που επιτυγχάνεται μέσω «των αρχηγικών εξουσιών και των κοινωνικά στρωματοποιημένων κρατών με μια εξαρτημένη αγροτιά».[164]

Ομάδες με μεγάλο κύρος στις προηγούμενες, μη ταξικές, κοινωνίες έβαλαν μπρος να οργανώσουν την εργασία που χρειαζόταν για την επέκταση της αγροτικής παραγωγής με την κατασκευή αρδευτικών έργων ή την αποψίλωση τεράστιων περιοχών με νέα εδάφη. Έφτασαν να βλέπουν το δικό τους έλεγχο πάνω στο πλεόνασμα – και τη χρήση ενός μέρους του για να προστατευτούν οι ίδιες απέναντι στις φυσικές επιπλοκές – σαν να είναι για το συμφέρον όλων. Το ίδιο συνέβη με τις πρώτες ομάδες που χρησιμοποίησαν το εμπόριο μεγάλης κλίμακας για να αυξήσουν τη συνολική ποικιλία των

αγαθών που ήταν διαθέσιμα προς κατανάλωση. Το ίδιο και με τις ομάδες που ήταν περισσότερο ικανές να αρπάζουν το πλεόνασμα από άλλες κοινωνίες μέσω του πολέμου. Με αυτόν τον τρόπο, η πρόοδος των παραγωγικών δυνάμεων σε κάθε περιοχή μετέστρεφε ομάδες και άτομα, που προηγουμένως κέρδιζαν κύρος εκπληρώνοντας αναδιανομητικές ή τελετουργικές λειτουργίες, σε τάξεις που επέβαλλαν την απαίτηση για εξαγωγή πλεονάσματος πάνω στην υπόλοιπη κοινωνία.

Σε πολλά μέρη του κόσμου οι κοινωνίες μπόρεσαν να προχωρήσουν με ευημερία μέχρι τη σύγχρονη εποχή χωρίς να καταφύγουν σε μεθόδους έντασης εργασίας, όπως η χρήση του βαριού άροτρου ή τα εκτεταμένα υδραυλικά έργα. Αυτό ισχύει για το μεγαλύτερο μέρος της Βόρειας Αμερικής, τα νησιά του Ειρηνικού, το εσωτερικό τμήμα της Παπούα-Νέα Γουινέα και τμήματα της Αφρικής και της νοτιανατολικής Ασίας. Αλλά σε άλλες συνθήκες η επιβίωση έφτασε να εξαρτάται από την υιοθέτηση νέων τεχνικών. Μέσα από την οργάνωση τέτοιων δραστηριοτήτων αναδύθηκαν άρχουσες τάξεις και αυτό που συνήθως αποκαλούμε πολιτισμό. Από αυτό το σημείο και μετά, η ιστορία της ανθρωπότητας σίγουρα ήταν η ιστορία της ταξικής πάλης.

Τέτοιες ομάδες δεν θα μπορούσαν να διατηρήσουν το πλεόνασμα στα δικά τους χέρια σε καιρούς που όλη η κοινωνία υπέφερε από κακουχίες, εκτός κι αν έβρισκαν τρόπους να επιβάλλουν τη θέλησή τους στην υπόλοιπη κοινωνία, αν θεσμοθετούσαν καταναγκαστικές δομές, κράτη και νομικούς κώδικες και ιδεολογίες για να τις στηρίζουν. Αλλά από τη στιγμή που υπήρξαν τέτοιες δομές και τέτοιες ιδεολογίες, θα διαιώνιζαν τον έλεγχο του πλεονάσματος από μια συγκεκριμένη ομάδα, ακόμα και όταν αυτός ο έλεγχος δεν εξυπηρετούσε το στόχο της προώθησης της παραγωγής. Μια τάξη που αναδύθηκε ως ένα κίνητρο για την παραγωγή θα αρνιόταν να εγκαταλείψει τη θέση της ακόμα κι όταν είχε πάψει να είναι ένα τέτοιο κίνητρο. Και θα προστατευόταν από ένα στρατιωτικό-δικαστικό-

ιδεολογικό εποικοδόμημα το οποίο μπορούσε να αποτελέσει εμπόδιο για την παραγωγή της κοινωνίας ως σύνολο.

Αυτό φάνηκε με δραματικό τρόπο σε όλους τους πρώτους μεγάλους πολιτισμούς όταν, μετά από μια μικρότερη ή μεγαλύτερη περίοδο, κατέρρευσαν μέσα σε τεράστια εσωτερική δυσφορία: οι μεγάλες κρίσεις της Σουμέριας κοινωνίας γύρω στις αρχές της δεύτερης χιλιετίας π.Χ., η προσωρινή αποσύνθεση του Αιγυπτιακού κράτους στα τέλη του παλιού βασιλείου γύρω στο 1800 π.Χ., η κατάρρευση του Μινωικού και του Μυκηναϊκού πολιτισμού μετά τα μέσα της δεύτερης χιλιετίας, η κατάρρευση του πολιτισμού Τεοτιχουακάν στην Κεντρική Αμερική γύρω στο 700 μ.Χ. Και αυτό έχει φανεί επανειλημμένα από την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας μέχρι τη σημερινή κρίση του παγκόσμιου καπιταλισμού.

Επομένως, όπως επέμεναν οι Μαρξ και Ένγκελς, η τάξη ήταν μια αναγκαία εξέλιξη από τη στιγμή που η κοινωνία ήρθε αντιμέτωπη με τις ελλείψεις. Όμως επέμεναν, επίσης, ότι από τη στιγμή που μια τάξη εγκαθίσταται στην εξουσία, η περαιτέρω πρόοδος εξαρτάται από την πάλη ενάντια σε αυτή την τάξη. Ο Ένγκελς έγραψε σχετικά με την πτώση του πρωτόγονου κομμουνισμού:

> Αυτή η οργάνωση ήταν καταδικασμένη στην εξαφάνιση. Προϋπέθετε μια εξαιρετικά υπανάπτυκτη μορφή παραγωγής, δηλαδή, έναν εξαιρετικά ολιγομελή πληθυσμό απλωμένο σε μια τεράστια εδαφική έκταση και επομένως τη σχεδόν πλήρη υποταγή του ανθρώπου στην εξωτερική φύση, ξένη, εχθρική και ακατανόητη προς αυτόν...
> Η δύναμη αυτών των αρχέγονων κοινοτήτων... τσακίστηκε από επιρροές που από την αρχή τους εμφανίζονται σε μας σαν υποβάθμιση, σαν μια πτώση από το απλό ηθικό μεγαλείο της αρχαίας... κοινωνίας. Τα πιο κατώτερα συμφέροντα – η έσχατη απληστία, ο χυδαίος αισθησιασμός, η ρυπαρή πλεονεξία, η εγωιστική λεηλασία της κοινής περιουσίας – υποδέχθηκαν τη νέα πολιτισμένη κοινωνία, την ταξική κοινωνία... Και η νέα κοινωνία... ποτέ δεν υπήρξε τίποτα περισσότερο από την

> ανάπτυξη της μειοψηφίας σε βάρος της εκμεταλλευόμενης και καταπιεσμένης μεγάλης πλειοψηφίας. Και έτσι είναι τα πράγματα σήμερα, περισσότερο από ποτέ άλλοτε.[165]

Δεν μπορούμε να επιστρέφουμε στον πρωτόγονο κομμουνισμό, ακόμα κι αν ήταν αυτό που θα θέλαμε. Θα σήμαινε την εξολόθρευση του 99,9% της ανθρωπότητας (ο πληθυσμός της νότιας Γαλλίας πριν από 30.000 χρόνια ήταν περίπου 400 άνθρωποι και ο παγκόσμιος πληθυσμός πριν από 10.000 χρόνια γύρω στα δέκα εκατομμύρια). Αλλά ο Μαρξ κι ο Ένγκελς επέμεναν ότι αυτό δεν ήταν απαραίτητο. Ο καπιταλισμός έχει δημιουργήσει τόσο πλούτο, για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία, που είναι δυνατόν να διανοηθούμε όχι ένα πρωτόγονο κομμουνισμό, αλλά έναν «αναπτυγμένο κομμουνισμό». Ακόμα περισσότερο, αν δεν κινηθούμε σε αυτή την κατεύθυνση, δεν θα αντιμετωπίσουμε απλά μια συνέχιση της υπάρχουσας κοινωνίας, αλλά μια οπισθοδρόμηση «μέσα από την αμοιβαία καταστροφή των αντιμαχόμενων τάξεων». Όπως θέτει το ζήτημα ο Ένγκελς στο τέλος της *Καταγωγής της Οικογένειας*, πλησιάζουμε «ένα στάδιο στην ανάπτυξη της παραγωγής, στο οποίο η ύπαρξη τάξεων όχι μόνο έχει πάψει να είναι αναγκαία, αλλά έχει γίνει ένα σημαντικό εμπόδιο στην παραγωγή».[166]

3. Η καταγωγή της γυναικείας καταπίεσης

Η *Καταγωγή της Οικογένειας*, βέβαια, δεν αναφερόταν μόνο στην άνοδο των τάξεων και του κράτους. Μιλούσε και για την καταγωγή της γυναικείας καταπίεσης. Ένα κεντρικό επιχείρημα του βιβλίου είναι ότι οι γυναίκες δεν ήταν υποταγμένες στους άνδρες μέχρι την άνοδο των τάξεων. Υποστηρίζει ότι «ο πρώτος ταξικός ανταγωνισμός που εμφανίζεται στην κοινωνία συμπίπτει με την

ανάπτυξη του ανταγωνισμού ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα μέσα σε ένα μονογαμικό πάντρεμα και η πρώτη ταξική καταπίεση είναι αυτή του θηλυκού φύλου από το αρσενικό».[167]

Σε αυτό το ζήτημα ο Ένγκελς είχε αναμφίβολα δίκιο. Τα στοιχεία που διεξοδικά επεξεργάστηκαν η Eleanor Leacock και άλλοι, δείχνουν πως δεν υπήρχε κυριαρχία του άνδρα πάνω στη γυναίκα στους νομαδικούς κυνηγούς-συλλέκτες που συνάντησαν οι Ευρωπαίοι άποικοι από το 17ο μέχρι το 19ο αιώνα.[168] Υπήρχε ένας καταμερισμός εργασίας ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες, όπου οι άνδρες ασχολούνταν περισσότερο με το κυνήγι και οι γυναίκες περισσότερο με τη συλλογή. Αλλά εφόσον από τη συλλογή προερχόταν το μεγαλύτερο μέρος της μέσης διατροφής, αυτός ο καταμερισμός δεν σήμαινε αναγκαστικά κάποια υψηλότερη αποτίμηση των ανδρών και της εργασίας τους σε σχέση με τις γυναίκες και τη δική τους εργασία. Η ανθρωπολόγος Ernestine Friedl αποδέχεται ότι στις λιγοστές κοινωνίες, π.χ. στους αυστραλιανούς Αβορίγινες, όπου το κρέας ήταν το βασικό συστατικό της δίαιτάς τους, οι άνδρες βρίσκονταν σε υψηλότερη θέση από τις γυναίκες.[169] Αλλά επιμένει ότι:

> Οι ατομικές αποφάσεις ήταν εφικτές εξίσου και για τους άνδρες και για τις γυναίκες, ανάλογα με την καθημερινή ρουτίνα τους... Άνδρες και γυναίκες εξίσου είναι ελεύθεροι να αποφασίζουν πώς θα περάσουν τη μέρα τους: αν θα πάνε για κυνήγι ή για συλλογή και με ποιους...

Για παράδειγμα, σημειώνει πως όταν φτάσει η ώρα να συζητήσουν αν θα μετακινήσουν τον καταυλισμό σε μια άλλη περιοχή, στη συζήτηση συμμετέχουν όλοι.[170] Επίσης οι γυναίκες ασκούν τεράστια εξουσία οι ίδιες. Έτσι, για παράδειγμα στους αυστραλιανούς Αβορίγινες, «οι πιο ηλικιωμένες γυναίκες εξασκούν επιρροή στην εξέλιξη του έγγαμου βίου τους όπως και στους έγγαμους βίους των γιών και των θυγατέρων τους». Επίσης οι έγγαμες γυναίκες συχνά

έχουν ερωτικές σχέσεις με ανύπαντρους άνδρες – μια κατάσταση που θεωρείται ανάθεμα στους σεξουαλικούς κώδικες σχεδόν όλων των ταξικών κοινωνιών.[171]

Οι ανθρωπολόγοι της σχολής της Eleanor Leacock πηγαίνουν ακόμα παραπέρα. Απορρίπτουν τα στοιχεία που αποδέχεται η Friedl σχετικά με το αν ποτέ οι άνδρες ήταν σε υψηλότερη θέση από τις γυναίκες, υποστηρίζοντας ότι αυτά αντανακλούν απλά τις προκαταλήψεις των Δυτικών παρατηρητών που τα συνέλεξαν.[172]

Οι αντιλήψεις των ταξικών κοινωνιών για «τη θέση της γυναίκας», επίσης απουσιάζουν και στις κοινωνίες που βασίζονταν στην κηποκαλλιέργεια. Υπάρχει κάποιες φορές η αρχή μιας ιεραρχίας που βάζει τους άνδρες σε υψηλότερη θέση από τις γυναίκες, ακριβώς όπως υπάρχει και η αρχή μιας ιεραρχίας ανάμεσα σε γενεαλογικές ομάδες και νοικοκυριά. Οι άνδρες (ή τουλάχιστον *κάποιοι* άνδρες) ίσως έχουν μεγαλύτερη εξουσία στη λήψη αποφάσεων απ' ό,τι οι γυναίκες. Αλλά δεν υπάρχει ακόμα συστηματική καταπίεση των γυναικών. Οι γυναίκες διατηρούν τα δικά τους πεδία στη λήψη αποφάσεων και μπορούν να αντιπαρατεθούν στις αποφάσεις που παίρνουν οι σύζυγοί τους.

Συνήθως υπάρχουν δομές που περιορίζουν το ποιοι άνθρωποι μπορούν να παντρευτούν, κάτι που από τη στρουκτουραλιστική σχολή του Claude Levi Strauss ερμηνεύεται ως ένδειξη ότι οι γυναίκες αντιμετωπίζονται απλά σαν αντικείμενα διαπραγμάτευσης μεταξύ ανδρών. Αλλά, όπως έχουν εμφατικά υποστηρίξει η Karen Sachs, η Christine Gailey, η Ernestine Friedl και άλλοι, δεν είναι οι άνδρες ως τέτοιοι που καθορίζουν το ποιους επιτρέπεται να παντρεύονται οι άνθρωποι, αλλά το «συλλογικό οικογενειακό όργανο» της γενεαλογικής ομάδας. Οι ηλικιωμένες γυναίκες όπως και οι ηλικιωμένοι άνδρες έχουν λόγο σε αυτές τις αποφάσεις.

Σε αυτή την περίπτωση ανήκουν ολοφάνερα οι κοινωνίες που περιγράφονται από τους ανθρωπολόγους ως «μητρογραμμικές» ή «μητροτοπικές». Στις μητρογραμμικές κοινωνίες η καταγωγή ακο-

λουθεί τη γραμμή των θηλυκών: οι πιο σημαντικοί δεσμοί κάποιων δεν είναι με τον πατέρα τους (ο οποίος ανήκει σε μια διαφορετική γενεαλογική ομάδα), αλλά με τη μητέρα τους και τον αδελφό της μητέρας τους. Κατά τον ίδιο τρόπο οι κύριες ευθύνες ενός άνδρα δεν είναι προς τα βιολογικά παιδιά του, αλλά προς τα παιδιά της αδελφής του. Στις μητροτοπικές κοινωνίες ο άνδρας δεν διαχειρίζεται ο ίδιος ένα νοικοκυριό, αλλά μετακινείται στο νοικοκυριό που διαχειρίζεται η γυναίκα του, οι αδελφές της και η μητέρα της.

Όπου η κοινωνία είναι ταυτόχρονα μητρογραμμική και μητροτοπική, οι άνδρες ασκούν πολύ μικρή εξουσία στα νοικοκυριά στα οποία πραγματικά ζουν. Τα τυπικά δικαιώματα και ευθύνες ενός άνδρα αναφέρονται πάντα σε ένα άλλο νοικοκυριό – αυτό της μητέρας του, της αδελφής του και των παιδιών της. Εκεί, μπορεί να ασκούν κάποια εξουσία – και γι' αυτό το λόγο τέτοιες κοινωνίες δε είναι «μητριαρχικές», δηλαδή κοινωνίες που κυβερνώνται από τις μητέρες. Αλλά η απουσία τους από το νοικοκυριό σημαίνει αναγκαστικά ότι αυτή η εξουσία είναι περιορισμένη, όχι μεγαλύτερη από αυτή μιας γυναίκας.

Είναι σημαντικό το ότι η στρουκτουραλιστική σχολή, που επιμένει ότι οι γυναίκες ήταν παντού και πάντα το αντικείμενο συνδιαλλαγής ανάμεσα στα αρσενικά, σπανιότατα αναφέρεται σε τέτοια παραδείγματα.[173]

Δεν είναι όλες οι μητρογραμμικές κοινωνίες και μητροτοπικές. Για παράδειγμα, στους Οχάφια, μια φυλή Ίμπο στην ανατολική Νιγηρία, η καταγωγή ακολουθεί τη γραμμή του θηλυκού, αλλά η κατοικία βρίσκεται στην οικογένεια του συζύγου. Αλλά ακόμα και σε αυτή την περίπτωση οι γυναίκες δεν είναι υποταγμένες στους άνδρες τους.[174] Σε αυτή την κοινωνία «το διαζύγιο αποδίδεται απλά με τη θέληση οποιουδήποτε από το ζευγάρι», «οι κόρες θεωρούνται μεγάλο αγαθό» και «η σχέση... των δυο συζύγων... φαίνεται ότι εμπεριέχει αμοιβαίο σεβασμό και προσαρμοστικότητα».[175]

Τέλος, υπάρχουν κηποκαλλιεργητικές κοινωνίες όπου η κατα-

γωγή ακολουθεί τη γραμμή του αρσενικού και η εγκατάσταση μετά το γάμο γίνεται μαζί με την οικογένεια του άνδρα. Αλλά ακόμα κι εδώ, οι γυναίκες έχουν πολύ μεγαλύτερη επιρροή απ' ό,τι έχουν συνήθως στις ταξικές κοινωνίες. Αυτό επιτυγχάνεται μέσω των γενεαλογικών ομάδων. Μια γυναίκα δεν είναι μόνο μια σύζυγος, μια υποταγμένη σε ένα ξένο νοικοκυριό και σε μια ξένη γενεαλογική ομάδα. Είναι επίσης και μια αδελφή, κάποια που ασκεί επιρροή στη λήψη αποφάσεων στη δική της γενεαλογική ομάδα. Και η οικογένεια του άνδρα της θα θέλει να διατηρεί καλές σχέσεις με αυτή τη γενεαλογική ομάδα. Η θέση μιας γυναίκας ως συζύγου δίνει στη γενεαλογική ομάδα του άνδρα της (στην οποία συμπεριλαμβάνονται η μητέρα του και οι αδελφές του) κάποιο έλεγχο πάνω στην παραγωγικότητά της. Αλλά η θέση της ως αδελφή, της δίνει κάποιες αξιώσεις στο προϊόν του αδελφού της και της συζύγου του. Στην πορεία της ζωής της θα υπάρξει μια μετακίνηση αυτής της γυναίκας: από τη θέση όπου αντιμετωπίζεται κύρια ως υποταγμένο ον, δηλαδή ως μια «σύζυγος», στη θέση όπου αντιμετωπίζεται κύρια ως «αδελφή» και «μητέρα». Και ως τέτοια είναι «ελεγκτής» της «εργασίας και των παραγωγικών μέσων».[176]

Αυτός δεν είναι ένας κόσμος απομονωμένων πυρηνικών οικογενειών στις οποίες η κάθε ξεχωριστή γυναίκα είναι αντικείμενο των ιδιοτροπιών του συντρόφου της. Ούτε είναι ένας κόσμος πατριαρχικών οικογενειών στις οποίες οι πατέρες ορίζουν τους νόμους για τις γυναίκες, τα παιδιά και τους υπηρέτες. Είναι ένας κόσμος στον οποίο όλοι, αρσενικά και θηλυκά, συνδέονται μέσα από ένα δίκτυο αμοιβαίων δικαιωμάτων και καθηκόντων που ποικίλουν ανάμεσα στα διαδοχικά στάδια της ζωής, περιορίζοντας την ελευθερία των ανθρώπων με διάφορους τρόπους, αλλά εξακολουθώντας να τους επιτρέπουν περισσότερη αυτονομία από αυτή που ισχύει γενικά στις ταξικές κοινωνίες.[177]

Η μετακίνηση μιας γυναίκας από ένα νοικοκυριό (αυτό του πατέρα της) σε ένα άλλο (αυτό του συζύγου) αντιμετωπίζεται από

τους στρουκτουραλιστές ανθρωπολόγους ως «ανταλλαγή» γυναικών ανάμεσα σε άνδρες. Όμως, η γυναίκα δεν μετακινείται ανάμεσα σε άνδρες αλλά ανάμεσα σε γενεαλογικές ομάδες που η καθεμιά της περιλαμβάνει κι άλλες γυναίκες. Η θέση της είναι τέτοια ώστε να θεωρείται απώλεια για ένα νοικοκυριό και κέρδος για ένα άλλο. Ο πατέρας του συζύγου της συχνά πρέπει να προσφέρει αγαθά για να αποζημιώσει την απώλειά της, μια κατάσταση χαρακτηριστικά διαφορετική από τις κοινωνίες που υποβαθμίζουν τη γυναίκα, στις οποίες η οικογένεια της γυναίκας πρέπει να πληρώσει προίκα για να την ξεφορτωθεί. Και στο γάμο, η ίδια η γυναίκα μπορεί να κερδίσει «μια άνοδο της προσωπικής της θέσης και αυτονομίας», όπως λέει για τους Τόνγκα η Gailey.[178]

Οι στρουκτουραλιστές συγχέουν τις αμοιβαίες υποχρεώσεις που δένουν τις διαφορετικές γενεαλογικές ομάδες στις προ-καπιταλιστικές κοινωνίες με την εμπορευματική ανταλλαγή στον καπιταλισμό. Έτσι, συγχέουν μια κατάσταση όπου «οι γυναίκες κινούνται ανάμεσα σε διάφορες καταστάσεις ως ανθρώπινα όντα με αξία, που έχουν ενεργητική παρουσία και λειτουργία και μπορούν να χειρίζονται τα δίκτυα των σχέσεων που δημιουργεί η κίνησή τους» με την κυριολεκτική υποβάθμισή τους σε εμπορεύματα.[179]

Αυτή η σύγχυση διευκολύνεται από την ενσωμάτωση των οικονομιών σχεδόν όλων των κηποκαλλιεργητικών κοινωνιών που επιβίωσαν, στην παγκόσμια οικονομία με τη χρήση του χρήματος.[180] Η ανάγκη των ανθρώπων για χρήμα που θα ξοδέψουν σε προϊόντα της αγοράς τους οδηγεί να βλέπουν τις παλιές σχέσεις των αμοιβαίων υποχρεώσεων με ένα νέο τρόπο, ως μέσο για την απόκτηση χρημάτων. Συνήθως, είναι ο αρσενικός πληθυσμός που σχετίζεται άμεσα με την αγορά έξω απ' το χωριό και το γεγονός αυτό τείνει να προσφέρει στους άνδρες μια εξουσία και ένα κύρος που ποτέ δεν είχαν παλιότερα. Η επαφή με τον καπιταλιστικό κόσμο κάνει τις κηποκαλλιεργητικές κοινωνίες να μιμούνται τις δικές του κοινωνικές σχέσεις. Μετά, οι Δυτικοί ανθρωπολόγοι ισχυρίζονται πως αυ-

τό αποδεικνύει ότι εκείνες οι κοινωνικές σχέσεις που αποτελούν τυπικά χαρακτηριστικά του καπιταλισμού ισχύουν γενικά σε όλες τις κοινωνίες.

Κάθε επιστημονική ανάλυση των πρώιμων αγροτικών κοινωνιών είναι υποχρεωμένη να απορρίψει τέτοιες διαστρεβλώσεις.

Ίσως ποτέ δεν θα μάθουμε αν κάποτε ήταν γενικευμένη η μητρογραμμική καταγωγή, όπως προτείνει η Eleanor Leacock, εφόσον δεν διαθέτουμε τρόπο να μελετήσουμε στη λεπτομέρειά τους κοινωνίες χωρίς γραφή πριν υποστούν τις συνέπειες της παγκόσμιας οικονομίας. Αυτό που μπορούμε να πούμε, όμως, είναι ότι δεν υπήρχε καμιά γενικευμένη εμπειρία γυναικείας καταπίεσης και ότι αυτή έγινε ένα συστημικό χαρακτηριστικό της κοινωνίας με τη διαίρεσή της σε τάξεις και την εμφάνιση του κράτους. Πάνω σε αυτό το ζήτημα, ο Ένγκελς είχε 100% δίκιο.

Λάθη με μικρή σημασία

Αλλά ο Ένγκελς έκανε εντελώς λάθος σε ένα-δυο δευτερεύοντα ζητήματα, στα οποία όμως ο ίδιος έδωσε τόσο μεγάλη σημασία, ώστε η *Καταγωγή της Οικογένειας* να μπορεί να οδηγήσει σε εσφαλμένα συμπεράσματα αν δεν διαβαστεί με κριτικό πνεύμα.

Δανείστηκε από τον Μόργκαν την άποψη ότι η κατηγοριοποίηση των συγγενικών μελών που υπάρχει στις κοινωνίες γενεαλογικών ομάδων (όπου, για παράδειγμα, αποκαλείς «αδελφή» κάθε γυναίκα της γενεαλογικής ομάδας που ανήκει στη δική σου γενιά, «θείο» κάθε άνδρα της γενιάς των γονιών σου, κ.ο.κ.), αποτελούσε ανάμνηση μιας προηγούμενης, τελείως διαφορετικής, μορφής κοινωνικής οργάνωσης.[181] Ο Ένγκελς υποστήριζε ότι το σύστημα κατηγοριοποίησης των συγγενικών προσώπων ήταν ένα «κοινωνικό απολίθωμα» που έδινε τη δυνατότητα να αποκρυπτογραφηθεί η ιστορία της οικογένειας. Επίσης, δανείστηκε από τον Μόργκαν το συμπέρασμα ότι αυτά τα «απολιθώματα» αποδείκνυαν πως είχε

υπάρξει κάποιο στάδιο «ομαδικού γάμου», όπου μια ομάδα αρσενικών αδελφών παντρευόταν μια ομάδα θηλυκών αδελφών.[182] Αυτό, υποστήριζε, ήταν «χαρακτηριστικό της άγριας κατάστασης», ενώ ο «ζευγαρωτός γάμος» ήταν χαρακτηριστικό της βαρβαρότητας.[183]

Στην πραγματικότητα, όπως είδαμε, το νομαδικό κυνήγι-συλλογή (η «άγρια κατάσταση») δεν χαρακτηρίζεται από ισχυρές γενεαλογικές γραμμές, ούτε πολύ περισσότερο από ομαδικούς γάμους, αλλά από την ευέλικτη οργάνωση των ζευγαριών και των παιδιών τους σε ομάδες.[184] Ο Ένγκελς είδε την οργάνωση με βάση τη γενεαλογική ομάδα ως κατάλοιπο μιας εποχής όπου οι σεξουαλικές σχέσεις είχαν «ένα χαρακτήρα άδολο, πρωτόγονο».[185] Στην πραγματικότητα, ήταν περίπλοκοι μηχανισμοί που συντόνιζαν την κοινωνία από τη στιγμή που η πρώιμη γεωργία επέτρεψε το σχηματισμό χωριών με εκατοντάδες κατοίκους. Στην ουσία τους, αποτελούσαν έκφραση της ανάπτυξης των δυνάμεων παραγωγής κι όχι ένα κατάλοιπο των παλιών «σχέσεων αναπαραγωγής». Ο Ένγκελς έκανε λάθος, όχι επειδή ήταν λάθος η βασική μαρξιστική μεθοδολογία του, αλλά γιατί δεν την εφάρμοσε με αρκετή συνέπεια.

Επίσης, έκανε λάθος στην προσπάθειά του να αποκρυπτογραφήσει μια ακόμα παλιότερη μορφή οικογένειας, στην οποία αναφέρεται ως «πρωτόγονη ακολασία». Υποστήριξε ότι θα έπρεπε να έχει υπάρξει ένα τέτοιο στάδιο κατά την εξέλιξη των αρχαιοπιθήκων σε ανθρώπινα όντα, επειδή μόνο κάτι τέτοιο θα μπορούσε να έχει αποτρέψει τα «ζηλιάρικα αρσενικά» από το να διαταράσσουν όλες τις απόπειρες συνεργασίας που χρειάζονταν για να αντιμετωπιστούν οι δυσκολίες της φύσης. Όμως, η λογική αυτή καταρρίπτεται από τον ίδιο τον Ένγκελς μόλις μια σελίδα παρακάτω, όπου παρατηρεί: «Η ζήλια είναι ένα συναίσθημα που αναπτύχθηκε σχετικά πρόσφατα» – ένα συμπέρασμα που, όπως είδαμε, η σύγχρονη έρευνα στους γορίλες και τους χιμπατζήδες δείχνει πως είναι ορθό.[186] Ακόμα και η ίδια η σύλληψη της έννοιας της «πρωτόγονης ακολασίας» δεν είναι καθόλου ξεκάθαρο στο τι ανταποκρίνεται,

αφού σε κάποιο σημείο ο Ένγκελς προτείνει ότι ήταν κάτι παραπάνω από αυτό που σήμερα αποκαλούμε «σειριακή μονογαμία» που βασίζεται σε «ξεχωριστά ζευγάρια με περιορισμένη διάρκεια».[187]

Στην πραγματικότητα, εδώ ο Ένγκελς πέφτει στο λάθος να κάνει τυφλές εικασίες για μια πολύ μεγάλη χρονική περίοδο (περισσότερο από 3 εκατομμύρια χρόνια), για την οποία ούτε αυτός ούτε εμείς γνωρίζουμε κάτι με βεβαιότητα. Δεν γνωρίζουμε αν οι αρχαιοπίθηκοι ήταν οργανωμένοι σε ομάδες με κέντρο τα αρσενικά όπως οι κοινοί χιμπατζήδες ή με κέντρο τα θηλυκά, όπως οι πυγμαίοι χιμπατζήδες. Και σίγουρα, δεν γνωρίζουμε το πώς εμφανίστηκε η μορφή οργάνωσης που χαρακτηρίζει τους σύγχρονους νομαδικούς κυνηγούς-συλλέκτες. Είναι καλύτερα να μείνουμε σε αυτά που ξέρουμε: στο ότι οι σχέσεις ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες στους επιβιώσαντες πληθυσμούς κυνηγών-συλλεκτών, είναι πολύ διαφορετικές από αυτούς που θεωρούνται ως δεδομένοι στις ταξικές κοινωνίες και έχουν ενσωματωθεί στις περισσότερες αντιλήψεις για την ανθρώπινη φύση.[188]

Υπάρχει κι ένα άλλο λάθος, στο οποίο είναι αλήθεια ότι ο Ένγκελς ποτέ δεν υπέπεσε, αλλά συχνά αποδίδεται σ' αυτόν από τους εχθρούς αλλά και τους υποστηρικτές του. Είναι η χρήση του όρου «μητριαρχία», ο οποίος υπαινίσσεται πως υπήρξε μια περίοδος κυριαρχίας των θηλυκών η οποία προηγήθηκε της ανδρικής κυριαρχίας. Αυτοί που χρησιμοποιούν αυτό τον όρο προϋποθέτουν ότι πάντα υπήρχε κάτι συναφές με την ταξική κυριαρχία και το κράτος, αλλά ότι κάποια εποχή βρισκόταν κάτω από την αιγίδα των γυναικών κι όχι των ανδρών. Ο Ένγκελς αρνιόταν κατηγορηματικά μια τέτοια αντίληψη. Πήρε τον όρο «μητρικό δικαίωμα» από το γερμανό συγγραφέα Bachofen για να περιγράψει τον υπολογισμό της καταγωγής με βάση το γένος της μητέρας, κάτι που πίστευε ότι ίσχυε γενικά σε κάποιο στάδιο. Αλλά πρόσθεσε: «Διατηρώ τον όρο χάριν συντομίας. Όμως, κάνω αυτή την επιλογή απρόθυμα, επειδή σε αυτό το κοινωνικό στάδιο δεν υπήρχε τέτοιο πράγμα όπως το

δικαίωμα, με τη νομική έννοια του όρου».[189] Σίγουρα, το χαρακτηριστικό των κυνηγο-συλλεκτικών, αλλά και των πρώιμων αγροτικών κοινωνιών είναι ότι και οι άνδρες και οι γυναίκες παίρνουν μέρος στη λήψη αποφάσεων και όχι ότι η μια πλευρά αποκλείει την άλλη.

Επανεξετάζοντας τα επιχειρήματα του Ένγκελς

Ο Ένγκελς είναι καταπληκτικός όταν περιγράφει την εμφάνιση της γυναικείας καταπίεσης, «της παγκόσμιας ιστορικής ήττας του γυναικείου φύλου», όπως γράφει, και τη συσχετίζει με την εμφάνιση της ταξικής κοινωνίας. Όμως, το επιχείρημά του μερικές φορές «χάνει», όταν προσπαθεί να διατυπώσει τους μηχανισμούς που κρύβονται πίσω από αυτή την ήττα. Δεν μας δείχνει το γιατί ήταν απαραίτητα *οι άνδρες* αυτοί που κυριάρχησαν στη νέα ταξική κοινωνία. Λέει ότι οι άνδρες κατέληξαν να παράγουν την τροφή και τα εργαλεία της παραγωγής, ότι αυτό αναγκαστικά τους έδωσε δικαιώματα ιδιοκτησίας και ελέγχου του πλεονάσματος[190] και ότι ήθελαν να περάσουν αυτή την ιδιοκτησία στους γιούς τους και όχι στους συγγενείς της γυναίκας τους. Όμως δεν δείχνει το *γιατί* ξαφνικά οι άνδρες απόκτησαν αυτήν την επιθυμία, μετά από χιλιάδες χρόνια όπου οι πιο στενές τους σχέσεις ήταν με τα παιδιά της αδελφής τους.[191] Δυο απόπειρες έχουν γίνει για να καλύψουν το κενό στο επιχείρημά του.

Η πρώτη είναι της σχολής της Eleanor Leacock και της Christine Gailey που έχουν δώσει έμφαση στις συνέπειες της εμφάνισης του κράτους και συγκεκριμένα στο τσάκισμα των παλιών γενεαλογικών γραμμών στις οποίες οι γυναίκες ασκούσαν την επιρροή τους. Το κράτος υποτάσσει την υπόλοιπη κοινωνία στη νέα αναδυόμενη άρχουσα τάξη. Αλλά αυτό συνεπάγεται την καταστροφή «της σχετικής εξουσίας και αυτονομίας» των παλιών κοινοτήτων με βάση τα γένη. Στο βαθμό που αυτές επιβιώνουν, παίζουν το ρό-

λο των ιμάντων μεταβίβασης για την επιβολή των απαιτήσεων του κράτους και της άρχουσας τάξης πάνω στην πλειοψηφία του κόσμου. Αλλά αυτό περιλαμβάνει την απόσπαση από αυτές τις κοινότητες των αποφάσεων που αφορούν όχι μόνο την παραγωγή, αλλά και την αναπαραγωγή. Οι γυναίκες, ως οι βιολογικοί αναπαραγωγοί, χάνουν.[192]

Αλλά αυτή η περιγραφή, από μόνη της, δεν εξηγεί καλύτερα από τον Ένγκελς το γιατί οι γυναίκες δεν θα μπορούσαν να έχουν ίσο μερίδιο εξουσίας και επιρροής με τους άνδρες στη νέα άρχουσα τάξη και το κράτος – ούτε το γιατί οι γυναίκες συνήθως περιορίζονται σε ένα υποταγμένο ρόλο μέσα στην εκμεταλλευόμενη τάξη. Εξηγεί την κατάρρευση της παλιάς τάξης πραγμάτων, αλλά όχι την ιεραρχία των φύλων που υφίσταται στη νέα.

Μια εναλλακτική περιγραφή, που προτάθηκε από τον Gordon Childe και την Ernestine Friedl, δίνει έμφαση στον παραγωγικό ρόλο των γυναικών και στο ρόλο που έπαιξε η βιολογία σε διαφορετικές φάσεις της ιστορικής εξέλιξης.

Ο Childe αποδεικνύει ότι στην πρώιμη νεολιθική περίοδο οι γυναίκες έπαιζαν πρωτεύοντα ρόλο στην παραγωγή. Υπήρχε ένας καταμερισμός εργασίας, όπου οι άνδρες φρόντιζαν τα κοπάδια και τις αγέλες. Αλλά, υποστηρίζει ότι το κλειδί της νεολιθικής επανάστασης ήταν

> η ανακάλυψη κατάλληλων φυτών και αντίστοιχων μεθόδων για την καλλιέργειά τους, η επινόηση ειδικών εργαλείων για την επεξεργασία του εδάφους, το μάζεμα και η αποθήκευση της σοδειάς, καθώς και η μετατροπή της σε τροφή... Όλες αυτές οι εφευρέσεις και ανακαλύψεις ήταν, όπως δείχνουν τα εθνογραφικά στοιχεία, δουλειά των γυναικών. Στο γυναικείο φύλο μάλλον θα πρέπει να αποδώσουμε και τη χημεία της κεραμικής, τη φυσική τη νηματουργίας, τη μηχανική του αργαλειού και τη βοτανική του λιναριού και του βαμβακιού.[193]

Λόγω του ρόλου της συνεισφοράς των γυναικών στη συλλογική οι-

κονομία, η καταγωγή ακολουθεί με φυσικό τρόπο τη γραμμή του θηλυκού και έτσι επικρατεί το σύστημα του «μητρικού δικαιώματος».[194]

Όμως, όλα αυτά άλλαξαν από τη στιγμή που το άροτρο αντικατέστησε την τσάπα και τη σκαπτική ράβδο ως το κύριο αγροτικό εργαλείο. Δίπλα στη φύλαξη των ζώων, που ανήκε έτσι κι αλλιώς στη σφαίρα των ανδρικών δουλειών, προστέθηκε και το άροτρο για την καλλιέργεια της γης, περιορίζοντας έτσι δραματικά τη θέση της γυναίκας στην παραγωγή:

> Το άροτρο... απάλλαξε τις γυναίκες από την πιο δύσκολη και κουραστική εργασία, αλλά ταυτόχρονα τις στέρησε από το μονοπώλιο που είχαν στις σοδειές των δημητριακών και από την κοινωνική θέση που κατείχαν. Στους βαρβάρους, ενώ οι γυναίκες είναι αυτές που φυτεύουν τους σπόρους, αυτοί που οργώνουν είναι οι άνδρες. Ακόμα και στα παλαιότερα Σουμεριακά και Αιγυπτιακά ντοκουμέντα οι άνδρες είναι αυτοί που χρησιμοποιούν το άροτρο.[195]

Η Ernestin Friedl υποστηρίζει ότι η σχετική θέση ανδρών και γυναικών στις κηπευτικές κοινωνίες εξαρτάται από τη συνεισφορά τους στην παραγωγή. Υπάρχουν, για παράδειγμα, μερικές κηποκαλλιεργητικές κοινωνίες όπου οι γυναίκες παράγουν το τμήμα της σοδειάς που είναι βασικό για την ίδια την κοινότητα και οι άνδρες αυτό που προορίζεται για ανταλλαγή, ενώ σε άλλες συμβαίνει το αντίστροφο.[196] Η θέση των ανδρών είναι υψηλότερη στην πρώτη περίπτωση. «Η επικράτηση της ανδρικής κυριαρχίας είναι συνέπεια της συχνότητας με την οποία οι άνδρες έχουν μεγαλύτερα δικαιώματα από τις γυναίκες στη διανομή των αγαθών εκτός της ομάδας».[197]

Αποδεικνύει ότι, στις περισσότερες κοινωνίες, συγκεκριμένες δραστηριότητες τείνουν να γίνονται από τους άνδρες παρά από τις γυναίκες. Σε μερικές κυνηγο-συλλεκτικές κοινωνίες οι γυναίκες κυνηγούν, αλλά «αποκλείονται από το κυνήγι στα τελευταία στά-

δια της εγκυμοσύνης... [και] μετά τη γέννα, όταν επιφορτίζονται με τη μεταφορά του παιδιού».[198] Στις πρώιμες αγροτικές κοινωνίες, η χειροτεχνία γίνεται και από τα δυο φύλα, αλλά «η επεξεργασία των μετάλλων αποτελεί σχεδόν αποκλειστικά ανδρική δεξιότητα».[199] Και στις περισσότερες κοινωνίες, αν και όχι σε όλες, οι άνδρες είναι οι μόνοι πολεμιστές.

Πίσω από τέτοιες αλλαγές στον καταμερισμό εργασίας υπάρχει μια αλληλεπίδραση ανάμεσα σε βιολογικές επιταγές και κοινωνικές ανάγκες. Για να επιβιώσει οποιαδήποτε κοινωνία, τα ανθρώπινα όντα πρέπει να αναπαραχθούν. Αλλά η κλίμακα της αναπαραγωγής τους, το πόσα παιδιά χρειάζονται από κάθε ενήλικη γυναίκα, ποικίλει σε τεράστιο βαθμό. Στις νομαδικές κυνηγο-συλλεκτικές κοινωνίες, όπως είδαμε, έχει πρωταρχική σημασία να είναι μεγάλο το χρονικό διάστημα ανάμεσα σε δυο γέννες, έτσι ώστε η γυναίκα να έχει την ευθύνη μόνο ενός νήπιου. Αντιθέτως, στις αγροτικές κοινωνίες κάθε παιδί αποτελεί, εν δυνάμει, έναν παραπάνω καλλιεργητή, ενώ υπάρχει και η ανάγκη να συμψηφίζεται και το υψηλότερο ποσοστό θνησιμότητας που οφείλεται στο ότι οι άνθρωποι είναι περισσότερο ευπρόσβλητοι σε μολυσματικές ασθένειες και στις καταστροφές που επιφέρουν οι πόλεμοι.[200] Επομένως, όσο υψηλότερο είναι το ποσοστό γεννήσεων, τόσο πιο πετυχημένη θα είναι η κοινωνία. Είναι προς το συμφέρον όλης της κοινωνίας (των γυναικών συμπεριλαμβανομένων), οι γυναίκες να μην παίρνουν μέρος σε δραστηριότητες (όπως ο πόλεμος, τα μακρινά ταξίδια και οι βαριές αγροτικές δουλειές) που τις εκθέτουν στους μεγαλύτερους κινδύνους του θανάτου, της στειρότητας ή της αποβολής του εμβρύου – ή που εκθέτουν σε κίνδυνο τα νήπια που εξαρτώνται από το μητρικό γάλα.

Αυτό εξηγεί γιατί οι γυναίκες κάνουν όλη την παραγωγή τροφής σε κοινωνίες που στηρίζονται στην τσάπα ή στη σκαπτική ράβδο, αλλά όχι στις κοινωνίες που στηρίζονται στο άροτρο και στην κτηνοτροφία βοοειδών. Το πρώτο είδος δραστηριοτήτων, μπορεί

να απαιτεί σκληρή και κουραστική φυσική εργασία, αλλά δεν φαίνεται να επηρεάζει αρνητικά το ρυθμό της αναπαραγωγής, με τον τρόπο που το κάνει το δεύτερο είδος. Οι γυναίκες μιας τέτοιας κοινωνίας είναι πιο πολύτιμες για το χωριό, τη γενεαλογική ομάδα ή το νοικοκυριό, απ' ό,τι οι άνδρες όσον αφορά τη φυσική αναπαραγωγή – και γι' αυτό απαλλάσσονται από δραστηριότητες που μπορεί να τις θέσουν σε κίνδυνο ή έστω να θέσουν σε κίνδυνο την αναπαραγωγική τους δυνατότητα.

Το αποτέλεσμα είναι ότι οι γυναίκες έχουν κεντρική θέση στην παραγωγή και την αναπαραγωγή στις κυνηγο-συλλεκτικές και στις πρώιμες αγροτικές κοινωνίες. Αλλά, με την ανάπτυξη της εκτεταμένης γεωργίας, την επανάσταση των πόλεων και τη στροφή από τις «κοινοτικές» ή «δομημένες κατά γένη» κοινωνίες στις ταξικές κοινωνίες, αποκλείονται από όλες εκείνες τις πλευρές της παραγωγικής διαδικασίας που παράγουν το μεγαλύτερο πλεόνασμα.

Μια ερμηνεία που περιορίζεται μόνο στη χρήση του άροτρου και στην κτηνοτροφία βοοειδών δεν είναι ικανοποιητική, αφού οι τάξεις εμφανίστηκαν στο Νέο Κόσμο μιάμιση χιλιετία πριν η Ευρωπαϊκή κατάκτηση εισαγάγει τη χρήση του άροτρου στην περιοχή.[201] Όμως, εκεί υπήρξε μια στροφή σε ένα διαφορετικό είδος εκτεταμένης γεωργίας που στηρίχθηκε στην πρώτη χρήση τοπικών αρδευτικών έργων. Επιπλέον, υπήρχε ανάπτυξη κι άλλων δραστηριοτήτων από τις οποίες οι γυναίκες συνήθως αποκλείονταν λόγω του αναπαραγωγικού τους ρόλου – το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων και ο πόλεμος. Όλες αυτές οι δραστηριότητες αύξαναν το πλεόνασμα που είχε στη διάθεσή της μια συγκεκριμένη κοινωνία. Όλες γίνονταν κατά κανόνα από άνδρες κι όχι από γυναίκες. Κι όλες ενθάρρυναν το μετασχηματισμό των ομάδων που έχαιραν μεγάλης εκτίμησης σε κυρίαρχες τάξεις

Οι περισσότεροι από τους άνδρες που φορτώθηκαν το βάρος των νέων παραγωγικών δραστηριοτήτων δεν έγιναν τμήμα της κυρίαρχης τάξης. Οι περισσότεροι χειριστές του άροτρου δεν έγιναν

πρίγκιπες και οι περισσότεροι στρατιώτες δεν έγιναν πολέμαρχοι. Και κανείς από αυτούς δεν έγινε κομμάτι του ιερατείου, το οποίο συχνά αποτέλεσε την πρώτη άρχουσα τάξη και το οποίο *ποτέ* δεν αναμίχθηκε σε καμιά βαριά εργασία, οποιουδήποτε τύπου. Αλλά, οι νέες μορφές παραγωγής ενθάρρυναν το τσάκισμα των παλιών κοινοτικών μορφών οργάνωσης που ήταν βασισμένες στις γενεαλογικές γραμμές – και αποτελούν βασικό συστατικό στοιχείο της ερμηνείας των Gailey και Leacock.

Μέχρι τότε, εφόσον το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής τροφής γινόταν από γυναίκες, είχε σημασία για όλους να βρίσκεται η γη και τα άλλα μέσα παραγωγής κάτω από τον έλεγχο γενεαλογικών ομάδων που ακολουθούσαν τη γραμμή καταγωγής των γυναικών. Αυτό εξασφάλιζε μια συνέχεια της καλλιέργειας για σειρά γενεών. Η γυναίκα, οι αδελφές της και οι άνδρες τους μπορούσαν να προσδοκούν ότι οι κόρες τους θα καλλιεργήσουν τη γη της γενεαλογικής ομάδας και θα τους φροντίσουν όταν γεράσουν. Το γεγονός ότι η γη δεν περνούσε στο γιο δεν ενδιέφερε ούτε τη μητέρα, ούτε τον πατέρα, εφόσον ο γιος δεν θα ήταν υπεύθυνος για την παραγωγή του κύριου μέρους της τροφής.

Από τη στιγμή, όμως, που οι κύριοι παραγωγοί της τροφής έγιναν οι άνδρες, η κατάσταση άλλαξε. Κάθε ζευγάρι εξαρτιόταν από την παραγωγή της επόμενης γενιάς αρσενικών για να τους φροντίζουν, όταν πια σωματικά δεν θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν μόνοι τους την τροφή τους. Η επιβίωση κάθε ξεχωριστού νοικοκυριού έφτασε να στηρίζεται περισσότερο στη σχέση ανάμεσα στα αρσενικά μέλη μιας γενιάς και αυτά της επόμενης, παρά στη σχέση ανάμεσα στα θηλυκά μέλη. Η στήριξη στους γιους της αδελφής του πατέρα, που οι ίδιοι θα δούλευαν γη ελεγχόμενη από άλλες γενεαλογικές γραμμές (αυτές των γυναικών τους), ήταν πολύ λιγότερο αξιόπιστη λύση από το να κρατηθούν οι γιοι του ζευγαριού δεμένοι με το πατρικό νοικοκυριό. Η πατρογραμμικότητα και η πατροτοπικότητα άρχισε να ταιριάζει με τη λογική της παραγωγής πολύ πε-

ρισσότερο από τη μητρογραμμικότητα και τη μητροτοπικότητα.

Η αντικατάσταση της μετακινούμενης γεωργίας προς αναζήτηση νέας γης, με τη συνεχή καλλιέργεια του ίδιου κομματιού γης ενθάρρυνε αυτή την εξέλιξη. Απαιτούσε μέτρα για τη βελτίωση του εδάφους που θα έπρεπε να έχουν διάρκεια για περισσότερο από μια γενιά, μέτρα που κυρίως αναλάμβαναν να υλοποιήσουν οι άνδρες και που, επομένως, ενθάρρυναν την τάση για στενότερες σχέσεις ανάμεσα σε διαδοχικές γενιές ανδρών καλλιεργητών, δεμένων με το ίδιο κομμάτι γης.

Τέλος, η εμφάνιση των τάξεων και του κράτους σε βάρος των γενεαλογικών γραμμών ενθάρρυνε την ανδρική κυριαρχία μέσα στις κατώτερες τάξεις από τη στιγμή που οι άνδρες έγιναν οι κύριοι παραγωγοί του πλεονάσματος. Αυτούς θεωρούσαν υπεύθυνους οι νέες ανερχόμενες εξουσίες για την παράδοση μέρους της σοδειάς. Και από τους άνδρες ζητούσαν να επιβάλουν αυτές τις απαιτήσεις στο νοικοκυριό ως σύνολο, διευθύνοντας τις εργασίες του και ελέγχοντας την κατανάλωσή του.

Τάξη, κράτος και γυναικεία καταπίεση

Σε ένα τέτοιο σχήμα, ελάχιστη σημασία έχει το αν οι μητρογραμμικές-μητροτοπικές σχέσεις είχαν αρχικά γενικευμένο χαρακτήρα. Επειδή, ακόμα και αν είχαν υπάρξει σε μια μειοψηφία των περιπτώσεων, θα είχαν αντικατασταθεί σχεδόν παντού από τη στιγμή που η αγροτική οικονομία αναπτύχθηκε πέρα από ένα συγκεκριμένο σημείο. Η ανάπτυξη των τάξεων και του κράτους, με τη σειρά της, άρχισε να μετασχηματίζει την πατρογραμμικότητα – την καταγωγή από τη συγγενική γραμμή του άνδρα μέσα από ένα πολύπλοκο δίκτυο γενεαλογικών σχέσεων – σε πατριαρχία, δηλαδή στην κυριαρχία του νοικοκυριού από τον πρεσβύτερο άνδρα.

Αλλά η εξέλιξη των τάξεων και του κράτους δεν έγινε μέσα σε μια νύκτα. Ήταν μια διαδικασία που κράτησε εκατοντάδες, ακόμα

και χιλιάδες χρόνια. Αυτοί που σχημάτισαν τις πρώτες άρχουσες τάξεις ήταν εκείνοι που οι πρόγονοί τους απολάμβαναν μεγάλο κύρος στις προϋπάρχουσες μη-ταξικές κοινωνίες έχοντας συγκεντρώσει τους πόρους στα χέρια τους, έστω κι αν ήταν πόροι που επρόκειτο να ξαναμοιραστούν στην υπόλοιπη κοινωνία. Επειδή αυτές οι κοινωνίες είχαν ήδη αρχίσει τη μετάβαση στην πατρογραμμικότητα, αυτοί οι άνθρωποι ήταν κατά κανόνα άνδρες.

Αυτό που συνέβη δεν ήταν μια στιγμιαία μετάβαση, αλλά μια μακρόχρονη, διαλεκτικά αναπτυσσόμενη διαδικασία. Η στροφή στην πατρογραμμικότητα ενθάρρυνε την εμφάνιση των ανδρών ως των κύριων προσώπων που έλεγχαν τους πόρους της κοινωνίας. Αυτό, με τη σειρά του, ενθάρρυνε την εμφάνιση της πατριαρχίας στα νοικοκυριά. Μετά, η πατριαρχία στο νοικοκυριό ενθάρρυνε την κυριαρχία των ανδρών μέσα στην άρχουσα τάξη και το κράτος. Άρχισαν να στρέφουν προς το δικό τους όφελος τον παλιό έλεγχο των γενεαλογικών γραμμών επί του γάμου, έτσι ώστε η επιγαμία ανάμεσα στις γενεαλογικές γραμμές, που κάποτε συνέδεε ολόκληρες κοινωνίες μέσω δεσμών αμοιβαιότητας, μετασχηματίστηκε σε μια συνειδητή «ανταλλαγή γυναικών» που αποσκοπούσε στη διοχέτευση της ροής των πόρων στα χέρια της κυρίαρχης ανδρικής γραμμής.

Οι γυναίκες, που είχαν υπάρξει ως οι κύριοι παραγωγοί και αναπαραγωγοί, τώρα βρέθηκαν υποταγμένες στους άνδρες σε όλα τα επίπεδα της κοινωνίας. Μέσα στις εκμεταλλευόμενες τάξεις εξακολουθούσαν να εργάζονται. Αλλά, ακόμα και στις πολύ συχνές περιπτώσεις που στην πράξη παρήγαγαν περισσότερο απ' ό,τι οι άνδρες σε συνολικούς όρους, δεν παρήγαγαν και δεν έλεγχαν τα βασικά πλεονάσματα που καθόριζαν τη σχέση του νοικοκυριού με την υπόλοιπη κοινωνία. Έτσι, ήταν υποταγμένες στους άνδρες (ή ακριβέστερα, στον ένα άνδρα που ήταν ο αφέντης των γυναικών και των νεότερων ανδρών στο κάθε νοικοκυριό). Οι μόνες εξαιρέσεις ήταν οι περιστασιακές περιπτώσεις όπου η απουσία του αρσενικού μέλους από το νοικοκυριό (για παράδειγμα, σε κάποιες αλιευτικές

κοινότητες ή σε κάποιες ομάδες τεχνιτών όπου υπήρχε πρόωρος θάνατος του συζύγου) ή η συμμετοχή των γυναικών σε συγκεκριμένες μορφές εμπορίου (για παράδειγμα, σε μέρη της Δυτικής Αφρικής), τους έδινε έλεγχο πάνω στο πλεόνασμα. Η γυναίκα, σε αυτές τις περιπτώσεις, γινόταν ένα είδος θηλυκού πατριάρχη. Αλλά αυτές οι περιπτώσεις ήταν αναγκαστικά η εξαίρεση, ποτέ ο κανόνας. Φυσικά, στις περιπτώσεις όπου η παραγωγή βασιζόταν σε ομαδική εργασία σκλάβων, δεν υπήρχε νοικοκυριό ούτε και ανδρική κυριαρχία στη βάση της κοινωνίας.

Μέσα στις άρχουσες τάξεις οι γυναίκες άρχισαν να καταπιέζονται με ένα διαφορετικό τρόπο. Έγιναν το παιχνιδάκι στις μηχανορραφίες ανάμεσα σε διαφορετικούς κυβερνώντες, χρησιμοποιούμενες για να βελτιώσουν τη θέση ενός σε βάρος κάποιου άλλου. Έτσι, αν και συμμετείχαν στην εκμετάλλευση της υπόλοιπης κοινωνίας, ποτέ δεν έγιναν πλήρως ισότιμες με τους άνδρες της άρχουσας τάξης. Σε ακραίες περιπτώσεις, περιορίστηκαν σε ένα κόσμο κρυμμένο πίσω από το παραβάν ή μέσα στο χαρέμι, όπου η μόνη ελπίδα τους για συμμετοχή στον έξω κόσμο ήταν μέσω της αναζήτησης στοργής από κάποιο σύζυγο ή γιο. Και πάλι υπήρχαν περιστασιακές εξαιρέσεις όπου η βασίλισσα ή η χήρα αρχόντισσα έπαιρνε το σύνολο των εξουσιών στα χέρια της. Αλλά και πάλι, η εξαίρεση ποτέ δεν έγινε ο κανόνας.

Επομένως, ο Ένγκελς μπορεί να είχε κάνει λάθος στην ερμηνεία κάποιων διαδικασιών που εμπεριέχονται στην άνοδο της πατριαρχικής οικογένειας. Αλλά είχε απόλυτο δίκιο να επιμένει ότι η πατριαρχική οικογένεια ήταν ένας ιστορικός νεωτερισμός και να την βλέπει ως την «παγκόσμια ιστορική ήττα» των γυναικών, όχι απλά ως μια «επανάσταση», αλλά «ως μια από τις πλέον αποφασιστικές» στην ιστορία της ανθρωπότητας. Επίσης είχε δίκιο όταν έλεγε ότι αυτή συνέβη με τέτοιο τρόπο που «δεν χρειάστηκε να ενοχληθεί ούτε ένα ζωντανό μέλος» της κοινωνίας.

Ο μετασχηματισμός της πραγματικότητας στην κορυφή και

στη βάση της κοινωνίας είχε αναγκαστικά αντανάκλαση στο μετασχηματισμό της ιδεολογίας. Ανάμεσα στα αρχαιολογικά ευρήματα των προϊστορικών κοινωνιών της πρώιμης νεολιθικής περιόδου βρίσκονται πολλά αγαλματίδια γυναικείων μορφών που παραπέμπουν στη λατρεία γυναικείων θεοτήτων, ενώ απουσιάζουν τα φαλλικά αγάλματα.[202] Από τη στιγμή που αναπτύχθηκαν οι ταξικές κοινωνίες, η έμφαση στρέφεται όλο και περισσότερο στις ανδρικές θεότητες, όπου οι μεγάλες θρησκείες που κυριάρχησαν στην Ευρασία μετά τον 5ο αιώνα π.Χ. χαρακτηρίζονται από την παντοδυναμία ενός μοναδικού αρσενικού θεού. Η ιδεολογία και των κυβερνώντων και των κυβερνώμενων ήταν η ανδρική κυριαρχία, έστω κι αν επιτρεπόταν που και που σε γυναικείες φυσιογνωμίες να παίζουν ένα δευτερεύοντα ρόλο.

Ο Ένγκελς επέμενε επίσης και σε κάτι άλλο. Η περαιτέρω ανάπτυξη των μέσων παραγωγής έφερε περαιτέρω αλλαγές στη μορφή της οικογένειας και στο χαρακτήρα της γυναικείας καταπίεσης. Αυτό, ισχυριζόταν, συνέβη όταν αντικαταστάθηκε ο αρχαίος δουλοκτητικός τρόπος παραγωγής με τη φεουδαρχία, η οποία σύμφωνα με τον Ένγκελς, συνοδευόταν από την αντικατάσταση του «πατριαρχικού νοικοκυριού» με τη «μονογαμική οικογένεια». «Η νέα μονογαμία... κάλυψε την ανδρική κυριαρχία με πιο χαλαρές μορφές και επέτρεψε στις γυναίκες να καταλάβουν, τουλάχιστον επιφανειακά, μια περισσότερο ελεύθερη και πιο σεβαστή θέση απ' ό,τι στην αρχαιότητα».[203]

Οι λεπτομέρειες της αλλαγής δεν θα μας απασχολήσουν εδώ. Αυτό που είναι σημαντικό στην άποψη του Ένγκελς είναι ότι υπάρχουν παραλλαγές, ακόμα και μέσα στις ταξικές κοινωνίες, στη φύση της οικογένειας και στο χαρακτήρα της γυναικείας καταπίεσης. Η όλη διαδικασία δεν μπορεί να συνοψιστεί σε μια μοναδική κατηγορία, αυτή της «πατριαρχίας», με τον τρόπο που έχουν επιχειρήσει να κάνουν πολλές θεωρητικοί του φεμινισμού. Υπήρχαν πάντα γιγαντιαίες διαφορές ανάμεσα στις οικογένειες των εκμεταλλευό-

μενων και των εκμεταλλευτικών τάξεων: δεν μπορείς απλά να εξισώνεις την οικογένεια του Ρωμαίου δουλοκτήτη και την οικογένεια του Ρωμαίου δούλου, ούτε την οικογένεια του φεουδάρχη άρχοντα με την οικογένεια του φεουδαλικού αγρότη. Επίσης, υπάρχουν σημαντικές διαφορές στην οικογένεια καθώς κινούμαστε από τη μια άρχουσα τάξη στην άλλη. Μια κοινωνία στην οποία οι γυναίκες της άρχουσας τάξης παίζουν ένα δημόσιο, αλλά υποταγμένο ρόλο – όπως στη φεουδαρχική Ευρώπη του Τσώσερ και του Βοκάκιου – είναι διαφορετική σε πολλές πλευρές από μια κοινωνία στην οποία οι γυναίκες ζουν πίσω από το παραβάν. Μια κοινωνία όπου υπάρχει πληρωμή για τη νύφη είναι διαφορετική από μια κοινωνία που υπάρχει προίκα για τη νύφη. Λέγοντας αυτό δεν σημαίνει ότι αγνοούμε τη γυναικεία καταπίεση στην κάθε περίπτωση, αλλά ότι επισημαίνουμε τις αλλαγές που τη συνοδεύουν – και αυτό αποτελεί προϋπόθεση για να αναγνωρίσουμε πως η γυναικεία καταπίεση δεν αποτελεί κάποια έκφραση της ανθρώπινης φύσης, αλλά είναι προϊόν συγκεκριμένων ιστορικών εξελίξεων και επομένως μπορεί να εξαλειφθεί με περαιτέρω κοινωνική εξέλιξη.

Κάποιες από τις πιο σημαντικές παραγράφους στην *Καταγωγή της Οικογένειας* αρχίζουν να σκιαγραφούν αυτές τις περαιτέρω εξελίξεις. Ο Ένγκελς τονίζει με έμφαση ότι ακόμα και στον καπιταλισμό οι γυναίκες της εργατικής τάξης μπαίνουν στο εργατικό δυναμικό και έτσι αποκτούν δικό τους εισόδημα – σε μια κλίμακα άγνωστη στις προηγούμενες ταξικές κοινωνίες:

> Από τότε που η μεγάλη βιομηχανία μετέθεσε τη γυναίκα από το σπίτι στην αγορά εργασίας και στο εργοστάσιο και συχνά την έκανε να είναι αυτή «ο κουβαλητής του σπιτιού» αφαιρέθηκε κάθε έδαφος για το τελευταίο υπόλειμμα της ανδρικής κυριαρχίας στο προλεταριακό σπίτι – εκτός ίσως από ένα μέρος της βαναυσότητας απέναντι στις γυναίκες που έχει τις ρίζες της στην επικράτηση της μονογαμίας. Έτσι, η οικογένεια του προλετάριου δεν είναι πια μονογαμική με την αυστηρή

> έννοια, ακόμα και στην περίπτωση του πιο θερμού έρωτα και της σταθερότερης πίστης και των δυο συντρόφων... Η γυναίκα έχει ανακτήσει στην πράξη το δικαίωμα της διάλυσης του γάμου και όταν δεν μπορούν να συνεννοηθούν ο άνδρας και η γυναίκα χωρίζουν.[204]

Αλλά αν η είσοδος της γυναίκας στο εργατικό μισθωτό δυναμικό προσφέρει τη δυναμική για την απελευθέρωση, η συνεχιζόμενη οργάνωση της αναπαραγωγής μέσα στα πλαίσια της πυρηνικής οικογένειας εμποδίζει την πραγματοποίηση αυτής της δυναμικής:

> Όσο [η προλετάρια γυναίκα] είναι υποχρεωμένη να εκπληρώνει τα καθήκοντά της στην ιδιωτική υπηρεσία της οικογένειας μένει αποκλεισμένη από την κοινωνική παραγωγή και δεν μπορεί να κερδίζει τίποτα. Αν θέλει να πάρει μέρος στην κοινωνική εργασία και να βγάλει το ψωμί της ανεξάρτητα, δεν είναι σε θέση να εκπληρώσει τα οικογενειακά της καθήκοντα.[205]

Οι γυναίκες στη σημερινή κοινωνία βρίσκονται σε μια αντιφατική κατάσταση. Βλέπουν τη δυνατότητα να πετύχουν πλήρη ισότητα και επομένως αμφισβητούν και συγκρούονται με την ανδρική κυριαρχία με μια χωρίς προηγούμενο αυτοπεποίθηση από την εποχή που διαλύθηκε η κοινοτική παραγωγή. Αλλά ακόμα εμποδίζονται στο να πετύχουν αυτή την ισότητα, εκτός κι αν αποποιηθούν το δικαίωμά τους να κάνουν παιδιά. Καμιά νομοθετική ρύθμιση δεν μπορεί να ξεπεράσει αυτή την πικρή αντίφαση, αν και, ο Ένγκελς υποστήριζε, κάθε νομοθετική ρύθμιση είναι καλοδεχούμενη, εφόσον αποκαλύπτει πιο ανοικτά την ανάγκη για παραπέρα επαναστατική αλλαγή:

> Θα φανεί τότε ότι η πρώτη προϋπόθεση για την απελευθέρωση της γυναίκας είναι να ξαναμπεί όλο το γυναικείο φύλο στην κοινωνική εργασία και ότι αυτό πάλι απαιτεί να πάψει η ξεχωριστή οικογένεια να είναι η οικονομική μονάδα της κοινωνίας...
> Με το πέρασμα των μέσων παραγωγής σε κοινωνική ιδιοκτη-

> σία, παύει η ατομική οικογένεια να είναι η οικονομική μονάδα της κοινωνίας. Το ατομικό νοικοκυριό μετατρέπεται σε κοινωνική εργασία. Η φροντίδα και η ανατροφή των παιδιών γίνεται δημόσια υπόθεση.[206]

Αυτό θα μεταμορφώσει εντελώς τις σχέσεις ανάμεσα στα φύλα. Ο Ένγκελς υποστηρίζει ότι από τη στιγμή που θα εξαλειφθεί η εμμονή στην αναπαραγωγή και τα ιδιοκτησιακά δικαιώματα, οι άνθρωποι θα είναι ελεύθεροι να έρχονται σε σχέσεις μεταξύ τους με νέους, απελευθερωμένους τρόπους. Μπορούμε μόνο να «υποθέσουμε» πώς θα μοιάζουν αυτές οι νέες σχέσεις:

> Αυτό θα κριθεί όταν μεγαλώσει μια νέα γενιά... Όταν θα υπάρχουν τέτοιοι άνθρωποι που θα γράφουν στα παλιά τους τα παπούτσια αυτά που εμείς σήμερα πιστεύουμε ότι θα 'πρεπε να κάνουν. Θα φτιάξουν τη δική τους ζωή και τη δική τους κοινή γνώμη για τις πράξεις του καθενός και – τελεία και παύλα.[207]

Αν άλλα κομμάτια της *Καταγωγής της Οικογένειας* υποφέρουν από το πρόβλημα του ξεπερασμένου υλικού και, συχνά, των κυκλικών επιχειρημάτων, τα συγκεκριμένα κείμενα λάμπουν εξαιτίας της νεοτερικότητάς τους. Στην πραγματικότητα, ο Ένγκελς ήταν πολύ πιο μπροστά από την εποχή τους, όταν τα έγραφε. Όπως έχει γράψει η Lindsey German και άλλοι, μετά την κυριολεκτική κατάργηση της οικογένειας της εργατικής τάξης στα πρώιμα στάδια της βιομηχανικής επανάστασης, ο καπιταλισμός επιχείρησε να επιβάλει μια μορφή αστικής οικογένειας στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα ως το μόνο τρόπο για να εξασφαλίσει την κοινωνικοποίηση της επόμενης γενιάς εργατών.[208] Εξ ου και οι προσπάθειες να χρησιμοποιήσει το νόμο και τα θρησκευτικά κηρύγματα για να περιορίσει τη συμμετοχή των γυναικών στο εργατικό δυναμικό. Όμως, μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο η αδιάκοπη πορεία της καπιταλιστικής συσσώρευσης έσπασε παντού αυτούς τους περιορι-

σμούς, έτσι ώστε ακόμα και σε χώρες που κυριαρχεί η ηθική του Καθολικισμού ή οι κώδικες του Ισλάμ, η αναλογία των γυναικών στο εργατικό δυναμικό μεγάλωνε ασταμάτητα (σε κάποια μέρη της Βρετανίας οι γυναίκες αποτελούν την πλειοψηφία της απασχολούμενης εργατικής τάξης).

Παρόλ' αυτά, η αναπαραγωγή παραμένει ιδιωτικοποιημένη, έστω κι αν το κράτος έχει αναγκαστεί να παίξει ένα πολύ μεγαλύτερο ρόλο απ' ό,τι στην εποχή του Ένγκελς στην προσφορά κοινωνικών υπηρεσιών και εκπαίδευσης. Οι περισσότερες γυναίκες είναι μισθωτές εργαζόμενες και προσδοκούν, όπως ποτέ άλλοτε στο παρελθόν, να ζήσουν μια ανεξάρτητη ζωή, αλλά ανακαλύπτουν ξανά ότι είναι αναγκασμένες να αυτοπεριοριστούν έχοντας το φορτίο της ανατροφής των παιδιών μέσα στα όρια της πυρηνικής οικογένειας. Εξαιτίας αυτού του γεγονότος έχει μεγαλώσει η αντίσταση από γυναίκες και από άνδρες ενάντια σε πολλά πράγματα που στο παρελθόν θεωρούνταν δεδομένα – στην ανισότητα των μισθών, στα σεξουαλικά στερεότυπα των επαγγελμάτων, στην αντιμετώπιση του γυναικείου σώματος ως εμπόρευμα, στη βία μέσα στο σπίτι, στους καταστροφικούς ψυχικά γάμους. Είναι μια αντίσταση που προβάλλει παντού το όραμα μιας καλύτερης ζωής για όλους, μέσα σε μια κοινωνία που εμποδίζει αυτό το όραμα να γίνει πραγματικότητα.

Συμπέρασμα

Πολύ λίγα επιστημονικά κείμενα που έχουν γραφτεί πάνω από 100 χρόνια πριν, μπορούν ακόμα να εμπνέουν τη σύγχρονη έρευνα. Δεν είναι να απορεί κανείς μ' αυτό, δεδομένης της έκρηξης της έρευνας, της γνώσης και της θεωρητικοποίησης που συνόδευσε τη φρενήρη συσσώρευση του κεφάλαιου. Ο *Ρόλος της Εργασίας στην Εξανθρώπιση του Πιθήκου* και η *Καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους* ήταν απόπειρες και να ανα-

πτύξουν και να εκλαϊκεύσουν τις αντιλήψεις της επιστήμης της εποχής τους. Είναι προς τιμήν του Ένγκελς και της μεθόδου που αυτός και ο Μαρξ ανέπτυξαν στα μέσα της δεκαετίας του 1840, το ότι ακόμα και σήμερα μας προσφέρουν αντιλήψεις και ιδέες που λείπουν από τόσα πολλά σύγχρονα κείμενα για την εξέλιξη του είδους μας και της κοινωνίας. Περιέχουν πολλά σημεία που χρειάζεται να τα ξεσκαρτάρουμε και να τα επαναδιατυπώσουμε κάτω από το φως αυτών που έχουν ανακαλυφθεί μετά το θάνατο του Ένγκελς. Αλλά, αυτό που απομένει έχει τεράστια αξία. Αποτελεί ένα ανεκτίμητο σημείο αναφοράς για όποιον και όποια θέλει να βγάλει συμπεράσματα, χρησιμοποιώντας τη μεγάλη μάζα του εμπειρικού υλικού που παράγεται σχεδόν σε καθημερινή βάση από τους αρχαιολόγους και τους ανθρωπολόγους. Και έτσι μας βοηθάει να ανασκευάσουμε τις ανοησίες των θεωρητικών της «κοινωνιοβιολογίας» και του «γυμνού πίθηκου», που ισχυρίζονται ότι ο καπιταλισμός είναι αναπόφευκτος επειδή στηρίζεται στα θεμέλια μιας αναλλοίωτης «ανθρώπινης φύσης».

Σημειώσεις

Φρίντριχ Ένγκελς
Ο ρόλος της εργασίας στην εξανθρώπιση του πιθήκου

1. Έτσι ονόμασε ο Ένγκελς αυτό το άρθρο στον πίνακα περιεχομένων της δεύτερης ενότητας των υλικών της Διαλεκτικής της Φύσης. Το άρθρο γράφτηκε στην αρχή σαν εισαγωγή για μια πιο εκτεταμένη εργασία με τίτλο: *Οι τρεις Βασικές Μορφές της Δουλείας (Die drei Grandformen der Knechtschaft).* Στη συνέχεια ο Ένγκελς έκανε αυτό τον τίτλο *Η Υποδούλωση του Εργάτη. Εισαγωγή (Die Knechtung des Arbeiters. Einleitung).* Επειδή όμως αυτή η εργασία δεν τέλειωσε τελικά, ο Ένγκελς έδωσε στο εισαγωγικό μέρος που είχε γράψει, τον τίτλο *Ο Ρόλος της Εργασίας στην Εξανθρώπιση του Πιθήκου,* που συμφωνεί με το περιεχόμενο του βασικού μέρους του χειρογράφου. Το άρθρο γράφτηκε κατά πάσα πιθανότητα τον Ιούνη του 1876. Αυτό φαίνεται από την επιστολή του Βίλχελμ Λίμπκνεχτ στον Ένγκελς στις 10 Ιούνη 1876, στην οποία ο Λίμπκνεχτ γράφει ότι μ' ανυπομονησία περιμένει την εργασία που είχε υποσχεθεί ο Ένγκελς στην εφημερίδα *Volksstaat* με τίτλο *Για τις τρεις Βασικές Μορφές Υποδούλωσης.* Το άρθρο δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά το 1896 στο περιοδικό *Neue Zeit* (Jahrgang XIV, τ. 2, σ. 545-554).

Κρις Χάρμαν
Ο Ένγκελς και η καταγωγή της ανθρώπινης κοινωνίας

1. Η ιστορία της σύγχρονης αστικής φιλοσοφίας έχει ταυτιστεί σε μεγάλο βαθμό με την πολεμική ανάμεσα στις δυο απόψεις, αν και τέμνεται και με άλλες επιχειρηματολογίες, όπως για παράδειγμα το πώς αποκτούμε πρόσβαση στη γνώση, ανάμεσα στον εμπειρισμό και τον εξορθολογισμό.
2. Δεν το ολοκλήρωσε ποτέ, αλλά δημοσιεύτηκε στην ανολοκλήρωτη μορφή του λίγο μετά το θάνατό του στη γερμανική σοσιαλιστική εφημερίδα *Die Neue Zeit.*
3. Χρησιμοποιώντας σημειώσεις του Μαρξ πάνω στο βιβλίο του Μόργκαν, οι οποίες εκδόθηκαν ως *Εθνολογικά Τετράδια* του Καρλ Μαρξ.
4. Ο Gregor Mendel στην πραγματικότητα δημοσίευσε τις ανακαλύ-

ψεις του σε ένα άσημο περιοδικό που εκδιδόταν στη Bruen (Brno) το 1865, αλλά μόνο στο τέλος του αιώνα αυτές ξεθαύτηκαν από άλλους βιολόγους.

5. B Trigger, 'Comment' on Tobias, 'Piltdown, the Case Against Keith', στο *Current Anthropology*, τομ. 33, No 3, Ιούνης 1992, σ. 275.

6. Για μια περιγραφή όλων αυτών των συγχύσεων, δες A Kuper, *The Chosen Primate* (London, 1994), σ. 33-47.

7. Σχετικά με την ανεπάρκεια των προσπαθειών να ερμηνευθεί η ανθρώπινη εξέλιξη μέχρι τη δεκαετία του 1960, δες την εισαγωγή στο R Foley (επιμ.), *Hominid Evolution and Community Ecology* (London, 1984), σ. 3.

8. C Stringer, 'Human evolution and biological adaptation in the Pleistocene, στο ίδιο, σ. 53.

9. N Roberts, 'Pleistocene environment in time and space', στο ίδιο, σ. 33.

10. Μια τέτοια ραγδαία εξέλιξη στο επίπεδο των γνώσεων σημαίνει ότι πολλές εξαιρετικά χρήσιμες εργασίες αποδεικνύονται ξεπερασμένες σε κρίσιμα σημεία μέσα σε μικρό χρονικό διάστημα. Αυτό ισχύει για παράδειγμα, για τη μαρξιστική ανάλυση του Charles Woolfson, *The Labour Theory of Culture*, αν και δημοσιεύθηκε μόλις το 1982 και αν και η βασική του επιχειρηματολογία βρίσκεται πολύ κοντά σε αυτή που παρουσιάζω εδώ. Ενώ έγραφα αυτό το άρθρο εμφανίστηκαν δημοσιεύσεις στα επιστημονικά έντυπα που υποστήριζαν ότι το περίφημο απολίθωμα του «ανθρώπου της Ιάβας» ήταν ένα εκατομμύριο χρόνια προγενέστερο απ' όσο θεωρείτο πριν (*New Scientist*, 7 Μάη 1994) και ότι το παλαιότερο δείγμα Αυστραλοπίθηκου μέχρι σήμερα έχει βρεθεί στην Αιθιοπία.

11. Και ενός από τους υποτιθέμενους «ριζοσπαστικούς» οπαδούς τους, του Chris Knight. Το βιβλίο του *Blood Relations* (Yale, 1991) είναι γεμάτο αναπόδεικτες προτάσεις με άπειρες διαστρεβλώσεις αποδεικτικού υλικού, σε μια προσπάθεια να δικαιολογήσει τους ισχυρισμούς του. Δες και τη βιβλιοκριτική μου με τίτλο 'Blood Simple', *International Socialism* 54, Άνοιξη 1992, σ. 169.

12. Και ο ίδιος ο Ένγκελς το κάνει σε ορισμένα σημεία της *Καταγωγής της Οικογένειας*, αλλά ας το αφήσουμε για παρακάτω.

13. Ένα διαφορετικό είδος *Pan paniscus*, σε σχέση με τον κοινό χιμπατζή

(*Pan troglodytes*).

14. Αν και αρκετοί ζωολόγοι υποστηρίζουν ακόμα το ίδιο και για τον Ουραγκοτάγκο. Δες, για παράδειγμα, J H J Schwartz, *The Red Ape* (London, 1987), στη βιβλιοπαρουσίαση του Peter Andrews στο *New Scientist*, 14 Μάη 1987.

15. S I Washburn και R More, 'Only Once', στο P B Hammond, *Physical Anthropology and Archaeology* (New York, 1976), σ. 18.

16. R Ardrey, *African Genesis* (London, 1969), σ. 9-10.

17. C J Lumsden και E O Wilson, *Genes, Mind and Culture* (Cambridge, Mass, 1981), σ. 258.

18. R Ardrey, όπ, σ. 170.

19. C J Lumsden και E O Wilson, όπ, σ. 354.

20. Αυτές οι μελέτες δεν είναι εύκολο να γίνουν αποδεκτές με ένα ελεγχόμενο επιστημονικό τρόπο. Εμπεριέχουν την παρακολούθηση σκόρπιων ομάδων, συχνά με πάνω από 40 μέλη η κάθε μια, μέσα σε πυκνή δασώδη βλάστηση και σε κορυφές δένδρων όπου οι άνθρωποι δεν έχουν εύκολη πρόσβαση, ενώ αναγνωρίζουν ότι η ίδια η ανθρώπινη παρουσία μπορεί να επηρεάσει τη συμπεριφορά των πιθήκων (για παράδειγμα, οι χιμπατζήδες μαλώνουν για την τροφή τους όταν αυτή τους δίνεται μια φορά την ημέρα από έναν άνθρωπο, με τρόπο που ίσως να μην γινόταν όταν έχουν στη διάθεσή τους άφθονη σκορπισμένη χλωρίδα). Ως αποτέλεσμα, τα στοιχεία αυτών των μελετών είναι ανοικτά σε διαφορετικές ερμηνείες. Παρόλ' αυτά, όλες καταδεικνύουν μια διαφορετική κατεύθυνση από αυτή του παλιού μοντέλου του «βαβουίνου». Σχετικά με τη συζήτηση αυτή για τις μελέτες της άγριας ζωής, δες I S Bernstein και F O Smith (επιμ.), *Primate Ecology and Human Origins* (New York, 1979). W C McGrew, 'Chimpanzee Material Culture', στο R A Foley, *The Origins of Human Behaviour* (London, 1991), σ. 16-20. Για περιγραφές των ίδιων των ερευνών, δες J Goodall, *The Chimpanzees of Gombe* (Cambridge, Mass, 1986). M P Giglieri, *The Chimpanzees of Kibale Forest* (New York, 1984). A F Dixson, *The Natural History of the Gorilla* (London, 1981). B M F Galiliki και G Teleki, *Current Anthropology*, Ιούνης 1981.

21. Έτσι, η επιθετικότητα ανάμεσα στα αρσενικά κατά το ζευγάρωμα είναι πιο συχνή στην αιχμαλωσία απ' ό,τι στην άγρια φύση «εξαιτίας της μεγαλύτερης δυνατότητας του αρσενικού να ελέγχει το θηλυκό

μέσα στο κλουβί», σύμφωνα με την εργασία του R H Nadler, 'Aggression in Common Chimps, Gorillas and Orang-utangs'. Οι θηλυκοί πυγμαίοι χιμπατζήδες κάνουν επιλογή των αρσενικών που ζευγαρώνουν στην άγρια κατάσταση με έναν τρόπο που δεν μπορούν να το κάνουν όταν είναι στα κλουβιά, σύμφωνα με την εργασία του J F Dahl, 'Sexual Aggression in Captive Pygmy Chimps'. Αποσπάσματα και των δυο εργασιών υπάρχουν στο *International Journal of Primatology*, 1987, σ. 451.

22. Για μια σύνοψη των αποδείξεων γι' αυτό το ζήτημα, δες N M Tanner, *Becoming Human* (Cambridge, 1981), σ. 87-89.

23. R Leakey και R Lewin, *Origins* (London, 1977), σ. 64.

24. N M Tanner, *Becoming Human*, όπ, σ. 95-96. Δες επίσης Dixson, όπ, σ. 148.

25. A F Dixson, όπ, σ. 128. Κατά περίεργο τρόπο, ο Ardrey παραδέχεται πως ο γορίλας δεν είναι επιθετικός και δεν ωθείται από κάποια «εδαφική επιταγή» και μετά συμπεραίνει ότι έχει χάσει τα «βασικά ένστικτά του» και ότι «οι γενικές παρορμήσεις των πρωτευόντων» έχουν εκφυλιστεί επειδή το είδος είναι «καταδικασμένο»! R Ardrey, όπως παραπάνω, σ. 126-127.

26. Αυτό έχει νόημα. Οι φυτικές τροφές είναι σχετικά δυσμετακίνητες και βρίσκονται σε διασκορπισμένα δένδρα ή θάμνους. Δεν αποτελεί πλεονέκτημα για τα ξεχωριστά μέλη της αγέλης να τρώνε όλα μαζί στο ίδιο μέρος. Αντιθέτως, η απόκτηση κρέατος προϋποθέτει τη συνεργασία πολλών χιμπατζήδων για να σκοτώσουν ένα μεμονωμένο ζώο. Κι αυτό δεν μπορεί να συμβεί, εκτός κι αν η λεία μοιραστεί ανάμεσά τους.

27. Δες τα σκίτσα της Lokelema, ενός θηλυκού 25-35 χρόνων και του Bosondro, ενός αρσενικού 5,5 με 7,5 χρόνων, στο N M Tanner, *On Becoming Human*, όπ, σ. 124-125.

28. A L Zihlman, 'Common Ancestors and Uncommon Apes', στο J R Durrant, *Human Origins* (Oxford, 1989), σ. 98.

29. Στο ίδιο, σ. 98. Δες επίσης το J Kingdon, *Self Made Man* (London, 1993), σ. 25. Ο Cronin υποστηρίζει ότι η μοριακή ανάλυση δείχνει πως ο *pan paniscus* είναι το «υλικό» από το οποίο κατάγονται οι γορίλες, οι κοινοί χιμπατζήδες και οι άνθρωποι. Αναφέρεται στο N M Tanner, *On Becoming Human*, όπ, σ. 58.

30. Οι Αυστραλοπίθηκοι συνήθως διαιρούνται σε τρία ή τέσσερα είδη. Το ένα από αυτά, ο *Australopithecus afaresis* (του οποίου υπάρχει ένας πλήρης σκελετός με το παρατσούκλι 'Lucy'), θεωρείται ότι είναι ο άμεσος πρόγονος των σύγχρονων ανθρώπινων όντων. Τα άλλα συνήθως αντιμετωπίζονται ως εξελικτικά αδιέξοδα, δηλαδή ως όντα που προσαρμόστηκαν σε συγκεκριμένα οικολογικά περιβάλλοντα, αλλά δεν μπόρεσαν να κάνουν τη μετάβαση σε νέα περιβάλλοντα όταν άλλαξαν τα δεδομένα της περιοχής.

31. Ο Dart, αυτός που ανακάλυψε τους πρώτους σκελετούς Αυστραλοπιθήκων, θεώρησε τα κόκαλα ζώων που βρήκε δίπλα τους ως ένδειξη ότι οι Αυστραλοπίθηκοι κυνηγούσαν. Αλλά αυτές οι ενδείξεις έχουν έκτοτε αμφισβητηθεί και τα κόκαλα θεωρούνται ότι συγκεντρώθηκαν εκεί από ύαινες.

32. Δεν υπάρχει καμιά γενικά αποδεκτή περιγραφή του πού τελειώνει η γραμμή του πιθήκου και πού αρχίζει η ανθρώπινη ζωή, ούτε του πώς η ανθρώπινη γραμμή χωρίζεται σε διαφορετικά είδη. Παρόλ' αυτά, οι περισσότερες σημερινές περιγραφές τοποθετούν τον Αυστραλοπίθηκο με τους πιθήκους και δέχονται ότι το ηλικίας 2 εκατομμυρίων χρόνων κρανίο 1470 είναι το αρχαιότερο γνωστό του ανθρώπινου είδους, *homo habilis*. Δες, για παράδειγμα, R Leakey και R Lewin, *Origins Revisited* (London, 1993), σ. 117.

33. P V Tobias, 'The brain of *homo habilis*', Journal of Human Evolution, 1987, σ. 741. R Leakey, 'Recent fossil finds in Africa', στο J R Durant, εκδ, *Human Origins* (Oxford, 1989). N M Tanner, *On Becoming Human*, όπ, σ. 254.

34. Υποστηρίζεται ότι τα υπολείμματα σκελετών στο Omo της Αιθιοπίας και στον ποταμό Klasies καθώς και στο σπήλαιο Border της Νότιας Αφρικής ανήκουν σε σύγχρονους ανθρώπους που έζησαν 130.000, και 80.000 με 100.000 χρόνια πριν. Αλλά αυτές οι ενδείξεις αμφισβητούνται από ανθρώπους όπως ο Milford Wolpoff και ο Alan Thorne. Δες, για παράδειγμα, το άρθρο τους 'The case against Eve', *New Scientist*, 22 Ιούνη 1991, και τη σύντομη σύνοψη των κριτικών παρατηρήσεων στο συνέδριο του 1987 στο Κέμπριτζ με θέμα τις απαρχές του ανθρώπου, στο S McBrearty, 'The origins of modern humans', *Man* 25, 1989, σ. 131. Υπάρχει επίσης ο ισχυρισμός ότι υπολείμματα ανατομικά σύγχρονων ανθρώπων που βρέθηκαν στο Qafzeh της Παλαιστίνης είναι ηλικίας 80.000-100.000 χρόνων. Δες, για παράδειγμα,

τον McBrearty, σ. 131, ο οποίος σημειώνει ότι «αυτό συμφωνεί με το ότι οι καταβολές του σύγχρονου ανθρώπου είναι είτε από την Αφρική είτε από τη νοτιοδυτική Ασία».

35. Υπάρχει μεγάλη αντιπαράθεση σχετικά με την ηλικία των διαφόρων ανθρώπινων υπολειμμάτων στην Αμερικανική ήπειρο. Για μια σύνοψη των επιχειρημάτων, δες Gordon R Willey, 'The Earliest Americans', στο P B Hammond (επιμ.), *Physical Anthropology and Archaeology*, όπ.π.

36. Ένα σημείο που θίγει και ο Graves στην εργασία του 'New Models and Metaphors for the Neanderthal Debate', *Current Anthropology*, τομ. 32, No 5, December 1991, σ. 513. Για έναν απολογισμό της συζήτησης που ξεκίνησε πάνω από μισό αιώνα πριν, δες V G Childe, *What Happened in History* (Harmondsworth, 1954), σ. 30.

37. Αυτή η εναλλακτική άποψη συχνά αποκαλείται «πολυ-τοπική άποψη» και ο πιο γνωστός οπαδός της είναι ο Milford Wohlpoff.

38. Έχουν εκφραστεί αμφιβολίες για μια πλήρη αποδοχή της θέσης «πέρα απ' την Αφρική» από ανθρώπους όπως ο Roger Leakey, ο οποίος δεν εντάσσει τον εαυτό του ούτε στην πολύ-τοπική θέση. Δες, για παράδειγμα, στο Leakey, 'Recent fossil finds in Africa', στο J R Durant, όπ.π, σ. 55: «Πιστεύω ότι ο κόσμος πριν από 100.000 χρόνια κατοικείτο από τοπικά ξεχωριστές ομάδες του ιδίου είδους. Δεν ασπάζομαι την ιδέα ότι η σύγχρονη μορφή του είδους μας είχε μια μοναδική γεωγραφική καταβολή... Οι ενδείξεις από τα απολιθώματα από ένα ευρύ φάσμα διαφορετικών τοποθεσιών του πλανήτη μου υποδεικνύει ότι ο "*homo sapiens* στη σύγχρονη μορφή του ξεπήδησε από έναν πληθυσμό μιας περισσότερο αρχαϊκής μορφής όπου κι αν εγκαταστάθηκε"». Ο τόνος του είναι πολύ πιο μετρημένος στο βιβλίο που έγραψε το 1993, *Origins Reconsidered*, αλλά αυτό το βιβλίο γράφτηκε μαζί με τον Roger Lewin, ο οποίος ασπάζεται τη θεωρία της μιας και μοναδικής καταβολής. Η κοινή συγγραφή εξηγεί πιθανώς και το γιατί το βιβλίο αποδίδει με τόσο εξαιρετικά σφαιρικό τρόπο τη συζήτηση. Δες R Leakey και R Lewin, *Origins Reconsidered*, 1993, σ. 211-235. Για άλλες περιγραφές της αντιπαράθεσης, δες: Roger Lewin, 'DNA evidence strengthens Eve hypothesis', *New Scientist*, 19 Οκτωβρίου 1991. J Poulton, 'All about Eve', *New Scientist*, 14 Μαΐου 1987. C Stringer, 'The Asian Connection', *New Scientist*, 17 Νοεμβρίου 1990. 'Scientists Fight It Out and It's All about Eve', *Observer*, 16 Φε-

βρουαρίου 1992. M Wohlpoff and A Thome, 'The Case Against Eve', *New Scientist*, 22 Ιουλίου 1991. S McBrearty, 'The Origin of Modern Humans', *Man* 25, σ. 129-143. R Leakey, 'Recent Fossil Finds in Africa' και C Stringers, 'Homo Sapiens: Single or Multiple Origin', αμφότερα στο J R Davent (επιμ.), *Human Origins* (Oxford, 1989). P Mellors and C Stringer (επιμ.), *The Human Revolution* (Edinburgh, 1989). P Graves, 'New Models and Metaphors for the Neanderthal Debate', *Current Anthropology*, τομ. 32, No 5, Δεκέμβριος 1991. R A Foley, *The Origin of Human Behaviour* (London, 1991), σ. 83.

39. Η «πολυ-τοπική» άποψη μερικές φορές αντιμετωπίζεται σαν να προσφέρει δικαιολογία στο ρατσισμό, εφόσον υποστηρίζει ότι άνθρωποι σε διαφορετικά μέρη του κόσμου άρχισαν να αναπτύσσουν συγκεκριμένα διαφοροποιητικά χαρακτηριστικά εκατοντάδες χιλιάδες κι όχι δεκάδες χιλιάδες χρόνια πριν. Αλλά αυτό είναι ένα στοιχειώδες λογικό λάθος. Από τη στιγμή που υποθέτει έναν πολύ πιο αργό ρυθμό εξέλιξης – και επομένως και της εξέλιξης των ανθρωπίνων διαφορών – απ' ό,τι η άποψη της μοναδικής καταβολής, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως στοιχείο που αποδεικνύει ότι η τελική διαφοροποίηση ήταν καθόλου μεγαλύτερη.

Εξίσου λανθασμένος είναι ο ισχυρισμός ότι η κοινή καταβολή των ανθρώπινων όντων από την Αφρική καταρρίπτει το λευκό ρατσισμό ή ακόμα και αποδεικνύει ότι οι Αφρικανοί είναι ανώτερη «φυλή» σε σχέση με τους «λευκούς». Ένας ρατσιστής θα μπορούσε εύκολα να αποδεχθεί μια Αφρικάνικη καταβολή για τα ανθρώπινα όντα και μετά να επιμείνει ότι αυτό δείχνει ότι οι Αφρικανοί είναι πιο «πρωτόγονοι» αφού «εξελίχθηκαν λιγότερο» από τους «λευκούς», βασίζοντας τον ισχυρισμό του στο επιχείρημα ότι αφού ο σύγχρονος άνθρωπος μπόρεσε να εξελιχθεί πολύ γρήγορα σε ένα ξεχωριστό και ανώτερο είδος από τους Νεάντερνταλ 100.000 χρόνια πριν, γιατί οι λευκοί δεν θα μπορούσαν να εξελιχθούν σε ένα ξεχωριστό και ανώτερο είδος από τους μαύρους 20.000 χρόνια πριν; Στην πραγματικότητα, αυτό ήταν το ρατσιστικό επιχείρημα στις πολλές δεκαετίες που οι Νεάντερνταλ θεωρούνταν «πρωτόγονοι πιθηκάνθρωποι».

Τα ρατσιστικά επιχειρήματα είναι λάθος όχι εξαιτίας της μιας ή της άλλης υπόθεσης για τις απαρχές του ανθρώπινου είδους, αλλά επειδή δεν μπορούν να βρουν καμιά στήριξη σε ό,τι γνωρίζουμε για τη γενετική και βιολογική δομή των ανθρώπινων όντων. Το ανθρώπινο είδος δεν μπορεί να διαιρεθεί σε ξεχωριστές υπο-ομάδες, όπου

τα μέλη της κάθε μιας διαφοροποιούνται από τα μέλη των άλλων υπο-ομάδων λόγω ενός πλήρους συστήματος γονιδίων και φυσικών χαρακτηριστικών. Το πολύ πολύ να μπορεί να διαιρεθεί σε ομάδες σύμφωνα με την ποικιλία συγκεκριμένων ατομικών χαρακτηριστικών όπως η ποσότητα της μελανίνης στο δέρμα, η τάση των μαλλιών να είναι κατσαρά, το χρώμα των ματιών, η ομάδα αίματος, το ύψος, το μέγεθος της μύτης ή οτιδήποτε άλλο. Αλλά αυτές οι ομάδες συγκεκριμένων χαρακτηριστικών δεν αποκλείουν η μια την άλλη. Η ομάδα των ανθρώπων με λίγη μελανίνη («λευκοί») περιλαμβάνει πολλούς ανθρώπους με σκούρα μάτια. Η ομάδα των ανθρώπων με μεγάλες μύτες περιλαμβάνει ανθρώπους με όλα τα επίπεδα μελανίνης. Αυτή η αλληλοτεμνόμενη φυσική κατάσταση των ομαδοποιήσεων ισχύει ακόμα κι όταν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά έχουν την τάση να συγκεντρώνονται σε συγκεκριμένα μέρη του κόσμου: έτσι, η γεωγραφική κατανομή των ομάδων αίματος δεν συμπίπτει καθόλου με αυτή της μελανίνης (δηλ. το «χρώμα» του δέρματος), ούτε συμπίπτει με την κατανομή του γονίδιου της μεσογειακής αναιμίας (που βρίσκεται στους Έλληνες, τους Τούρκους, τους Ιταλούς, τους Άραβες και τους Αφρικανούς). Επομένως, η έννοια της φυλής – που είναι προϊόν του δουλεμπόριου και της ιμπεριαλιστικής κατάκτησης – δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως επιστημονική κατηγορία. Για μια ολοκληρωμένη συζήτηση πάνω σε αυτό το θέμα, δες F B Livingstone, 'On the non-existence of human races', in *Current Anthropology*, 3 (1962), σ. 279. Δες επίσης το σχόλιο πάνω στο επιχείρημα του Livingstone από τον T Dobzhansky, στο ίδιο τεύχος.

Θα ήταν θεμελιώδες λάθος για τον καθένα να μετατρέψει την επιχειρηματολογία ενάντια στο ρατσισμό σε ένα ζήτημα που εξαρτάται από τις θεωρίες για το παρελθόν, οι οποίες μπορούν να αμφισβητηθούν μετά από κάθε ανακάλυψη αρχαίων οστών ή νέων τεχνικών διερεύνησης του γενετικού παρελθόντος της ανθρωπότητας.

40. R Ardrey, *African Genesis* (London, 1967), σ. 20.

41. R A Dart, 'The Predatory Transition from Ape to Man', *International Anthropological and Linguistic Review*, τομ.1, No 4, 1953.

42. Αυτή είναι η παρουσίαση του επιχειρήματος από δύο από τους αντιπάλους του, τους M Wolpoff και A Thome ('The Case Against Eves', *New Scientist*, 22 Ιουνίου 1991). Αλλά με το ίδιο λούστρο επικαλύ-

πτουν την υπόθεση και μερικοί από τους υποστηρικτές της.

43. Εδώ απλοποιώ όσο μπορώ το επιχείρημα, έτσι ώστε να είναι δυνατόν να το παρακολουθήσουμε. Στην πραγματικότητα, τα περισσότερα χαρακτηριστικά είναι προϊόν πολλών διαφορετικών ζευγαριών γονιδίων. Αλλά αυτό δεν μειώνει την αξία της επισήμανσής μου. Για μια πληρέστερη εκλαϊκευμένη περιγραφή της σύγχρονης γενετικής θεωρίας, δες S Jones, The *Language of Genes* (London, 1993), κεφ. 2.

44. Οι γενετιστές κάνουν διάκριση ανάμεσα στο συνεχή μετασχηματισμό ενός ολόκληρου είδους σε νέο είδος που διαδέχεται το παλιό μέσω γενετικής επιλογής («αναγέννηση») και στην διακλάδωση ενός υποπληθυσμού που εξελίσσεται σε νέο είδος παράλληλα με το παλιό («κλαδογένεση»). Δες την εισαγωγή στο R Foley (επιμ.), *Hominid Evolution and Community Ecology*, σ. 15. Ο Alexeev αποκαλεί «ενιαίους» αυτούς που βλέπουν ολόκληρο το ανθρώπινο είδος να εξελίσσεται σε νέο είδος, και «διαιρέτες» εκείνους που βλέπουν μια μικρή ομάδα να διασπάται για να σχηματίσει μια νέα ομάδα. Ο Alexeev, *The Origins of the Human Race* (Moscow, χ.χ.), σ. 101.

45. Αυτό τους οδηγεί στο να επισημάνουν ότι η υπόθεση της «Αφρικανής Εύας» και η «πολυ-τοπική» υπόθεση δεν αποκλείουν αναγκαστικά η μια την άλλη. «Αν τα γονίδια που ελέγχουν το σχήμα του κρανίου είναι στο πυρηνικό DNA, πράγμα που μοιάζει πιθανό, μπορεί τοπικά να αλλάζουν συχνότητα ως αποτέλεσμα πιέσεων που προκύπτουν από τις μετακινήσεις ή τις τοπικές περιβαλλοντικές επιλογές. Επομένως δεν βλέπουμε καμιά ασυμβατότητα ανάμεσα στην Αφρικανική καταγωγή όλου του ανθρώπινου μιτοχονδριακού ιστού και την τοπική διατήρηση διαφορετικής δομής των οστών. Η ύπαρξη και των δυο σίγουρα ενισχύει την άποψη του ανθρώπινου είδους ως ενός ενιαίου διασταυρωνόμενου πληθυσμού». T Rowell και M C King, επιστολή στο *New Scientist*, 14 Σεπτεμβρίου 1991.

46. C Stringer, '*Homo sapiens*, single or multiple origin', στο J R Durant, όπ, σ. 77.

47. S McBrearty, όπ, σ. 134.

48. Δες, για παράδειγμα, P Graves, όπ, σ. 521, και E Zubrow, αναφέρεται στο R Leakey και R Lewin, *Origins Reconsidered*, σ. 234-5.

49. N M Tanner, όπ, σ. 155.

50. Για μια σύνοψη των θέσεων του Isaac και των κριτικών που του

ασκήθηκαν από τον Binford και άλλους, δες R J Blumenschine, 'Breakfast at Olorgesalie', *Journal of Human Evolution*, τομ. 21, No 4, Οκτώβριος 1991, και J M Sept, 'Was there no place like home?', *Current Anthropology*, τομ. 33, No 2, Απρίλιος 1992.

51. J A Gowlett, 'The Mental Abilities of Early Man', στο R Foley (επιμ.), όπ.π.

52. Αναφέρεται στο N M Tanner, όπ.π, σ. 206. Δες επίσης P V Tobias, 'The brain of homo habilis', *Journal of Human Evolution*, 1987, σ. 741.

53. C Woolfson, *The Labour Theory of Culture*, όπ.π, σ. 3.

54. J M Sept, 'Was there no place like home?', όπ.π, και Binford, αναφέρεται στο R J Blumenshine, 'Breakfast at Olorgesailie', σ. 307.

55. Επιχείρημα που αναφέρεται από τον P Graves, όπ.π, σ. 519.

56. Η θέση του Robert Cargett αναφέρεται στο R Leakey και R Lewin, *Origins Reconsidered*, σ. 270. Δες επίσης M C Stimer, T D White και N Toth, 'The Cultural Significance of Grotta Guaterii Reconsidered', *Current Anthropology*, τομ. 32, No 2, Απρίλιος 1991.

57. Παραδόξως αυτό το επιχείρημα υποστηρίζεται έντονα από έναν υποτιθέμενο Μαρξιστή, τον Chris Knight, όπ.π.

58. Τα επιχειρήματα του Lieberman περιέχονται στο βιβλίο του *Uniquely Human* (Cambridge Mass, 1991).

59. Δες Gould και Eldridge, *Paleobiology* 3, 1977. Για μια κριτική των απόψεών τους, δες Cronin και άλλοι, *Nature* 292. Για μια σύνοψη της αντιπαράθεσης, δες C Stringer, 'Human Evolution and Biological Adaptation in the Pleistocene', στο R A Foley (επιμ.), *Hominid Ecology*, σ. 57.

60. A Kuper, όπ.π, σ. 53.

61. Στο ίδιο, σ. 79.

62. Η σημασία του σκοινιού και της τριχιάς κάποιου τύπου επισημαίνεται με έμφαση από τον Jonathan Kingdon, του οποίου η γνώση πάνω στην οικολογία των Αφρικάνικων θηλαστικών είναι ικανή να ρίξει άπλετο φως στις συνθήκες που έζησαν τα πρώιμα ανθρώπινα όντα. Δες το βιβλίο του *Self Made Man*, όπ.π, σ. 51.

63. W C McGrew, 'Chimpanzee Material Culture', στο R A Foley (επιμ.), *The Origins of Human Behaviour* (London, 1991), σ. 19-20.

64. S T Parker και K R Gibson, 'The Importance of Theory for Reconstructing the Evolution of Language and Intelligence', στο A B Chiarelli και R S Corrucinia (επιμ.), *Advanced Primate Biology* (Berlin, 1982), σ. 49.

65. T Wynn, 'Archaeological Evidence for modern Intelligence', στο R A Foley (επιμ.), *The Origins*, όπ, σ. 56-63.

66. A Kuper, όπ, σ. 89.

67. P Graves, όπ, σ. 519-521. R A Foley, *The Origins*, όπ, σ. 83.

68. N David, 'On upper palaeolithic society, ecology and technological change: the Noaillan case', στο Colin Renfrew (επιμ.), *Explaining Cultural Change* (London, 1973), σ. 276.

69. Οι B Arensburg και B Vandermeersch ισχυρίζονται ότι το υοειδές οστούν ενός Neanderthal 60.000 χρόνων πριν, που βρέθηκε στο σπήλαιο Kebara στο βουνό Carmel στο Ισραήλ, μαρτυρά ότι «η μορφολογική βάση για την ικανότητα της ανθρώπινης ομιλίας εμφανίζεται να έχει πλήρως αναπτυχθεί». Αναφέρεται στο R Leakey και R Lewin, *Origins Reconsidered*, όπ, σ. 272. Ο Lieberman αμφισβητεί τη σπουδαιότητα αυτού του ευρήματος. Για τη δική του περιγραφή αυτής της αντιπαράθεσης, δες το βιβλίο του *Uniquely Human*, όπ, σ. 67.

70. Lieberman, στο ίδιο, σ. 65.

71. C Stringer, 'Human Evolution and Biological Adaptation in the Pleistocene', στο R A Foley (επιμ.), όπ, σ. 64.

72. Ακόμα και ο Lieberman, που θεωρεί διαφωνώντας ότι η πλήρης χρήση της ομιλίας ήταν μια ύστερη ανάπτυξη, δίνει έμφαση στο ρόλο της εργασίας: «Οι μηχανισμοί του εγκεφάλου που ελέγχουν την ομιλία πιθανόν πηγάζουν από αυτούς τους μηχανισμούς που διευκολύνουν την ακρίβεια των χειρονακτικών καθηκόντων».

73. Αυτή η παρατήρηση είναι πολύ σημαντική, αφού ακόμα κι ένας από τους καλύτερους αρνητές της κοινωνιοβιολογίας, ο Steven Gould, στις πρόσφατες εργασίες εμφανίζει να διολισθαίνει σε κάποιο «μεταμοντερνισμό». Στο *Bully for Brontosaurus* τείνει να αποδεχθεί την άποψη πως η γλώσσα εμφανίστηκε ξαφνικά πριν από 35.000 χρόνια, ενώ στο *Wonderful Life* (London, 1989) περιγράφει μια συνολική φιλοσοφία της ιστορίας που δίνει έμφαση στα τυχαία γεγονότα και την αυθαιρεσία παρά σε κάποιο λογικό ειρμό, όπως όταν γράφει: «Μια

ιστορική ερμηνεία δεν βασίζεται σε κατ' ευθείαν συμπεράσματα από τους νόμους της φύσης, αλλά σε απρόβλεπτες προγενέστερες καταστάσεις, στις οποίες κάθε μεγάλη αλλαγή σε κάθε διαδοχικό βήμα μπορεί ν' αλλάξει το τελικό αποτέλεσμα. Επομένως, αυτό το τελικό αποτέλεσμα είναι εξαρτώμενο, ή είναι συμπτωματικό, όλων αυτών που συνέβησαν πριν». Αλλά, στην πραγματικότητα, το κάθε τι δεν είναι «συμπτωματικό». Σε συγκεκριμένες συνθήκες, στον βιολογικό κόσμο αλλά και στην ιστορία, κάποια πράγματα είναι πιο πιθανό να συμβούν – αντιμέτωπο με μια μαζική εξόντωση ένα είδος, κάποια πλάσματα με μια συγκεκριμένη γενετική δομή είναι πιο πιθανό ότι θα επιβιώσουν απ' ό,τι κάποια άλλα, αντιμέτωπες με μια συγκεκριμένη αλλαγή στο περιβάλλον κάποια είδη ανθρώπινης εργασίας και κοινωνικής οργάνωσης είναι πιο πιθανό ότι θα προσαρμοστούν απ' ό,τι κάποια άλλα, αντιμέτωπες με συγκεκριμένες αλλαγές στην κοινωνία, κάποιες τάξεις είναι πιο πιθανό ότι θα ανταποκριθούν με συγκεκριμένους τρόπους. Γι' αυτό δεν μπορούμε απλώς να γράφουμε ιστορία, αλλά να την χρησιμοποιούμε μέσα σε κάποια όρια για να φωτίσουμε το παρόν. Διαισθάνομαι ότι ο ίδιος ο Gould θα το είχε αναγνωρίσει αυτό στη ριζοσπαστική δεκαετία του 1960 και ότι η σημερινή θέση του είναι περισσότερο μια αντανάκλαση των σημερινών αλλαγών της μόδας που επικρατεί στη διανόηση, παρά η προσωπική του πεποίθηση. Θα έπρεπε επίσης να προσθέσω ότι η εξαιρετική αλλά απλουστευτική γλώσσα που χρησιμοποιεί για να εκφράσει επιστημονικές ιδέες αποκρύπτει το γεγονός ότι μερικές φορές οι απόψεις που εκφράζει δεν είναι καθόλου αποδεκτές από άλλους ερευνητές (όπως η δική του ειδική ερμηνεία για τα ευρήματα του Burgess Shale που αναφέρει στο *Wonderful Life*).

74. N M Tanner, όπ, σ. 56.

75. R J Rayner και άλλοι, *Journal of Human Evolution*, τομ. 24, σ. 219, αναφέρεται στο S Bunney, 'Early Humans were Forest Dwellers', *New Scientist*, 10 Απριλίου 1993.

76. Δες για παράδειγμα την παρέμβαση του W S Laughlin, 'Hunting, its Evolutionary Importance', στο P B Hammond, όπ, σ. 42.

77. Για παράδειγμα, ο L Binford, *Bones, Ancient Man and Modern Myths* (New York, 1981).

78. Δες, για παράδειγμα, B J King, 'Comment' στο J M Sept, 'Was there

no place like home?', *Current Anthropology*, τομ. 33, No 2, Απρίλιος 1992, σ. 197.

79. N M Tanner, όπ, σ. 139.

80. Στο ίδιο, σ. 149.

81. B Trigger, σχόλιο πάνω στο Tobias, 'Piltdown, the Case Against Keith', στο *Current Anthropology*, τομ. 33, No 3, Ιούνιος 1992.

82. E Leacock, 'Women in Egalitarian society', στο *Myths of Male Dominance* (New York, 1981), σ. 31.

83. Δες B Trigger, *V Gordon Childe.*

84. E Gellner, *Plough, Sword and Book* (London, 1991), σ. 16.

85. C Ward Gailey, *From Kinship to Kingship* (Austin), σ. 16.

86. Αυτό ισχύει για μερικές από τις σταλινικές ερμηνείες. Όμως, ισχύει και για κάποιους ανθρώπους που προέρχονται από την αντισταλινική αριστερά. Έτσι, η περιγραφή της Evelyn Reed στο *Women's Evolution*, αν και είναι πολύ καλή στην κριτική που ασκεί στην παλιά αντιεξελικτική ορθοδοξία, βαδίζει σε λάθος δρόμο όταν παρερμηνεύει σοβαρά πολλά ανθρωπολογικά δεδομένα προκειμένου να τα ταιριάξει με συγκεκριμένα πράγματα που έγραψε ο Ένγκελς στην *Καταγωγή*. Αυτό ισχύει, για παράδειγμα, με την παραδοχή της για σκληρό «ανταγωνισμό» ανάμεσα στα πρώιμα αρσενικά ανθρώπινα όντα, για τον υποτιθέμενο ρόλο του κανιβαλισμού στις «πρωτόγονες» κοινωνίες, και για την υποτιθέμενη σύνδεση ανάμεσα στο δικαίωμα κληρονομιάς από την πατρογονική γραμμή και την αναγνώριση της πατρότητας. Για μια σε βάθος κριτική της εργασίας της Reed, δες τη βιβλιοπαρουσίαση της Eleanor Leacock στο *Myths of Male Dominance* (New York, 1981), σ. 183-194.

87. F Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State* (Moscow, χ.χ.), σ. 6. Φρίντριχ Ένγκελς, *Η Καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους*, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.

88. Αν και στην περίπτωση του Morgan αυτή η υλιστική ανάλυση ανακατεύεται με μια ιδεαλιστική άποψη που υποστηρίζει ότι «οι κοινωνικοί και πολιτικοί θεσμοί, σε ανταπόκριση με τις διαρκείς ανθρώπινες ανάγκες, έχουν αναπτυχθεί από λίγους πρωτεύοντες σπόρους της σκέψης», L H Morgan, *Ancient Society*, σ. 5. Θα πρέπει να προσθέσουμε ότι ο Morgan δεν ήταν επαναστάτης. Πίστευε ότι η αστική δη-

μοκρατία ήταν η ανώτερη μορφή της ανθρώπινης κοινωνίας στην οποία έπρεπε να φτάσουν όλες οι άλλες.

89. Στο ίδιο, σ. 24.

90. Στο ίδιο, σ. 18.

91. Engels, *The Origin of the Family*, όπ, σ. 42-43.

92. Στην πραγματικότητα, οι σύγχρονοι αρχαιολόγοι προεκτείνουν τον ορισμό λίγο περισσότερο προκειμένου να συμπεριλάβουν συγκεκριμένες κοινωνίες στις οποίες οι πόλεις δεν έπαιζαν σημαντικό ρόλο, όπως την Αρχαία Αίγυπτο και τον πολιτισμό των Μάγια στην Κεντρική Αμερική, επειδή περιείχαν πολλά από τα χαρακτηριστικά που συνήθως συνδέονται με τις κοινωνίες των πόλεων – ξεχωριστές ομάδες τεχνιτών και διοικητικών αξιωματούχων, ευρεία χρήση των μετάλλων, γραπτό λόγο κλπ. Κατά τον ίδιο τρόπο περιλαμβάνουν κοινωνίες όπως αυτές των Ίνκας ή της προ-ισλαμικής Αφρικής, στις οποίες υπήρχαν πόλεις αλλά δεν υπήρχε αλφάβητο.

93. Αν και ο γκουρού του νεοφιλελευθερισμού, ο Hayek, διαφώνησε, υποστηρίζοντας ότι χιλιάδες χρόνια πρωτόγονου κομμουνισμού παρήγαγαν αυτό που ο ίδιος θεωρεί πολύ επικίνδυνα «εγγενή ένστικτα» τα οποία οδήγησαν την πλειοψηφία του πληθυσμού σήμερα να θέλει «μια δίκαιη διανομή, όπου η οργανωμένη εξουσία χρησιμοποιείται για να αποδώσει στον καθένα ό,τι αξίζει», να «προωθήσει προειλημμένους κοινούς επιθυμητούς στόχους» και «να κάνει καλό σε γνωστούς ανθρώπους».

94. Engels, *The Origin of the Family*, όπ, σ. 157-159.

95. E Friedl, *Women and Men, the Anthropologist's View* (New York, 1975).

96. E Leacock, 'Women's Status in Egalitarian Societies', στο *Myths of Male Dominance*, όπ, σ. 139-140.

97. R Lee, *The !Kung San* (Cambridge, 1979), σ. 118.

98. Το '!' στην αρχή της λέξης !Kung αντιστοιχεί σε έναν ένρινο ήχο που δεν υπάρχει στις Ινδοευρωπαϊκές γλώσσες.

99. R Lee, όπ, σ. 244.

100. Guago, αναφέρεται στο Richard Lee, όπ, σ. 244.

101. Le P P Lejeune (1834), αναφέρεται στο M Sahlins, *Stone Age Econo-*

mics (London, 1974), σ. 14.

102. Colin Turnbull, *The Forest People* (New York, 1962), σ. 107, 110 και 124-5.

103. R Lee, όπ, σ. 343-345.

104. E Friedl, *Women and Men*, όπ, σ. 15.

105. R Lee, όπ, σ. 336-338.

106. Όλες οι αναφερόμενες φράσεις είναι από το R Ardrey, όπ, σ. 300, 30 και 399.

107. W Lloyd Warner, *A Black Civilisation* (New York, 1964), σχολιάζεται από τον Sahlins, *Stone Age Economics*, όπ, σ. 12.

108. E Friedl, *Women and Men*, όπ, σ. 14.

109. See R Lee, όπ, σ. 55, δες επίσης C Turnbull, *The Forest People*, όπ, σ. 127, M Sahlins, *Stone Age Economics*, όπ, σ. 123.

110. Όπως έχει σημειώσει ο M Sahlins: «Οι επιβιώσαντες τροφοσυλλέκτες είναι σαν άνθρωποι αποσπασμένοι από τον τόπο τους... που καταλαμβάνουν απομονωμένα λημέρια... και δεν ανταποκρίνονται στο σύγχρονο τρόπο παραγωγής... αποκομμένοι από τις καλύτερες περιοχές του πλανήτη, αρχικά από τη γεωργία και αργότερα από τις βιομηχανικές οικονομίες». Υπάρχει «η πιθανότητα ότι η εθνογραφία των κυνηγών και των συλλεκτών να είναι αποτέλεσμα σε μεγάλο βαθμό ανολοκλήρωτων κουλτούρων. Εύθραυστοι κύκλοι τελετουργιών και ανταλλαγών ίσως να έχουν εξαφανιστεί χωρίς να αφήσουν κανένα ίχνος, χαμένοι στα πρώτα στάδια της αποικιοκρατίας όταν σχέσεις μεταξύ των ομάδων δέχτηκαν τις μεγαλύτερες επιθέσεις και ανατράπηκαν»: *Stone Age Economics*, όπ, σ. 8 και 38. Για στοιχεία σε σχέση με κάποιες διαφορετικές αρχές κοινωνικής οργάνωσης που εφάρμοζαν οι *!Kung* πριν ένα αιώνα σε σχέση με σήμερα, δες R Lee, όπ, σ. 340. Για υποθέσεις γύρω από αν οι παλαιολιθικές κυνηγοσυλλεκτικές κοινωνίες είχαν διαφορετικές δομές από αυτές που επιβίωσαν, δες R Foley, 'Hominids, humans and hunter-gatherers', στο T Ingold, D Riches και J Woodburn, *Hunters and Gatherers*, τομ. I (London, 1988, σ. 207-221.

111. R Lee, 'Reflections on primitive communism', στο T Ingold, D Riches και J Woodburn, *Hunters and Gatherers*, τομ. I (New York, 1991), σ. 262.

112. R Lee, 'Reflections on primitive communism', όπ, σ. 268.

113. F Engels, *The Origin of the Family*, όπ, σ. 37.

114. Στο ίδιο, σ. 41.

115. Στο ίδιο, σ. 87.

116. Δες J V S Megaw (επιμ.), *Hunter Gatherers and the First Farmer Beyond Europe*, και τα δοκίμια των M Dolukhanov, G W W Baker, C M Nelson, D R Harris και M Tosi στο C Renfrew (επιμ.), *Explaining Cultural Change*, όπ.

117. Αυτό είναι ένα από τα βασικά επιχειρήματα στο M Sahlins, *Stone Age Economics*.

118. C Ward Gailey, *Kinship to Kingship* (Austin 1987), σ. 67.

119. R Lee, 'Reflections on primitive communism', όπ, σ. 262.

120. C Levi Strauss, αναφέρεται στο M Sahlins, *Stone Age Economics*, όπ, σ. 132.

121. H I Hogbin, αναφέρεται στο M Sahlins, στο ίδιο, σ. 135.

122. J F Lafitau, αναφέρεται στο R Lee, 'Reflections on primitive communism', όπ, σ. 252.

123. E Evans-Pritchard, αναφέρεται στο R Lee, 'Reflections on primitive communism', όπ, σ. 252.

124. A Richards, αναφέρεται στο M Sahlins, *Stone Age Economics*, όπ, σ. 125.

125. R Firth, αναφέρεται στο M Sahlins, *Stone Age Economics*, όπ, σ. 125.

126. R Firth, αναφέρεται στο M Sahlins, στο ίδιο, σ. 129.

127. Έτσι ο M Sahlins αναφέρεται στον «τρόπο παραγωγής του νοικοκυριού», *Stone Age Economics*, όπ. Αντιθέτως η K Sachs αναφέρεται στον «εταιρικό τρόπο παραγωγής», δες *Sisters and Wives*, όπ, σ. 109.

128. K Sachs, στο ίδιο, όπ, σ. 116-117.

129. M Sahlins, όπ, σ. 140.

130. E Friedl, *Women and Men, an Anthropologist's View* (New York, 1975), σ. 51.

131. See M Sahlins, όπ, κεφάλαιο ένα, R Lee, *!Kung San*, όπ, και C Turnbull, *The Forest People*, όπ.

132. Αυτή είναι μια παρατήρηση που κάνει ο A Testart, *Les chasseurs-cuedleurs ou l'origin des inegalités*, Paris 1982.

133. D O Henry, *From Foraging to Agriculture* (Philadelphia, 1989), σ. 227.

134. Ο D O Henry υποστηρίζει ότι η κατάρρευση των οικολογικών συνθηκών που επέτρεπαν «πολύπλοκες» διαδικασίες αναζήτησης τροφής προκλήθηκε από την κλιματική αλλαγή. Όμως, η αιτία θα μπορούσε να είναι και η σωρευτική επίδραση πάνω στο περιβάλλον του αυξανόμενου αριθμού των ανθρώπων που αναζητούσαν τροφή. Ο αυξανόμενος ανθρώπινος πληθυσμός μπορεί να είχε μια δραματική επίδραση στην ποσότητα των θηλαστικών με τα οποία εκτρεφόταν, την παύση της παραγωγής, τις ακραίες ελλείψεις. Αυτό μπορεί να εξηγεί γιατί υπάρχουν επαναλαμβανόμενες ιστορικές περιπτώσεις, σε διαφορετικά μέρη του κόσμου, όπου κοινωνίες με πολύπλοκες μορφές αναζήτησης τροφής (μερικές φορές, όπως σε περιοχές της Λατινικής Αμερικής με περιορισμένες πηγές κηπευτικής) ξαφνικά είτε πέρασαν πλήρως στη γεωργία ή οπισθοδρόμησαν στο νομαδικό κυνήγι και τη συλλογή.

135. Για περιγραφές της μετάβασης στη γεωργία στην αμερικανική ήπειρο δες, για παράδειγμα, R Mc Adams, *The Evolution of Urban Society* (London, 1966), σ. 39-40. F Katz, *Ancient American Civilisations* (London, 1989), σ. 19-22. W Bray, 'From Foraging to Farming in Mexico', στο J V S Megaw (επιμ.), *Hunters, Gatherers and the First Farmers outside Europe*, σ. 225-234.

136. Σύμφωνα με τον P M Dolukhonov, 'The Neolithisation of Europe: a chronological and ecological approach', στο C Renfrew (επιμ.), *Explaining Cultural Change* όπ, σ. 331-336. Οι χρονολογίες εδώ, όπως και αλλού, είναι κατά προσέγγιση και μπορεί να μεταβληθούν κάτω από το φως περισσότερο πρόσφατων γνώσεων.

137. Για υπολογισμό των χρονολογιών, δες C K Maisels, *The Emergence of Civilisation* (London, 1990). M Rice, *Egypt's Making* (London, 1990). M I Finlay, *Early Greece: the Bronze and Archaic ages* (London, 1981). F Katz, *Ancient American Civilisations*, όπ. Και G Connah, *African Civilisalions* (Cambridge 1987).

138. V Gordon Childe, *What Happened in History*, όπ, σ. 59-62.

139. Στο ίδιο, σ. 80-81.

140. C K Maisels, *The Emergence of Civilisation: from hunting and gathering to agriculture, cities and the state in the Near East* (London, 1993), σ. 297.

141. C K Maisels, στο ίδιο, σ. 297.

142. V Gordon Childe, *Social Evolution* (London, 1963), σ. 155-6.

143. V Gordon Childe, *What Happened in History*, όπ, σ. 88.

144. Δες C K Maisels, όπ, σ. 146.

145. T B Jones, αναφέρεται στο C K Maisels, όπ, σ. 184.

146. T B Jones και J W Snyder, αναφέρεται στο C K Maisels, όπ, σ. 186.

147. Σχετικά με τη συζήτηση για τις λίθινες κατασκευές πριν την ύπαρξη πόλεων, δες C Renfrew, *Before Civilisation* (Harmondsworth, 1976).

148. Επομένως, είναι βέβαιο ότι η ανάπτυξη στο Αιγαίο ενθαρρύνθηκε από αυτά που συνέβαιναν στην ηπειρωτική Ασία νοτιοανατολικά και στην ηπειρωτική Αφρική στα νότια. Επίσης, φαίνεται ότι κάποιες από τις εξελίξεις στην Αίγυπτο (το είδος των δημητριακών που σπέρνονταν, κάποια κατασκευάσματα) επηρεάστηκαν, σε περιορισμένο βαθμό, από επαφές με τον προγενέστερο πολιτισμό της Μεσοποταμίας. Είναι εξίσου πιθανό ότι οι πολιτισμοί της Λατινικής Αμερικής είχαν κάποια επαφή με την Ανατολική και Νοτιοανατολική Ασία.

149. V Gordon Childe, *Social Evolution*, όπ, σ. 160-161.

150. Στο ίδιο, σ. 160-161. Ο Gordon Childe υποστηρίζει: «Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στον παλιό κόσμο η καλλιέργεια με αλέτρι αντικατέστησε παντού την καλλιέργεια με τσάπα πολύ πριν την εμφάνιση του πολιτισμού. Αλλά το αλέτρι δεν ήταν γνωστό στους πολιτισμένους Μάγια, που στην πραγματικότητα δεν είχαν καθόλου οικιακά ζώα... Στην Κρήτη και στην εύκρατη Ευρώπη, καθώς και σε κάποια μέρη της Ασίας, τα τροχοφόρα οχήματα χρησιμοποιούνταν πολύ πριν έρθει ο πολιτισμός, αλλά στο Νείλο ήταν άγνωστα για 1500 χρόνια μετά την εμφάνιση του πολιτισμού... Στην Αίγυπτο και την Κρήτη, αλλά και στους Κέλτες, η άνοδος των αρχηγών στο επίπεδο του θεϊκού βασιλέα ο οποίος συγκέντρωνε το κοινωνικό πλεόνασμα, προηγήθηκε της εμφάνισης του πολιτισμού. Στη Μεσοποταμία, αντίθετα, αυτός που ασκούσε τη συγκεκριμένη λειτουργία ήταν ο ναός της υπεράνθρωπης θεότητας... ενώ τα ευρήματα δείχνουν ότι οι 'βα-

σιλικοί τάφοι' εμφανίζονται πολύ αργότερα...»

151. Οι απόψεις του Μαρξ για την πιθανότητα μιας κοινωνίας όπου μια γραφειοκρατική άρχουσα τάξη κατείχε ιδιοκτησία και εκμεταλλευόταν συλλογικά την υπόλοιπη κοινωνία, μάλλον είχαν κακή εφαρμογή στα γραπτά του για την Ινδία του πρώιμου 19ου αιώνα, όπου η ατομική ιδιοκτησία της γης ήταν πλατιά διαδεδομένη για περισσότερο από 1000 χρόνια. Δες R Tharpar, *Ancient Indian Social History* (Hyderabad, 1984).

152. Μια παρατήρηση που κάνει η C Gailey, όπ, σ. 22.

153. Δες, για παράδειγμα, C K Maisels, όπ, σ. 269.

154. R Tharpar, *Ancient Indian Social History*, όπ, σ. 19.

155. Δες τη συζήτηση για αυτό το ζήτημα στο F Katz, *Ancient American Civilisations*, όπ, σ. 70.

156. Οι υπολογισμοί δίνονται στο A B Lloyd, 'The late period', στο B Trigger, Kemp, O'Connor και Lloyd, *Ancient Egypt, A Social History*, όπ, σ. 310.

157. C Gailey, όπ.

158. Και για να είμαστε ειλικρινείς, ούτε η Gailey δίνει μια πετυχημένη εξήγηση.

159. E R Service, 'Classical and modern theories of the origins of government', στο R Cohen και E R Service (επιμ.), *Origin of the State*.

160. M H Fried, 'The state, the chicken and the egg, or what came first?', στο R Cohen και E R Service, στο ίδιο, σ. 35.

161. Ειδικά στον περίφημο *Πρόλογο στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*.

162. C Renfrew, 'The emergence of civilisation', στο C Renfrew (επιμ.), *Explaining Cultural Change*, όπ, σ. 421 και σ. 424. Ακόμα περισσότερο, ο ίδιος πολιτισμός μπορούσε να αποσταθεροποιήσει το περιβάλλον – κατεβάζοντας τη στάθμη των υπογείων υδάτων ή κουράζοντας το χώμα – πράγμα που οδηγούσε σε «αυξανόμενη αστάθεια» την κοινωνία και σε «τοπικές πιέσεις στον πληθυσμό, που προκαλούσαν αλλαγές». C Renfrew, όπ, σ. 427.

163. D R Harris, 'The prehistory of tropical agriculture', στο C Renfrew (επιμ.), *Explaining Cultural Change*, όπ, σ. 398-9.

164. Στο ίδιο, σ. 399.

165. F Engels, *The Origin of the Family*, όπ, σ. 160-161.

166. Στο ίδιο, σ. 286.

167. Στο ίδιο, σ. 105. Το κείμενο δεν πρέπει να διαβαστεί με λάθος τρόπο, όπως γίνεται συνήθως, σαν να λέει ότι η πρώτη ταξική καταπίεση *είναι* αυτή του θηλυκού από το αρσενικό φύλλο. Η λέξη κλειδί εδώ είναι το «συμπίπτει».

168. Δες E Leacock, *Myths of Male Dominance*, όπ.

169. Αυτό είναι το επιχείρημα της E Friedl, *Women and Men, an Anthropologist's View* όπ, σ. 22.

170. Στο ίδιο, σ. 29

171. Στο ίδιο, σ. 25

172. M Etienne και E Leacock, 'Introduction', στο M Etienne και E Leacock, *Women and Colonialism: Anthropological Perspectives*, (New York, 1980). «Οι περισσότερες περιγραφές της αυστραλιανής κουλτούρας υποφέρουν από ανδρική μεροληψία... Οι πρόσφατες εργασίες... έχουν ανακαλύψει στοιχεία γυναικείας αυτονομίας στις τελετουργικές αποφάσεις, στους γάμους μεγαλύτερων σε ηλικία γυναικών με νεότερους άνδρες, τη γυναικεία αλληλεγγύη μέσα στην οικογένεια, τους ιδιαίτερους γυναικείους τομείς μέσα στον καταυλισμό όπου οι γυναίκες μπορούν να έχουν σχέσεις με άνδρες χωρίς καμιά υποχρέωση επίσημου γάμου». Δες επίσης, D Bell, 'Descent politics', στην ίδια εργασία.

173. Όπως δείχνει η E Leacock, ο Levi Strauss αφιέρωσε μόνο μιάμιση σελίδα στο ογκώδες βιβλίο του *The Elementary Structures of Kinship* στις μητροτοπικές-μητρογραμμικές κοινωνίες – και κάνει τρεις ανακριβείς παρατηρήσεις σε αυτό το μικρό χώρο. Δες E Leacock, *Myths of Male Dominance*, όπ, σ. 235.

174. P S Nsugbe, *Ohaffia: a Matrilineal Ibo People* (Oxford, 1974), σ. 68. Οι ενήλικες γυναίκες έχουν ένα νομοθετικό σώμα, το Ikpirikpe, το οποίο είναι «το μοναδικό σώμα που μπορεί να ασχοληθεί με παραβάσεις του νόμου που έχουν γίνει από γυναίκες». Αν έπαιρναν απόφαση οι άνδρες, οι γυναίκες την απέρριπταν και προχωρούσαν σε αντίμετρα – για παράδειγμα, την μαζική εγκατάλειψη των γυναικών από τις καλύβες και τους άνδρες τους, εγκαταλείποντας όλα τα παι-

διά προσωρινά, και δεν επέστρεφαν αν δεν ακούγονταν πρώτα οι δικές τους απόψεις».

175. P S Nsugbe, στο ίδιο, σ. 82, 83, 85.

176. K Sachs, *Sisters and Wives*, όπ π, σ. 117 και 121.

177. Για περισσότερη επεξεργασία αυτού του σημείου, δες E Leacock, *Myths of Male Dominance*, όπ π, σ. 120.

178. Gailey, *Kinship to Kingship*, όπ π, σ. 12.

179. E Leacock, *Myths of Male Dominance*, όπ π, σ. 217.

180. E Friedl, *Women and Men*, όπ π, σ. 46.

181. F Engels, *The Origin of the Family*, όπ π, σ. 47.

182. Για τις απόψεις του Morgan, δες L S Morgan, *Systems of Consanguinity and Knowledge of the Human Family* (New York, 1871), σ. 487, και *Ancient Society*, όπ π, σ. 31.

183. F Engels, *The Origin of the Family*, όπ π, σ. 85.

184. Δες, για παράδειγμα, E Terray, *Marxism and 'primitive societies'* (New York, 1973), σ. 139-40.

185. F Engels, *The Origin of the Family*, όπ π, σ. 84.

186. Στο ίδιο, σ. 55.

187. Στο ίδιο, σ. 56.

188. Ο C Fluer Lobban σημειώνει ότι ο Μαρξ ήταν «μάλλον σαρκαστικός σχετικά με την έννοια της πρωτόγονης ακολασίας» στα δικά του *Ethnological Notebooks*, δες C Fluer Lobban, 'Marxist reappraisal of matriarchy', *Current Anthropology*, Ιούνιος 1979, σ. 347.

189. F Engels, *The Origin of the Family*, όπ π, σ. 65-6.

190. Στο ίδιο, σ. 88.

191. Ο K Sachs κάνει ακριβώς αυτή την επισήμανση, δες *Sisters and Wives*, όπ π, σ. 104.

192. Αυτή είναι μια σύνοψη τους επιχειρήματος της Gailey. Είναι πιθανόν ότι στην προσπάθειά μου να το συνοψίσω, ίσως να έχω βάλει το δικό μου επίχρισμα σε μια άποψη που συχνά μου φαίνεται αρκετά ασαφής. Δες C Gailey, *Kinship to Kingship*, όπ π, σ. x.

193. V Gordon Childe, *What Happened in History*, όπ π, σ. 52-3.

194. Στο ίδιο, σ. 59. Ο Childe φαίνεται ότι, αργότερα, ανέπτυξε μεγαλύτερο σκεπτικισμό απέναντι στο ζήτημα του σταδίου της «μητριαρχίας». Δες το *Social Evolution*, όπ, σ. 66-67.

195. V Gordon Childe, *What Happened in History*, όπ, σ. 72.

196. E Friedl, *Women and Men*, όπ, σ. 54.

197. Στο ίδιο, σ. 9.

198. Στο ίδιο, σ. 17.

199. Στο ίδιο, σ. 59.

200. Λόγω της μεγαλύτερης πυκνότητας του πληθυσμού.

201. Μια παρατήρηση που κάνει ο Gordon Childe στο *Social Evolution*, όπ, σ. 159.

202. Έχει υποστηριχτεί, για παράδειγμα από τον Gordon Childe (*Social Evolution*, στο ίδιο, σ. 67), ότι αυτό δεν συνεπάγεται αναγκαστικά μια κοινωνία στην οποία οι γυναίκες ήταν ίσες προς τους άνδρες – σε τελευταία ανάλυση, ο σύγχρονος ινδουισμός περιέχει σημαντικές θεές και η Καθολική εκκλησία περιλαμβάνει τη λατρεία της Παρθένου Μαρίας. Αλλά υπάρχει τεράστια διαφορά ανάμεσα σε μια ιδεολογία στην οποία οι γυναικείες θεότητες έχουν πρωτεύουσα θέση και σε μια όπου οι γυναικείες φυσιογνωμίες παίζουν ένα διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στο λατρευτικό ποίμνιο και την κυρίαρχη ανδρική θεότητα.

203. F Engels, *The Origin of the Family*, όπ.

204. Στο ίδιο, σ. 116.

205. Στο ίδιο, σ. 120.

206. Στο ίδιο, σ. 119.

207. Στο ίδιο, σ. 134-5.

208. Δες L German, *Sex, Class and Socialism*, (δεύτερη έκδοση, Bookmarks, 1994). Σημειώσεις στο κεφάλαιο τέσσερα.

Από τις εκδόσεις **μαρξιστικό** βιβλιοπωλείο κυκλοφορούν τα βιβλία...

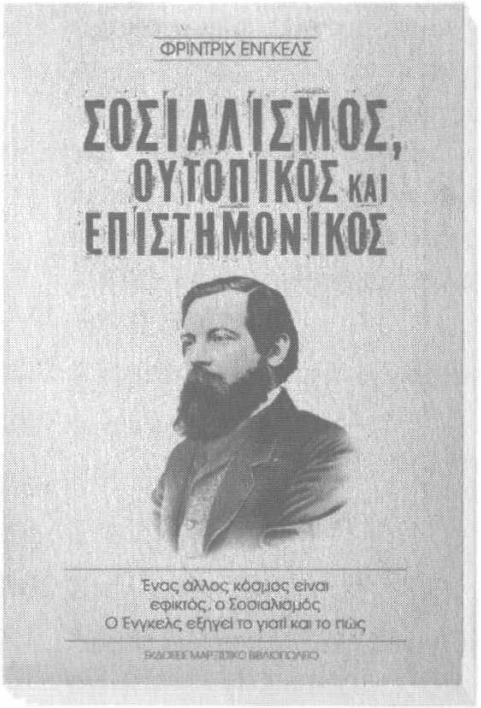

Η σειρά των τελικών άρθρων που έστειλε στην "Vorwarts" με τον ειρωνικό τίτλο "Η ανατροπή της επιστήμης από τον κύριο Ευγένιο Ντύρινγκ" (ως απάντηση στις υποτιθέμενες καινούργιες θεωρίες του κ. Ε. Ντύριγκ για την επιστήμη γενικά και για τον σοσιαλισμό ειδικά) συγκεντρώθηκαν σε έναν τόμο, που γνώρισε μεγάλη επιτυχία στου Γερμανούς σοσιαλιστές. Σ' αυτή την παμφλέτα, παρουσιάζουμε τα πιο επίκαιρα αποσπάσματα του θεωρητικού τμήματος του βιβλίου του Ένγκελς, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως η εισαγωγή στον επιστημονικό σοσιαλισμό.

***Καρλ Μαρξ**, από τον πρόλογο στη γαλλική έκδοση, 1980*

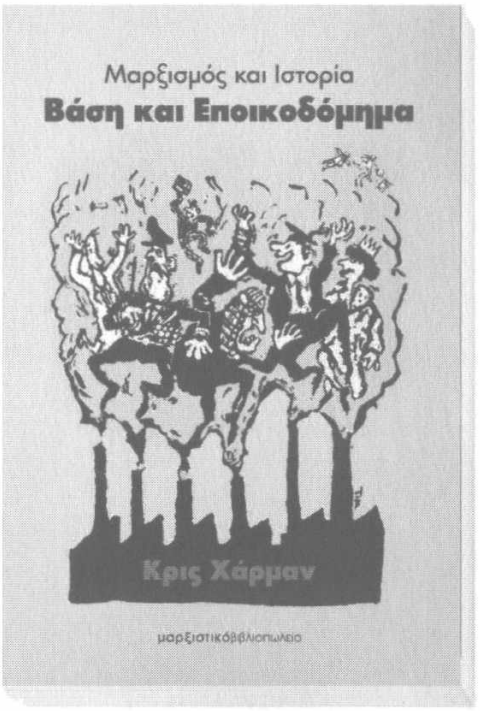

Στο κέντρο του μαρξισμού υπάρχει μια σύγχυση.

Η σύγχυση αυτή επικεντρώνεται στο δίπολο "βάση" και "εποικοδόμημα".

Το 1857 ο Μαρξ έγραψε στον Πρόλογο της Εισαγωγής στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας ότι "η οικονομική δομή της κοινωνίας" σχηματίζει την "πραγματική βάση" πάνω στην οποία "υψώνεται ένα κοινωνικό και νομικό εποικοδόμημα".

Από τότε, οι μαρξιστές αντιπαρατίθενται για το νόημα αυτής της δήλωσης. Τι είναι η "βάση"; Η οικονομία; Οι παραγωγικές δυνάμεις; Η τεχνολογία; Οι παραγωγικές σχέσεις; Τι περιλαμβάνεται στο εποικο-δόμημα; Σίγουρα το κράτος. Αλλά τι ισχύει για την ιδεολογία (και την επαναστατική θεωρία); Την οικογένεια; Τον οικονομικό ρόλο του κρά- τους, τις επιχειρήσεις που ελέγχει;

Και τέλος, ποια είναι η σχέση ανάμεσα στη "βάση" και το "εποικοδόμημα"; Η βάση καθορίζει το εποικοδόμημα; Και αν είναι έτσι, ποια είναι ακριβώς η φύση αυτού του καθορισμού; Μήπως το "εποικοδό- μημα" είναι ως ένα βαθμό "αυτόνομο" -και αν πάλι ισχύει κάτι τέτοιο, πώς μπορεί να συμφιλιωθεί με την έννοια του "καθορισμού" (έστω και αν πρόκειται για "καθορισμό μόνο σε τελευταία ανάλυση");

Σε αυτά τα ερωτήματα επιχειρεί να δώσει απαντήσεις ο Κρις Χάρμαν με αυτό το κείμενό του που δημοσιεύτηκε για πρώτη φορά στο περιοδικό International Socialism το καλοκαίρι του 1986 και επαναδημοσιεύτηκε στο βιβλίο Marxism and History.

Κυκλοφορούν
από τις εκδόσεις
Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο

Φρίντριχ Ένγκελς
Σοσιαλισμός, Ουτοπικός
και επιστημονικός

Καρλ Μαρξ
Μισθωτή εργασία
και κεφάλαιο

Αλεξ Καλλίνικος
Οι Επαναστατικές
Ιδέες του Μαρξ

Μάικ Γκονζάλες
Ένας Επαναστατικός
Οδηγός
για τον Μαρξ

Ροζα Λούξεμπουργκ
Μαζική Απεργία,
Κόμμα, Συνδικάτα

Λέον Τρότσκι
Διαρκής Επανάσταση

Νικολάι Μπουχάριν
Ιμπεριαλισμός και
Παγκοσμια Οικονομία

Σίγουρα κύλισαν εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια προτού η ανθρώπινη κοινωνία προκύψει από το κοπάδι των αναρριχόμενων πιθήκων. Ωστόσο τελικά εμφανίστηκε. Και τι θα βρούμε πάλι σαν σημαντική διαφορά ανάμεσα στο κοπάδι των πιθήκων και την ανθρώπινη κοινωνία; Την εργασία.

Φρίντριχ Ένγκελς *Ο Ρόλος της εργασίας στην Εξανθρώπιση του Πιθήκου*

Πολύ λίγα επιστημονικά κείμενα που έχουν γραφτεί πάνω από 130 χρόνια πριν μπορούν ακόμα να εμπνέουν τη σύγχρονη έρευνα... *Ο Ρόλος της Εργασίας στην Εξανθρώπιση του Πιθήκου* και *Η Καταγωγή της Οικογένειας, της Ατομικής Ιδιοκτησίας και του Κράτους* του Φρίντριχ Ένγκελς ήταν απόπειρες να εξελίξουν και να εκλαϊκεύσουν τις αντιλήψεις της επιστήμης της εποχής τους. Είναι προς τιμήν του Ένγκελς – και της μεθόδου που αυτός και ο Μαρξ ανέπτυξαν στα μέσα της δεκαετίας του 1840 – το ότι ακόμα και σήμερα μας προσφέρουν αντιλήψεις και ιδέες που λείπουν από τόσα πολλά σύγχρονα κείμενα για την εξέλιξη του είδους μας και της κοινωνίας. Περιέχουν πολλά σημεία που χρειάζεται να τα ξεσκαρτάρουμε και να τα επαναδιατυπώσουμε κάτω από το φως όλων των ανακαλύψεων μετά το θάνατο του Ένγκελς. Αλλά, αυτό που απομένει έχει τεράστια αξία. Αποτελεί ένα ανεκτίμητο σημείο αναφοράς για όποιον και όποια θέλει να βγάλει συμπεράσματα χρησιμοποιώντας το μεγάλο όγκο του εμπειρικού υλικού που παράγεται σχεδόν σε καθημερινή βάση από τους αρχαιολόγους και τους ανθρωπολόγους. Και έτσι μας βοηθάει να ανασκευάσουμε τις ανοησίες των θεωρητικών της «κοινωνιοβιολογίας» και του «γυμνού πίθηκου», που ισχυρίζονται ότι ο καπιταλισμός είναι αναπόφευκτος επειδή στηρίζεται στα θεμέλια μιας αναλλοίωτης «ανθρώπινης φύσης».

Κρις Χάρμαν *Ο Ένγκελς και η Καταγωγή της Ανθρώπινης Κοινωνίας*

μαρξιστικό βιβλιοπωλείο
ISBN: 978-960-7967-57-2